

(B)Irodalom

Gyulai Pál az irodalom élén

Szerkesztette

AJKAY ALINKA – CSÁSZTVAY TÜNDE

Meghalt, meghalt a szigorú bíró!
Az igazságnak papja, a toll bölcse,
Kemény s fölséges ítéletre már
Nem vonul ráncba bozontos szemölde...

Gyulai meghalt. És a kritikus
A nagy bírálót most megkritizálja,
S nem írhat róla más bírálatot:
Szép volt, nemes volt, dicső volt e pálya!

Katona, Arany és Petőfi trónját
Magasra hódolattal ő emelte.
De koszorút nem adott senkinek,
Csak a ki igazán megérdemelte.

A tolla sokszor szűrt, sebzett; de mindig
Gyógyítani akart, mikor sebet vágott.
Most a tövist mindenki feledi,
És nem ad néki mást, csupán virágot...

(*Kakas Márton*, 1909. nov. 14, 8.)

(B)Irodalom

Gyulai Pál az irodalom élén

Reciti konferenciakötetek · 2

Sorozatszerkesztő

TÖRÖK ZSUZSA

(B)Irodalom

Gyulai Pál az irodalom élén

Szerkesztette
AJKAY ALINKA – CSÁSZTVAY TÜNDE

A szerkesztők munkatársa
SZABÓ-REZNEK ESZTER

reciti
Budapest
2018

Megjelent az Arany János Emlékév támogatásával

A konferencia megrendezését támogatta
a Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK és a Magyar Nemzeti Múzeum

A borítón: Gyulai Pál az Akadémián

Könyvünk a Creative Commons *Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc* (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>) feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.

A köteteink honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

HU ISSN 2630-953X

ISBN 978-615-5478-66-6

Kiadja a Reciti,
MTA BTK Irodalomtudományi Intézet,
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.
www.reciti.hu

Felelős kiadó: Kecskeméti Gábor,
az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének igazgatója
Tördelés, borító: Szilágyi N. Zsuzsa
Nyomda és kötészet: Kódex Könyvgyártó Kft.

Tartalom

Gyulai Pál és a (B)Irodalom	7
HATÁSOK	13
IMRE LÁSZLÓ	
Gyulai és a 21. század	15
CSÁSZTVAY TÜNDE	
Gyulai Pál tükörbe néz	
Gyulai a kortárs újságok és élclapok visszfényében I. (1867-ig)	21
AJKAY ALINKA	
Aki „sokat vasalt” – Gyulai Pál verseléséről	67
KAPCSOLATOK	101
KOROMPAY H. JÁNOS	
Gyulai Pál és Horváth János	103
KOSZTOLÁNCZY TIBOR	
Gyulai Pál utolsó nyilatkozata	
– kontextus, újságírói morál, homály –	111
PORKOLÁB TIBOR	
Veteránok a Csonka toronyban	
Gyulai Pál, Lévy József és Szász Károly	
az 1899. évi megszólontai Arany-ünnepélyen	133

TÖRÖK ZSUZSA	
Gyulai Pál, az epés kritikus	145
MŰVEK	159
TARJÁNYI ESZTER	
A szerepkényszer dilemmái	
Gyulai Pál <i>A vén színész</i> című elbeszélése mint <i>A hóhér kötelének</i> átírása	161
RATZKY RITA	
<i>A Petőfi Sándor és lyrai költészetünk</i> című kismonográfiáról	
Gyulai Pál 1854-ben Petőfi Sándorról	177
MEDGYESSY ZSÓFIA KLÁRA	
A magyar Rip Van Winkle	
Anakronizmus és nemzeti identitás metaforikus megjelenése	
Gyulai Pál regényében	185
Névmutató	199
A kötet szerzői	207

Gyulai Pál és a (B)irodalom

Halálakor Ady Endre verssel búcsúzott Gyulai Páltól. Harciasságát a nemzetet ostromozó és felrázó szimbólummá emelte:

[...]

Mert romlott, üszkös a mi magyar lelkünk,
Vitéz kis ur, Gyulai Pál ur,
Kicsi valódnál benned többet leltünk
S nincs ütésed, mit meg nem érdemeltünk.
S te mégý előre avagy mennek mások,
De nem hagyunk halálos békét
A magyarnak, mig lelkes csatázások
Vérében földje bujára nem ázott.¹

A Gyulaihoz hasonlóan vitriolos tollú Féja Géza úgy látta, hogy

Gyulai Pál 1854-től 1909-ig a magyar kritika pápája volt. Óriási tekintélyt élvezett, írók és irodalmi irányok sorsa függött ítéletétől s magatartásától. Az irodalomtörténet hervadhatatlan érdemeire hivatkozik és követendő példának állítja az utókor elé. Alakja dicsóító szólamok kódébe burkolva él, jellegzetes honi tekintély lett belőle, akinek erényeire, értékeire és „igazságaira” hivatkoznak, anélkül, hogy mibenlétüket közelebbről megvilágítanák. Őt tekintik a „nagy nemzedék”, a „klasszikus hagyomány” szellemi örének, holott Gyulai hosszú élete és működése során még a

1 ADY Endre, „Harcos Gyulai Pál”, *Nyugat*, 22 (1909): 2:523.

„nagy nemzedék” megértéséig sem jutott el [...] Tekintélyét nem műveinek, hanem szerepének köszönheti.²

Angyal Dávid ellenben azt fejtegette, hogy

A hírnév, melyet Gyulai a kritikai pályán szerzett, elhomályosította költői dicsőségét. A megsértett írók érzékenysége költőnek sem akarta elismerni. [...] Mert harcias természet volt, szerette a csatát szóval és tollal. [...] A moralista haragja mellett ott lelkedett lelkében Pucknak ingerkedő dévajsága. Oly igaz és őszinte volt, mint maga a természet. [...] Gyulai el volt ismerve a magyar kritika országbírájának.³

Reviczky Gyula – aki egy Gyulait ősellenségnek tartó fiatal írói-költői kör általános vélekedését fogalmazta meg – még 1884-ben a *Szemle* aláírás nélküli szerkesztői cikkében viszont azt írta, hogy

Az idei pályázatok az akadémia fejére a támadások egész özönét zuditották. Ezekre felel Gyulai Pál a „Budapesti Szemle” legújabb számában. [...] Rázogatása az orosz-lánbőrnek oly hangok kíséretében, melyek senkit sem hagyhatnak tévedésben az-iránt, hogy nem oroszántól származnak. [...] Annyi bizonyos, hogy az akadémia első osztálya, nem a nemzeti irodalom színe-javát foglalja magában, de mindazokat, kik vagy családi vagy társadalmi összeköttetés útján, annak hangadó embereivel benső viszonyban vannak. De nem ez a legnagyobb baj. Az irodalomtörténet bizonyossága szerint írói klikkel gyakran hoztak üdvös eredményeket létre, és ellensúlyozták a hibákat, melyeket a kívülük álló jelesebb írók mellőzése által elkövettek.⁴

De az is Gyulai, akiről Benedek Elek azt mesélte, hogy mikor népköltési gyűjteményét elvitte neki, órákon át együtt olvasták hangosan a szövegeket, majd ebédet és vacsorát is kapott, és mielőtt Gyulai elbocsátotta, „Kikotorász a mel-lényzsebéből egy piculát, s hiába tiltakozom, markomba erőszakolja.”⁵

Hatvany Lajos meg úgy emlékezett, hogy

2 FÉJA Géza, „Gyulai Pál (1826–1909)” in *Nagy vállalkozások kora: A magyar irodalom története 1867-től napjainkig*, 86–94 (Budapest: Magyar Élet, 1943), 86.

3 ANGAL Dávid, *Gyulai Pál* (Budapest: Franklin Társulat, 1912), 53, 53.

4 [REVICZKY Gyula], *Szemle*, 1884. máj. 7., 7.

5 BENEDEK Elek, *Édes anyaföldem!* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1959), 273.

Gyulai költői ihlete és bírálói működése ugyanazon az érzelmes ábrándon, gyönyörű naivitáson alapul. Vagy nem élettől idegen gyermettség kell-e hozzá, hogy az ember a zsurnalizmus hatalmának megalapításakor az igazságot kívánja diadalra juttatni s a kritika és irodalom század eleji tisztaságáról álmodozzék? [...] Gyulai elítélő szava annak idején sérthetett, fájhatott, igaztalanak tűnhetett, ma úgy érezzük, hogy fejet rázása, vállvonogatása, sőt tagadása a mi érzésünknek megfelel. [...] Szóval Gyulai ízlésének körülbelül Arany halála idejéig minden igazat ad. Azóta – legalább úgy érezzük mi – elmaradt a világtól. [...] Gyulainak megállapodottságokba és megállapíthatóságokba vetett rendületlen hite, ez az esztétikai predesztináció, ez a szépirodalmi kálvinizmus, lehet sok tévedés, sok korlátolt fölfogás oka, elmaradhat miatta a meglelt új vonatkozás, új eszme, stílusban megránduló, szavakat megrengető, meghullámoztató, rajtuk végiglyuktető ideges öröme, de innét ered az az egyenletes, fölényes, kitartó, önmagát erősítő és mérséklő pátoz, könnyen ömlő, egyöntetű nyugalom, melyet meg nem zílál a felbukkanó paradoxonok részeg meglepetése, mely Gyulai előadásának a meggyőződés halk ékesszólását, élezett fordulatosságát, árnyaltos gazdagságát s minden pompánál ünnepélyesebb oly egyszerűséget ad, minőt a természet a tehetség, kérdésektől zaklatott érdekes tökéletlenségétől megtagad, s rendesen csak a lángész egyensúlyozott, minden rejtélyeket fölfedő, a kérdések lényegébe ható harmóniájának nyújt.⁶

Nemrégiben pedig, már a 21. században Eisemann György úgy értékelte munkásságát, hogy

Gyulai Pál azon kritikusok közé tartozik, akiknek ítései és elvárásai saját szépirodalmi alkotásaikkal is szembesíthetők, bár azok aktuális interpretációi természetesen elszakadhatnak a szerző esztétikai megfontolásaitól. [...] A Gyulai-prózában az a Horváth János vélte fölfedezni a Kármán József-féle stíluseszmény („csinos nyelv” és „velős szavak”) megvalósulását, aki nemcsak „nemzeti klasszicizmus” fejlesztette a mestere nevéhez köthető kánont, de megalapozóját is befoglalta. „Petőfi, Arany, Gyulai magyar klasszicizmusában nyugvóponthoz, érettséghez, célhoz érkezett el a magyar irodalmi fejlődés egésze”. [...] Hogy valamely kánon szorgalmazóját végül annak későbbi kiteljesítője – „klasszicizálója” – írja vissza az általa kezdeményezett kánonba, mintegy bezárván egyúttal interpretációi távlatát az általa preferált korszak keretei közé, az egyszerre utal Gyulai Pál kritikai munkásságának hatástörténeti kétarcúságára: megkerülhetetlen jelentőségére, átmeneti

6 HATVANY Lajos, „Gyulai Pál (A dramaturgiai dolgozatok megjelenése alkalmából.)”, *Nyugat* 5 (1908): 1:257–271, 258.

sikerére és a 20. század folyamán számos vonatkozásban egyre magába zárulóbbnak, távolibbnak és követhetetlenebbnek látszó esztétikai elveire.⁷

Hosszan és sokakat idézhetnénk még, akik megpróbálták megfejteni, megmagyarázni a nagyon széttartó és egymástól nagyon különböző jellegzetességekből összeálló Gyulai Pál-jelenséget. Irodalomtörténeti jelentősége mégis megkerülhetetlen és vitathatatlan. Azaz, éppen hogy máig vitatott és vitatható. De ez azt is jelenti, hogy máig élő. Több évtizedes munkásságának értelmezése, értékelése nagyon különböző, és személyének, ténykedésének, befolyásának, eredményeinek megítélése roppant eltérő. Óriási – nemegyszer heves indulatokat is keltő – vitákat kavart, hogy jelentőségét szépírói tevékenysége, a kortárs kritika tudománnyá emelése, irodalomszervezői tevékenysége vagy tanári, esetleg szerkesztői munkássága nézőpontjából elemezzük, és azokat milyen elsődlegességi sorba állítva, hogyan értékeljük. Sokrétű, szerteágazó tehetsége révén a magyar irodalmi élet számos területén hosszú évtizedekre meghatározó egyéniséggé vált, aki arra törekedett, hogy szinte egy személyben döntse el a korabeli irodalmi kánont, és ítélkezzék az irodalom rendszerében jelentkező szereplők sorsáról. Befolyása és hatása alól – pro vagy kontra – csak a kivételes képességű és népszerűségű szerzők vonhatták ki magukat. Irodalomszervező tevékenysége azonban bizonyosan Kazinczyéhoz mérhető, csak a nagy elődnek még nem állt a rendelkezésére olyan kiépült intézményi hálózat, amely intézményesített hatalmat is biztosított volna számára.

Ezt a sokszínű Gyulai-képet igyekeztünk tovább elemezni és színesíteni majd kétszáz évvel Gyulai Pál születése után, a 2017. január 26–27-én a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen tartott tudományos konferencián. A tanácskozást a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Karának Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézete, a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete és a Magyar Nemzeti Múzeum közösen szervezte. Reméltük, hogy Gyulai jelentőségének tudatában még inkább ráirányítjuk a tudományos figyelmet a korszak egyik legfontosabb, de talán legmegosztóbb irodalmi alakjára és különböző társadalmi szerepeinek vizsgálatára.

7 EISEMANN György, „Népiesség és klasszicitás: 1857, Gyulai Pál: Egy régi udvarház utolsó gazdája”, in *A magyar irodalom története 1800-tól 1919-ig*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály és VERES András, 407–417 (Budapest: Gondolat, 2007), 414, 417.

A konferencián tizennégy előadás hangzott el, ebből végül tíz jelenik meg ebben a kötetben. Emiatt a konferencia tematikus felosztásától némileg eltérve szerkesztettük kötetbe a tanulmányokat, három nagyobb egységbe csoportosítva azokat.

Az elsőnek a címe *Hatások*. A tanulmányok itt a Gyulai Pálra vonatkozó vagy az általa kiváltott hatásokat vizsgálják, legyen ez akár az utókor recepciója, Gyulai 21. századi státusza, vagy a kortársak meglátásai és torz- vagy nagyon is reális tükörképei, illetve a Gyulaira ható irodalmi minták. A második rész címe *Kapcsolatok*, hiszen ide azok az írások kerültek, amelyek élete különböző aspektusainak viszonyrendszerét, kapcsolatait vizsgálják: a barátokhoz, a tanítványokhoz való kapcsolódást és hatást, valamint a kritikus működésének jellemzőiről és aspektusairól is itt olvashatunk. A harmadik csoport címe *Művek*. Ide azokat a tanulmányokat soroltuk, amelyek Gyulai Pál valamely művét választották vizsgálódásuk tárgyául. Kiemeljük Tarjányi Eszter nevét, aki időközben – fájdalmasan korán – itt hagyott bennünket. Külön köszönjük a családnak, hogy Eszter előadását a rendelkezésünkre bocsátotta, és így az – egyik utolsó írásaként – belekerülhetett ebbe a kötetbe.

Gyulai Pál 1855-ben – a *Pesti Napló* szerkesztőjének címezve – így fogalmazta meg kritikus ítéleteinek gyakorlatát és elvárásait:

De én egyes részletekre keveset tudok hajtani, akár mint ember, akár mint műbíró. Engem valamely műben pár szép hely, sikerült rész meg nem veszteget, ha az egész elhibázott, s a szellem összes hatása lehangol, untat vagy éppen visszadöbrent. Oh akkor misem volna könnyebb, mint nagy költők, kitűnő íróknak lennünk! Pár kedves verssort, néhány szép lapot mindenki írhat. S ki nem mond néha napján igazat, jót, szépet, saját vagy más gondolatjait? Becsülni sem igen tudok valakit azért, mert egyszer másszor kötelessége szerint cselekedett, ha egy egész élet változatos folyamában nem fejt ki erkölcsi erőt, jellemet. Oh akkor uton útfelen annyi szilárd jellemű emberrel szoríthatnánk kezét, mint a hány gyöngye vagy nyeglére találunk! S így vizsgálva a „P. N.” ítései eljárását, úgy találok, hogy egészben véve jellemtelen nézetei és indokaiban egyaránt, s a szellem, mely végig vonul rajta, összes hatásában irodalmunkra nézve éppen nem jótékony.

Miért? Mert ítései eljárásában négy dologtól kell visszariadnia annak, kinek az irodalom ügye szívében fekszik. S ezek:

A széptani elvtelenség, mely a közönség izlési fogalmait összezavarja.

A szenvedélyes pártosság, mely nem elvek melletti küzdelemből foly.

Bizonyos eszmenélküli s oly hangú polémia, mi az irodalom megalázása.

A nemzeti hiúság tömjénezése az ízlés és tudomány rovására.

Fejtegessük – természetesen mindenütt csak a szépirodalmat illetőleg.”⁸

Egyetértünk Gyulai Pállal. Ítési eljárásunkban Gyulai munkásságát is szem-
besítettük alapelveivel, hogy fejtegessük jótekonv nézeteinket – természetesen
majdnem mindenütt csak a szépirodalmat illetőleg.

Ajkay Alinka – Császtvay Tünde

8 GYULAI Pál, „Tárcza. Szépirodalmi szemle”, *Budapesti Hírlap*, 1855. jan. 23., 2.

HATÁSOK

Gyulai és a 21. század

A cím talán túlzónak s a konferencia alkalmából hatásvadászóan hangzatosnak tűnhet. Holott valóban komolyan vehető, hogy Gyulai Pál méltányos és objektív értékelésének éppen a 21. század első évtizedeiben jön el az ideje. Igaz, már életében s a 20. század első felében is igen nagyra tartották, sőt hivatalosan az ő ízlését és értékrendjét tekintették irányadónak a tankönyvek. Azonban a népnemzeti konzervativizmussal szemben fellépő *Nyugat* (néhány kiválóságtól eltekintve), valamint az avantgarde „elsöprendő”, a fejlődést, változást akadályozó korifeusnak tekintette. Az I. világháború után Szabó Dezsőnek, Németh Lászlónak, általában a népi íróknak sem sok jó szava van róla, hiszen ők a trianoni katasztrófához vezető tévedésnek látták a kiegyezést, s ez árnyékot vetett a Deák-párti Aranyra és Gyulaira is. A baloldal még radikálisabban ítélkezett Gyulai nemzetcentrikus koncepciójáról, egyenesen a politikai reakció, az uralkodó osztály, a kizsákmányolók szövetségesét látva benne. A szocialista korszak a baloldali hagyománynak, a Kossuth-kultusznak és Petőfi internacionalista és szocialisztikus jövőképének a jegyében marasztalta el Gyulait, vele szemben az irodalmi ellenzéket, Vajdát, Tolnait favorizálva. Az 1960-as évektől azután Sőtér István, Barta János, Németh G. Béla és mások szolgáltattak igazságot neki.

A megítélés legújabb változásainak általános gondolkodástörténeti háttere is van. Az 1970 tájékához köthető posztmodern fordulat óta egyértelmű a baloldali világmegváltásnak, a Rousseau-tól Leninig végigkövethető „nagy történet”-nek a csődjé. Ezzel egy időben (de ettől függetlenül) a magyar történészek is egészen másképpen kezdték értékelni a kiegyezéssel Magyarországot, sok pozitívumára mutatva rá, aminek folytán Gyulait és körét is kevesebb gáncs érte. A rendszerváltás óta pedig ez az eszmei-erkölcsi örökség értékelődik fel, sőt

aktualitása is megnő nemzeti hagyomány és „európaizálódás” konfliktusának, melyről (a *Toldi estéje* kapcsán) oly megrendítően szól Gyulai a *Szépirodalmi Szemlé*ben: „majd mindig meghasonlásban voltunk az újkori polgáriasodással, mert a viszonyok kényszerűségénél fogva legdrágább kincseinket fenyegette, ahelyett, hogy összhangzón beléjük olvadt volna.”¹ (Mivel a marxizmus-leninizmus sem a magyar hagyományokban gyökerező értékrendet írt elő, 1948 és 1989 között sem volt meg a szabad érték- és tradícióválasztás lehetősége, ezért csak a rendszerváltás után beszélhetni a nemzeti értékorientáció autonómiájáról.) A 19. és 20. század nagy „univerzalizáló” tendenciái (proletár internacionalizmus, liberális globalizáció) után a 20. század végére többféle valamiféle nemzeti reneszánsz jelei érzékelhetők, s ez is nyomatékot ad Gyulai értékpreferenciáinak, sokszor hangoztatott (Széchenyitől átvett) alapeszméjének: nemzeti identitásunk és speciális értékeink kibontakoztatásával adhatunk legtöbbet az emberiségnek.

A 20. század tömeggyilkos rendszerei szívesen hivatkoztak nagy filozófusokra. A náciizmus Nietzsche „felsőbbrendű ember”-tanával indokolta meg a német agressziót, a sztálinizmus Hegel dialektikájából vezette le az osztályharc állandó élesedésének tanát az elképesztő kegyetlenségek igazolása céljából. (Ezek, persze, eltorzított, erőltetett levezetések.) Mindenesetre Gyulai idegenkedése a spekulatív filozófiáktól, egyebek mellett Hegeltől (ezen alapult műtörténeti elve), ami miatt oly lekicsinylő elutasítással lehetett szólni róla az 1950–60-as években, ma már nem számít oly végzetes tévedésnek. Kötelező világboldogító teóriáktól megszabadulva tárgyilagos és friss érdeklődéssel foglalkozhatunk az erkölcsi világrend eszméjével is. Annyi bizton állítható: az osztályharcon alapuló jövőkép háttérbe szorulásával sokszoros érdeklődés és megértés irányulhat bizonyos evolúciós, erkölcs-centrikus világértelmezések felé, melyek (végső soron) a kereszténységgel tartanak rokonságot. Gyulainak a Bach-korszakban kialakuló eszmerendszerében is valamiféle metafizikai régió válik az esztétikai értékek és törvények képviselőjévé, „mivel ezek az emberre nézve kötelező erővel bírnak, s mivel nem lehet bűn nélkül ellenük fordulni” – fejtegeti Kovács Kálmán a Gyulai kritikai elveinek kialakulásáról szóló, kitűnő monográfiájában.² Sokat emlegetett, a vétséget hangsúlyozó tragikumelmélete a 21. században is eszméltető, nemzetpedagógiai súlyú, amennyiben máig nem kellő objektivitással és önkritikával interpretáljuk történelmünk bizonyos tragikus fordulóit.

1 GYULAI Pál, *Válogatott művei*, vál. KOVÁCS Kálmán, jegyz. ifj. KOVÁCS Kálmán (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1989), 510.

2 KOVÁCS Kálmán, *Fejezet a magyar kritika történetéből: Gyulai Pál kritikai elveinek kialakulása 1850–1860* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963), 110.

Gyulainak a szocialista korszakban szemére vetették materializmusellenességét is. S valóban, a *Nők a tükör előtt*ben például az egyik szereplő, egyszersmind az elbeszélő szájába adva, írja:

De eh! mit a szív, mit a lélek, az egész egy kis gyomorbad, epekiömlés, láz, ideggyöngeség, s egyéb semmi – mondja némely modern természettudós, ki csak abban különbözik a homonculussal bajlódó középkorítól, hogy míg ez lelket akart teremteni, ő épen a lelket szeretné elvitatni az embertől. No, tőlem nem vitatja el! Érzem lelkemet, érzem, hogy most is nem annyira testem beteg, mint lelkem...³

Arra a német mechanikus materializmusra történik itt elutasító hivatkozás, melyet Madách Lucifer nézeteiben jelenít meg. Ezzel lehetett menteni Gyulai antimaterializmusát – a 19. századi német vulgármaterializmust ugyanis a marxizmus klasszikusai is elítélték –, ámde a valóságban Gyulai mindenfajta kizárólagos anyagelvűséget tévedésnek, sőt korlátoltságnak tartott.

Tagadhatatlan, hogy az ő magyarságeszményét Arany János, az el nem ismert nemességű népfí testesítette meg, akinek még a kálvinizmusa is valamiféle magyar specifikumnak minősült. Ez azután hosszan tovább él. 1932-ben Ravasz László írja:

ha valakiben megjelenik a magyar kálvinizmus egyszerűsége, méltósága, erkölcsi tisztasága, szemérmetessége és önérzete; ha valakiben megesszményül a magyar református gazda életstílusa; ha valaki világot teremt, amely szemléltető kép a kálvinizmus alapvető igazságaihoz és lelki ökonómiájához: az a valaki Arany János, a *Biblián*, a zsoltárokon nőtt parasztfí.⁴

Lehetett Arany eszményítésében Gyulainál személyes elem is, de tagadhatatlan, hogy a takarékos, a kötelességteljesítő, a morálisan kikezdhetetlen protestáns életvitel, amely az újkori polgári fejlődés inspirálója lett Angliában, Svájcban,

3 GYULAI Pál, „Nők a tükör előtt”, in GYULAI Pál, *Vázlatok és képek*, 409–532 (Budapest: Franklin-Társulat, 1901), 416. (Gyulai az 1887-es kiadáshoz írt előszóban felhívja a figyelmet arra, hogy ez a műve 1863-ban, Arany *Koszorújában* jelent meg először, tehát célzásai, még az utcanévek is, azt a kort idézik. Megalapozott tehát Kovács Kálmánnak az a megjegyzése, amellyel a vulgármaterializmussal való szembefordulásként értelmezi ezt a szövegrészt: KOVÁCS Kálmán, *Gyulai Pál szépprózája* (Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1976), 97.

4 RAVASZ László, „Megemlékezése Arany Jánosról 1932 novemberben”, in BERZEVICZY Albert, VOINOVICH Géza, RAVASZ László, SAJÓ Sándor és NÉGYESI László, *Arany János- emlékkönyv: A M. Tud. Akadémia tagjainak tanulmányai, előadásai és beszédei Arany János halála félévszázados évfordulója alkalmából*, 128–129 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1932), 129.

Hollandiában, Németországban, Skandináviában, nálunk mindmáig nem jutott kellő szerephez, aktualitását éppen ezért a 21. századra sem veszíti el.

Gyulai magyarságképe korán, s nagy mértékben Kemény hatására rögzült, akinek műveiben kezdettől felismeri és kiemeli a józanság, az „eszélyesség” alapelvét: „Szeret megtámadni eszméket, mikben a tömeg vakon hisz, s boldogítóknak képzelt elvek oly hatását tünteti föl, melyek csak azért válnak boldogtalanság eszközeivé, mert szigorúan, s minden következményekkel alkalmaztatnak.”⁵ Nyilvánvalóan a szocialisztikus eszmékre utal ezúttal a *Ködképek a kedély lát-határán* című regényről szólva, amikor (a múltba vetítve) az „erőszakos népboldogítás”-t, a jobbágyokra kényszerített egyenlőségelv kudarcát interpretálja. Úgy gondolja, hogy Kemény „őszintén küzdeni látszik a szív idealizmusa, az ész tévtanai ellen”, mert nemcsak a bűnök tesznek boldogtalanná, hanem a korlátoztság, a „lelkesülés”, az „ábránd” is. (Persze, nemcsak a szocialista világboldogításra, hanem Kossuth átgondolatlanak, megfontolatlanak látott politikai ambícióira is értve mindezt.) Gyulai (és Kemény) oly sokszor elmarasztalt forradalomellenessége új szövegkörnyezetbe került a 20. század vége óta.

Nevezhetjük kozmopolitizmusnak vagy internacionalizmusnak azt, amit Gyulai joggal érez veszélyesnek az 1850-es években. E tekintetben odáig megy, hogy még a tudomány nemzeti jellegéről is meg van győződve, részben annak anyanyelvi meghatározottsága folytán, részben azért, mert szerinte

bármely tudomány csak akkor képes az emberiséget szolgálni, ha alkalmazásakor tekintetbe veszik, hogy az emberiség a gyakorlatban tradicionális-intézményi nagycsoportokra – nemzetekre – különül el, s hogy e nagycsoportok a maguk hagyományait és mintázatait követik, relevanciáik és ezek rendszere tehát különbözik.⁶

Ez – természetesen – nem jelenti azt, hogy az általános emberi értékek Gyulai számára közömbösek volnának: „A világpolgárság józan értelemben nem is lehet más, mint felebaráti szeretethez hasonló részvét más nemzetek sorsában, mely örvend, ha más nemzeteknél szép tettek születnek, nagy eszmék kelnek ki...”⁷ Az egyén alapvető feladatát azonban a nemzet szolgálatában látja,⁸ illetve a nagy

5 GYULAI Pál, „Kemény Zsigmond regényei és beszélei”, in GYULAI, *Válogatott művei...*, 95.

6 S. VARGA Pál, *A nemzeti költészet csarnokai: A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban* (Budapest: Balassi Kiadó, 2005), 505.

7 GYULAI Pál, „Társaséletünk”, in GYULAI Pál, *Bírálatok, cikkek, tanulmányok*, s. a. r., jegyz. BISZTRAY Gyula és KOMLÓS Aladár, 432–449 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961), 436.

8 DÁVIDHÁZI Péter, „Gyulai Pál történelemszemlélete”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 76 (1972): 580–600, 588. (Klny.)

emberi-művészi teljesítményt, például Arany Jánosét a kollektívum, a nemzet produktumaként tartja számon.⁹ Eme kiemelkedő értékek kanonizálásában ismeri fel a kritika funkcióját, s monográfiájával ő iktatta elsőként irodalmunk klasszikus remekművei közé a *Bánk bánt* (méghez a hibátlan tudományos érveléssel), s tett legtöbbet azért, hogy a Jókaihoz képest kevésbé népszerű Kemény művei is megfelelő méltánylásban részesüljenek.

Gyulai kodifikálta (teljes életművével) az irodalom „önjogság”-át is. Mint Horváth János rámutat: sokat tanult ugyan a nemzetközi tudományosságtól és

jelen idegen költők gyakorlatából; de az ízlés, melyet képvisel, magyar, eredeti; tulajdon esztétikai öntudata a Petőfi–Arany-féle irodalmiságnak. S ily szilárd hazai talajon állva, meg is van benne az önállás bátorsága, s tud ragaszkodni bárminemű más tanokkal szemben legnagyobb nemzeti íróinkból elvont igazságaihoz, tételeihez.¹⁰

Bizonyos általános, esetleg összeurópainak tekintett értékek asszimilálása után jut el szerinte a magyar irodalom az (utóbb) nemzeti klasszicizmusnak nevezett periódusba, ami egyúttal új, belső értékei, nemzeti specifikumai alapján csúcsmínőségek megszületését teszi lehetővé a 20. században. (Nyilatkozataiban szembefordulhatott Ady Arany-örökségével, de sosem jutott volna el szimbólumalkotásának művészi magaslataira az Arany-balladák fogalmazásmódjának tömörítő-jelképies tökélye nélkül.)

Nem speciálisan magyar mechanizmus ez: a 19. században nyugat-európai eredményeken emelkedve, de belső értékei révén lett naggyá az orosz széppróza Tolsztojjal, Dosztojevskijel, Csehovval, olyan szintre jutva, melyet (mások mellett pl.) Thomas Mann Dantéhoz, Shakespeare-hez, Goethehez mérhetőnek mondott. A 20. század második felében a dél-amerikai regény is a modern epikai örökségtől nem függetlenül, de mégis csak szűkebb etnikai, kulturális, művészi hagyományok révén produkálja a regény nagy fordulatát. Gyulai azon törekvése tehát, amellyel részben belső fejlődésű, ily módon tehát bizonyos mértékig autonóm esztétikai és erkölcsi rendszerű csúcsiromat látott a Petőfi–Arany–Kemény-korszakban, egyáltalán nem valamiféle bezárkózó fejlődéskoncepció, hanem a nagy irodalmi kiteljesedések mechanizmusának ösztönös felismerésén alapul, s egyszersmind a jövőre vonatkozó értékképződések elősegítésének tanulságával is szolgál a 21. században.

9 MILBACHER Róbert, „Egy valódi antik kép: Megjegyzések Gyulai Pál Arany-képének alakulásához”, *Literatura* 31, 3. sz. (2005): 336–355, 352.

10 HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976), 341.

Gyulai Pál tükörbe néz

Gyulai a kortárs újságok és élclapok visszfényében I.
(1867-ig)¹

Dinamizáló népszerűség

Gyulai Pál 1867-ben, nem egészen egy évvel akadémiai rendes taggá választása után a *népszerűségről* írt szatírát, mely 1868-ban külön kis kötetben is megjelent.² A Kisfaludy-társaság 1868. február 5-én tartott XVIII. közülésén a szatírát Gyulai nyilvánosan is felolvasta, és az ülés utáni napon a *Pesti Napló* a verses művet is közölte, azzal a szerkesztői kitétellel, hogy „Szerző csak lapunk számára engedvén át költeményét, ha azt más lap is lenyomatná, a szerző tulajdonjogát sértené, annyival inkább, mert a mű egy külön füzetkében is meg fog jelenni Ráth Mór kiadásában.”³

- 1 Az írás második, hosszabb része Gyulai 1868 utáni élclap- és újságokbeli képét mutatja be és elemzi, haláláig. Megjelentése 2019 elején várható, a Szegedi Egyetem kiadásában megjelenő tanulmánykötetben. A dolgozat végső változatának elkészültéhez hozzájárultak Ajkay Alinka észrevételei, amiket itt köszönök meg neki.
- 2 A vers megírásának kérdéskörét a lapok napokig melegen tartották, és már előzetesen írtak róla, majd többször is visszatértek rá. Egyetlen példaként *Pesti Napló*, 1868. febr. 2., 2; febr. 4., 3; febr. 6., 1; politikai tartalmára utalás: febr. 25., 1, vezércikk. A kötetbeli megjelenésről a lap febr. 14-i szám 3. oldalán tudósítottak: »Megjelent Ráth Mór kiadásában: »Népszerűség«, satira, írta Gyulai Pál. Az igen csinos füzetke ára 25 kr. Egyszersmind tudatjuk, hogy e műről máris két kritika jelent meg, egyik a »Hon«-ban Csernátontól, másik a »Nefejejts«-ben Buljovszkytól. — Csernátont a »Hon« előre hirdette, mint füttyöt, hanem füttynek nem elég éles, kritikának nem elég instructiv. Buljovszky meglehetősen megvetéssel szól e műről, s nem elég szabad lélegzete miatt is silánynak találja. A Pálffy féle »Sürgöny« hajdani népszerűtlen szerkesztője, ki most a »Nefejejts«-ben népszerűsködik, úgy látszik, azt hiszi, hogy a népszerűsködést épen oly szentség törés gúnyolni, mint egykor Pálffy Móricz gróf rendeleteit.»
- 3 A vers hosszabb részletét egyébként közölte a *Fővárosi Lapok* is: »Törédék Gyulai Pálnak »A népszerűségről« írt satyrájából», *Fővárosi Lapok*, 1868. febr. 7., 1. Gyulai a szatírát benyújtotta a Kisfaludy-

A népszerűség versem tárgya ma,
 Erről nem irt magyar költő soha,
 Áhítja bár s vadászsa mindenképen,
 Azaz hogy nem csupán a költő épen,
 Hanem minden művész és szónok, író
 S kiváltkép az új módi táblabíró.
 Mert mind hijába him'zünk-hámozunk,
 Mi most is táblabíró nép vagyunk.
 Veszhetne minden, – a súly megegye –
 Csak meglegyen czooffjával a megye.
 [...]

A népszerűség népszerűtlenül
 Tárgyalva, most nem olyan feladat,
 Költő a melylyel koszorút arat.
 Nem is kívánom, hogy tapsoljatok,
 Csak arra kérlek, meghallgassatok,
 Tűrjétek a szegény magyar poétát,
 Ha más felé vinné immár a nótát.
 Úgy is hízelgés úton-útfelen,
 Mint szerb-tövis, kiirtva is terem,
 S ha annyi volna a nagy emberünk,
 Mennyit naponként folyvást hirdetünk,
 S oly sok dicső tulajdon volna bennünk:
 A legdicsőbb nemzetnek kéne lennünk...
 Avagy, ha tetszik, ám ne tűrjétek,
 Szidjon le rútol bosszús kedvetek;
 Őszinte szívvel, ezt még jobb' szeretném,
Tapsnál a füttyöt szívesebben venném:
Akkor bukásom csak sikerre vált,
*Mert azt jelenti: satirám talált.*⁴

A vers értelmezésére sokan tettek kísérletet. A *Fővárosi Lapok* tudósítója például úgy vélekedett:

dy-társaság által 1868. február 5-dikén meghirdetett pályázatra is, a satíra műfajában: „A gavallér politikusok. Jelígeje: »Isméred-e a gavallérokat, / A népszerűség kikenél csak divat?« Gyulai Pál.” *Fővárosi Lapok*, 1869. jan. 6., 1214. A satírárt díjazták is: *Fővárosi Lapok*, 1869. febr. 26., 3.

⁴ *Pesti Napló*, 1868. febr. 6., 1–2.

Gyulai Pál satyrája képezte az ülés fénypontját. E satyra címe „A népszerűségről”, s az olcsó népszerűséghajhászást ostorozza, mely már-már hírlapok útján is kezd jelentkezni. A költő szellemmel ostorozza ezt, s satyrájának apró nyilai találók. Ha valaki politikai szempontból nézi e satyrát, meglehet, hogy lesz kifogása ellene, mert a politika soha sem áll oly biztos, határozott alapon, mint a szépzészet. Azt azonban mindenki el fogja ismerni, ki mint irodalmi terméket tekinti, hogy ez jeles mű. Az ellentétes képek, melyek egymást váltják föl e csípős költeményben, mindig találók, gyors hatásúak, s a közönség az előadást sokszor félbeszakítá zajos tapsaival, végül pedig hosszan éljenzett. A költemény alapja az, hogy a népnek épen úgy vannak udvaroncai, mint a fejedelmeknek, s a mint ennek szolgálnak rossz tanácsokkal, úgy amannak is bőven kijuttatják a népszerűséget hajhászók.⁵

A *Pesti Napló*, melybe ez idő tájt Gyulai Pál is rendszeresen adott politikai tartalmú cikkeket, február 6-án *A Kisfaludi-Társaság XVIII. közgyűlése* című összefoglalóban valamivel hosszabban is írt Gyulai alkotásáról és az általa várható reakciókról:

A »Magyar Újság« fenyegetései, melyekre hetek óta ismételve visszatért, a közgyűlésen megjelent közönségre is megtették hatásukat. Gyulai Pált, midőn a dobogóra lépett, tapssal fogadta, s ismételve szakította félbe felolvasását tetszése nyilatkozataival. — Az [versben] ígért piszszegés meglapult. Meglapult, mondjuk, mert hogy jelen volt, arról biztos tudomásunk van, mivel egy ízben (talán reményén fölül is nagyon találva érezte magát) jelentkezett; még pedig a következő soroknál: Mindent, de mindent feláldoz honáért, / Sőt még a hont is népszerű magáért.

A satyra maga („A népszerűségről”) tán a legjobb, mit irodalmunk e nemben felmutathat. Közöljük mai számunkban, s azért fölösleges volna megjegyzéseket tenni reá, csak azt kívánjuk felemlíteni, a mi egyik legkiválóbb oldalát képezi, hogy mind végig igazi költői ihlettel van írva, tömött, eszmedus, szóval nem élczes gunyolás versekben, hanem valódi költemény. A közönség hosszasan tapsolt a költőnek, s ez már nem demonstráció volt, hanem megérdemlett jutalom egyrészt, másrészt kifolyása azon gondolatnak, melyet szomszédaim suttoztak: hogy „Most egy éve megrikatott bennünket, az idén megneveltet!”⁶

5 „A Kisfaludy társaság nagy gyűlése”, *Fővárosi Lapok*, 1868. febr. 6., 2.

6 Az utalás itt arra vonatkozik, hogy egy évvel korábban, az 1867-es Kisfaludy-társasági közülésén Gyulai az *Éji látogatás* című versét olvasta fel. *Pesti Napló*, 1867. febr. 6., 1.

Pár nappal később Gyulai témafelvetése Greguss Ágostot már a népszerűség és a tudomány, sőt, a népszerűség és a magyarság viszonyáról gondolkodtatta el, és erről értekezett hosszan a Kisfaludy Társaság nagy-gyűlésén, kijelentve: „Népszerűség és magyarosság volnának tehát tudományos nyelvünk feladatai.”⁷

Egyfelől meglepőnek tűnhet, hogy Gyulai, a mindenkor magyar irodalom köztudomásúan egyik legkevésbé népszerű, sőt, az írói népszerűséget nemegyszer ostromozó és azt az esztétikai minőség kárára munkálkodó tényezőnek tekintő kritikusa írt éppen erről a témáról. Tudjuk ugyanis, hogy – sokak mellett és sok más kifogása mellett – például Jókaira is rendre ráfogta az olcsó népszerűség-hajhászást, és mindenkor helytelenítette a közönségigény keresésének vágyát, a mindennapoktól való nem elégséges elemelkedést. Vagy például Mitrovics Gyula a *Gyulai Pál esztétikája* című, sajátos szerkesztésben és értelmezésben válogatott Gyulai-idézet- és aforizmagyűjteményében is az *Általános elvek* című fejezetben másodikként „a tetszés kérdése” Gyulai-féle alapelveit tárgyalta és demonstrálta azt ilyesféle Gyulai-citátumokkal.⁸

Másfelől viszont nagyon is jellemzőnek látszik Gyulai témaválasztása, hiszen ha a szatírárt a korszak politikai-irodalmi-közéleti kontextusába helyezzük, egy olyan dilemmára irányul fény, amely a Gyulai-jelenség és Gyulai életpályájának kulcskérdése volt éppen ebben az időszakban, és sorsa további alakulásában alapvető fontossággal bírt. Ha ugyanis felfejtjük a népszerűségről szóló Gyulai-vers keletkezés- és fogadtatástörténetét, kiderül, hogy itt mégis valami egészen másról, s nem, vagy csak kis részben a szépírói elvárásoktól, feladatokról van benne szó. Sokkal inkább politikai kérdések kerülnek elő: az arra adott egyéni-közöségi politikai válaszok, választási lehetőségek és a kiváltott reakciók problematikája jelenik meg benne.

Néhány nappal a Kisfaludy Társaság ülése előtt, 1868. január 26-án a *Pesti Napló Pest, jan. 24. 1868. Ha mégis nyertünk-e valamit és mit?* című, aláírás nélküli, csak egy grafikus jellel jelölt vezércikke azt a kérdést boncolgatta, hogy a Kiegyezéssel vajon nyertek-e a magyarok. A cikkíró okfejtését Csernátony egy *Hon*-béli kijelentésére kifuttatva gúnyolja ki, és kiforgatott szavaival élcelődve – vele vitázva – fejt ki ellentétes álláspontját:

Mi, kik a jobboldallal tartunk, azon meggyőződést tápláljuk, hogy Európa jelenlegi reális viszonyai közt minden oly politika, mely Ausztria lételét veszélyezteti, ha célját érné, nemzetiségünket szinte bizonyos halálnak tenné ki. És mi azért, hogy

7 GREGUSS Ágost, „Szózat tudósainkhoz”, *Pesti Napló*, 1868. febr. 9., 2.

8 MITROVICS Gyula, *Gyulai Pál esztétikája* (Budapest: Franklin-Társulat, 1922), 163.

nemzetiségünket fenntarthassuk, semmi árt sem sokallunk, ha mellette különben megélünk. E meggyőződés mondatra kétségkívül a husvétii cikk ünnepeit írójával azon nagy politikai horderejű vallomást: hogy a birodalom szilárd fennállását semmi más tekinteteknek nem kívánjuk alárendelni. Ha Cs[ernátony]. sokalja az árt, melyen megalkudtunk, ám bizonyítsa be, hogy a cél, ha csak oly eredménnyel is, kisebb áron is elérhettük volna. [...] Az élénk átható és mély meggyőződés semmibe veszi még a *népszerűséget* is, ha belátása szerint a nemzetet csak ennek árán lehet megmenteni. A pillanatnyi félreismeretet bőven kárpótolja a történeti halhatatlanság, s a megmentett haza hálateljes megemlékezése.⁹

A cikket valószínűsíthetően Gyulai írta, hiszen ezt a grafikus jelet (egy kör, benne középen pont) ő is használta politikai íránycíkkéi aláírásaként. Valójában azonban szinte mindegy is, hogy ezt a politikai ellentábor támadó cikket maga Gyulai írta-e, vagy csak a Deák-párti politika fő bázisának tartott lap álláspontját elfogadva kapott ihletet, és annak aktualitásából táplálkozva fogalmazta meg és „költőiesítette” népszerűség-poémája üzeneteit. Én itt inkább arra mutatnék rá, hogy már ebből az egyetlen példából is érzékelhető néhány alapvető jellegzetesség, amely a Gyulai-jelenség korabeli hatástörténetére világít rá, illetve azt vizsgálom, hogy Gyulai pályáján ez a kérdéskör miként válik kiemelt fontosságvá és jellemző életstratégiai ponttá.

A szatíra jó példaként érzékelteti, hogy a fiatal Gyulai rendszerint úgy dobott be egy-egy témát az irodalom /a közélet a politikai élet vizébe, hogy egyfelől azonnal dinamizálta a saját pártállású társait, másfelől – például a személyhez kötött, és így arccal egyediesített ellenség gúnyolása, kinevetetése miatt – az ellentétes oldalon állókat (vö. pl. 2. jegyzet) is válaszáadásra, sőt, hangos vitára és nyílt párbajra sarkallta. De végigolvasva az eddig említett *Pesti Napló*-cikkek sorát, nem tűnik merész feltételezésnek az sem, hogy Gyulai és Greguss akár előzetesen egyeztethettek a témáról (így Greguss írásának fő gondolatmenete is jobban értelmeződik), és összefogva, szinte „kötelékben” indítottak támadást a politikai-irodalmi ellenfelek ellen, miközben más-más célcsoportnak igyekeztek véleményüket átadni és azt meggyőzően bizonyítani. Az egyébként alapvetően az irodalmi-tudományos pályán működő szerzőknek a sajtónyilvánosságban való megnyilatkozása és egy irányba mutató fellépése, a téma közérdekű tematizálása pedig az egyre erősödő médiapiacra igen nagy hullámokat volt képes keltetni, hiszen a nemegyszer eldurvuló hangnemei élcélődések, szópárbajok, botrányos cikkbéli megnyilatkozások sok em-

9 *Pesti Napló*, 1868. jan. 26., 1.

ber figyelmét felkeltve számíthattak keresetnek – és nem melleleg, az újságpiacon eladhatónak is.

Más oldalról: a téma fontosságát is jóval hangsúlyosabbá tudták így tenni. Egyrészt megnyitották az értelmezést a szépirodalom felé. Gyulai költeménye ugyanis egy több éves tudományos vitát is elindított, majd fenntartott arról, hogy – nagyon leegyszerűsítve a kérdést – a politikai költészet, a politikai tartalom lehet-e és mennyiben lehet az elvárt és a magas művészet tárgya, mik az ismérvei és a határai, milyen nemzeti feladatokkal bír, és így tovább. Ezzel pedig egyrészt erősen tágitotta például a szépirodalom műfajiságának kérdésköréről való gondolkodást, másrészt tágitotta az erről szóló értelmezés, azaz a tudományos diskurzus terét, miközben hüen hirdette egy irodalmi csoportosulás formálódó ideológiai-eszmei rendszerének egyik tételét is.

De a téma felvetése legalább annyira, ha nem jobban a Kiegyezés körüli politikai helyzet és berendezkedés horizontja felől nézve is fontos kérdésköröket érintett, és megverselésével Gyulai aktívan bekapcsolódott annak szövevényes rendszerébe.

Ugyanakkor Gyulai poemája egyéni népszerűségének, fényes pályafutásának kitüntetett elrugaszkodási pontján, egy meredeken felfelé ívelő pályaszakasz dinamikus pillanatában született. Aktuális politikai és irodalmi-közéleti (egy irodalmi szakkérdést vitára bocsátott) funkciója mellett versezete egy olyan pillanatban készült, amely bizonyos lehetőségeket kitárt, bővítette számára a társadalmi nyilvánosság terét, sőt, a további egzisztenciális felemelkedés lehetőségét is biztosította, míg más utakat éppen hogy lezárt vagy ellehetetlenített – ez utóbbiról később még lesz szó. A nyilvános térben tett megnyilatkozása és lépései nyomán egy irányba kinyíló, más irányba bezáródó utak pedig Gyulai életstratégiáját és további pályáépítési lépéseit is erősen befolyásolták, és mindinkább a politikai rendszerváltás nyomán intézményesülni kezdő irodalmi élet megteremtésében való aktív részvétel felé irányították. Mint tudjuk, az ottani helyezkedése nagyon sikeres volt, és rövid időn belül az ott elnyert pozíciók egyre szélesebb körű birtoklásával meghatározó hatalmi erővé is nőtt.

Közvéleményformáló médiatükör

Gyulai Pál korán, már pályája kezdetén gyakorlatban kitapasztalhatta, hogy a sajtónyilvánosság milyen erővel bír, a média mekkora hatalommal rendelkezik. A nyilvános megnyilatkozások a korabeli viszonyok közt is gyors és más felületen megjelenő szövegekkel össze nem hasonlítható létszámú olvasói elérést biz-

tosítottak már a médiapiac kiépülésének kezdetén is. A választott téma, az átadni kívánt üzenetek és azok értelmezése, a szerzői álláspont átadása és közvetítése óriási hatású lehetett, és hihetetlen kommunikációs és közvéleményalakító erővel bírt már ekkor is. A sikeres megszólalás és az eltalált kommunikációs ügyesség és technika a cikkszerzőnek ismertséget bizonyosan, de akár elmondhatatlan népszerűséget is hozhatott, csak úgy, mint általános elítélést vagy bukást. Gyulai egyébként néhány sorral később a népszerűségről szóló poémájában is megnevezte a társadalmi nyilvánosság fórumait:

Mondják: a szószék, sajtó hatalom.
Megengedem, de úgy tapasztalom,
Ha megtekintem titkát a dolognak,
Gyakran csupán szolgálja hatalomnak.
Két hatalomnak: egyik fenn ragyog,
A más alant sötétben háborog,
De mindeniknek megvan a varázsa,
Hogy szónokot s írókat megbabonázza.
Megoldja tollát, nyelvét: mennyi ész,
S mily lángoló, majd őrzöngésbe vész!

Ezt az új, egyre inkább növekvő és érzékelhető erőt tehát Gyulai maga is megismerte számos akciója során, de például a népszerűségről szóló poémája is elbír olyan értelmezést, miszerint arra keresi benne a választ, hogy egy nyilvános megszólaló kinek akar megfelelni, milyen célokkal érkezik a nyilvánosságba és azt mire használja, valamint hogy ennek mi lesz a lenyomata. Illetve hogy a nyilvánosság és a közvélemény hogyan érti meg, miként értelmezi és milyen reakcióval fogadja őt és az üzeneteit, ennek mi lesz a következménye és a hatása. Azaz – valamivel tágabbra nyitva a kérdést – a közvélemény hogyan alkot képet, majd véleményt egy, a nyilvános köztérben megjelenő szereplőről, miként tudja átadni és elfogadtatni egy helyzet elméleti-gyakorlati (politikai) megoldását, magáénak tekinti-e azt vagy elutasítja, valamint hogy ennek alapján egy társadalmi közösség miként dönt a véleményalkotó presztízsének emelkedéséről vagy süllyedéséről.

A médiafigyelemnek ezt a felértékelődési folyamatát éppen ekkoriban kezdték igazán érzékelni. A karakteres és hangos megjelenés, az ismertség, a közéleti eseményeken, a reprezentációban, a különböző társadalmi szerepekben való megmutatkozás meredeken felértékelődni látszott, de ezzel párhuzamosan legalább olyan fontosnak kezdett feltűnni és értéknek mutatkozni annak a nyilván-

nosság előtti minél szélesebb körű bemutatása is. Gyulai furcsa alakja, sajátos megnyilvánulásai, különös, támadó kommunikációs technikája pedig a korabeli médiában, sajtóban hamarosan keresett és értékkel bíró erő lett, hisz a normától eltérő, zajos és csípős megnyilatkozásai felkeltették az emberek figyelmét. Ez a folyamatos média-jelenlét hamarosan a társadalmi presztízs, a rang, a fontosság és a befolyás mércéjévé, a gyors előrehaladás segítőjévé, sőt, akár a hatalomépítés eszközévé is válhatott.

Gyulait a társadalmi nyilvánosság és láthatóság, az ismertség kérdése – a kor újságíreit áttekintve – rendkívül izgathatta, ha másért nem, megfellebbezhetetlen igazságainak hirdetéséért, és pályájának építésében is komolyan számolt vele. Kevés olyan irodalmi szereplőt ismerünk a korban, aki a közéletben és reprezentációban olyan bátran, aktívan és kedvvel vett volna részt, mint ő. Már az 1850-es évek elejétől egy egészen sajátos technikával, módszerrel és modorral érkezett a nyilvánosság terébe. Nem csak fáradhatatlanul és akár a durva sértegetésig menő stílusban hangoztatta az igazát, de minden kérdést oppozíciós viszonyrendszerbe állítva annak elfogadásáért szinte inkvizíciós erőszakossággal folytatott agitációt és indított támadást, harciasságát pedig mintha csak fokozta volna bármiféle ellenállás vagy viszontreakció.

Erősen megosztó személyisége és habitusa csak ráerősített erre. Gyulai a jungi személyiség típusok meghatározása alapján a szélsőséges extravertált típusba, azon belül pedig az extravertált gondolkodó és az extravertált intuitív kevert altípusú személyiségjegyeket mutató altípusba sorolható. Már személyiségjegyei alapján sem meglepő, hogy könnyedén, kedvvel és feltűnően gyakran merítkezett meg a nyilvános térben, később pedig a közéleti és reprezentációs szituációkban. Szinte kereste a konfliktushelyzeteket, amelyekben már fiatalon nagy kedvvel és botrányoktól sem félve vett részt és indított csatát bárki vagy bármi ellen. Valószínűleg nem lehetett neki nem érzékelni azt az egyre nagyobb hatást, amit akciói nyomán a sajtóban keltett, és amit az hozzáadott erőként biztosítani tudott, avagy éppen ellenerőként kifejtett. Azt azonban saját végigverekedett ügyei kapcsán, tapasztalati alapján tudnia kellett, hogy egy sajtó-megnyilatkozás mekkora hullámokat képes gerjeszteni, és akár sorsokról, ügyekről is dönthet. A sajtó tudatos és irányított mozgatását és irányítását ugyan még nem lehet kimutatni a pályakezdő Gyulainál, de azt igen, hogy a sajtófelületen való megjelenést már fiatal korától általában mesterien használta céljai érdekében.

Az újságbeli előfordulásokat vizsgálva Gyulai esetében azt a különösséget is megemlíthetjük, hogy már szembeszökően hamar felkeltette a médiafigyelem érdeklődését. Már akkor is, amikor valójában még sem költői-írói produktuma, sem az irodalmi-politikai életben elfoglalt szerepei és közéleti tevékenysége nem

feltétlenül indokolta ezt a kitüntető és kiugróan gyakori média-megjelenést és szembetűnő láthatóságot. Jóval a komoly pozícióhalmozási és az irodalmi közéletben elért hatalmi helyzete előtt, már vidéki tanárkodásainak, külföldi tartózkodásának éveiben, kezdő költőként is ismert figura. Az alábbi táblázat – igaz, itt még egyetlenként, de – igen jellemző adatsorokat mutat. A ma legnagyobb adatmennyiséget tartalmazó Arcanum-adatbázis sajtóanyagának nagyságrendileg eligazító adatai szerint a 'Jókai Mór', 'Gyulai Pál' és 'Mikszáth Kálmán' teljes szövegű keresőkérdésekre a következő adatsorok álltak elő:

Évkör	Jókai Mór	Gyulai Pál	Mikszáth Kálmán
1840–1859	1280	1246	
1860–1879	6596	7905	306
1880–1899	19913	16926	6196
1900–1919	20810	25769	12601
1920–1939	24233	34960	13792
1940–1959	6306	12895	5015
1960–1979	7208	12529	5218
1980–2000	9250	12451	5621
2000 után	4868	6059	2869

A táblázat az adatbázis teljes digitalizált anyagának összelőfordulását mutatja, s csak a 20 éves bontási szűrőt állítottam be rajta.¹⁰ Az összehasonlítás a Gyulai

10 Az adatok nyilván csak tájékoztató jellegűek, hiszen számos dolog befolyásolhatja az előálló számokat. A folyamatosan bővülő adatbázis itt közölt adatai a 2018. nov. 7-i állapotot mutatják. A találatok a ragozatlan 'Gyulai Pál', 'Jókai Mór' és 'Mikszáth Kálmán' keresőkérdésre érkeztek. Nyilván más (és talán sok esetben nem releváns) adatok születtek volna, ha csak a vezetékevekre keresünk, hiszen úgy Gyulai esetében a településnév hivatkozásai is megjelentek volna. A számok abban az esetben is változnak, ha a Jókai és Gyulai név esetében a 19. században még változóan írt nevet y-os végződéssel írjuk be, illetve Gyulai Pál esetében nyilván olyan találatok is szerepelnek ezekben a számadatokban, amelyek más Gyulaiakról szólnak (vagy éppen például Kemény Zsigmond regénycímére vonatkoznak). Számolni kell azzal is, hogy egy oldalon a kétfagú nevek külön-külön megjelenése is találatot eredményezhet. Vö. <https://adtplus.arcanum.hu/hu/search/results/?list=eyJxdWVyeSI6IjCjJqXHUwMGYza2FpIG1cdTAwZjNyIn0> és <https://adtplus.arcanum.hu/hu/search/results/?list=eyJxdWVyeSI6IjNeXVYsYWkgcFxiMjEwMwifQ>, hozzáférés: 2018.10.29. Mindazonáltal a

lai Pálról szóló vagy vele kapcsolatos hírek előfordulási arányát a vele egykorú politikai-irodalmi ellenfél Jókairól és a következő írógeneráció legsikeresebb tagjáról, Mikszáthról szóló hírekkel állítja párhuzamba. Jókai esetében Magyarország addigi és talán máig legnépszerűbb és legolvasottabb írőfejedelmével. Aki nem mellesleg, írói hivatása mellett még aktívabb politikai és szintén mozgalmas közéleti életet folytatott, mint Gyulai Pál, és bár egészen eltérő módon és pozíciókban, de szintén nagyon ügyesen élt a kor médiaerejével. Pályája első évtizedeiben saját lapjaival, illetve hosszú életű élc lapjával, az *Ústökössel* valódi közvélemény- és politikaformáló erővé is emelkedett, míg élete utolsó évtizedeiben – mostoha-unokája, Jókai Róza és férje, Feszty Árpád irányításával – a család médiafelületeken való megjelenését is tervezetten felhasználták népszerűségük és keresettségük növelésére.¹¹ A Mikszáth-összevetés pedig azért lehet érdekes, mert nála izzóbb hangú és éleslátóbb – nem mellesleg humorosabb – író és Gyulait bíráló kritikust nemigen találni, akit ráadásul egész pályáján foglalkoztattak az írói népszerűség és megélhetés kérdései, valamint a sajtómegjelenések gyakorlati hatása.

A számoszlopok meglepő arányokat jeleznek. A Gyulairól szóló vagy vele kapcsolatos híranyag szinte minden két évtizedes időszakban mennyiségileg nagyobb előfordulási számokat hozott még a Jókaiénál is, ami – valljuk meg – mégis csak igen váratlan eredmény.

Természetesen a számsorok csak mennyiségi adatokat mutatnak, és nem minősítenek; de a szekunder forrásanyag értelmezésével amúgy is óvatosan kell eljárni, hiszen az adatok nem nélkülözhetik a további, akár egyedi vizsgálatokat. Bár a mindenkori népszerűségről és elismertségről igencsak nehéz egzakt megállapításokat tenni, de az ismertség, a társadalmi nyilvánosságban, a médiában való jelenvalóság mértékét jól mutatják. Még ha e vizsgálatok eredményeit nem is szabad sem túldimenzionálni, sem pedig pusztán önmagában vizsgálni, arról egészen biztosan jól tájékoztatnak, hogy az illető ismertsége mekkora volt. A további megállapításokhoz az adatokat természetesen össze kell olvasni az életművel, szigorú forráskritikával összevetni a primér forrásokkal, a többi ön- és kortársi reflexióval, mégis a szám- és adatsorok részletes elemzése – ráhelyezve az életpálya történéseire – egészen új megvilágításba helyezheti-helyezi a vizsgált személyt vagy az eddigi értelmezéseket. Még korántsem értem a végére a korabeli

találatok túlnyomó többsége – amelyet néhol egyenként, néhol szűrőpróbaszerűen ellenőriztem – valóban Gyulai Pálra vonatkozott.

11 Erről bővebben írtam: CSÁSZTVAY Tünde, „Nemzeti – Szalon – Garnitúra: Az epreskertti Jókai-szalon és Feszty-szalon”, in CSÁSZTVAY Tünde, *Erő Tér / Tér Erő: Élet- és társadalomformáló kapcsolatok a 19. század utolsó harmadának irodalmi életében*, 13–257 (Budapest: Ráció Kiadó, 2017).

meghatározó orgánumok átnézésének, de már az eddig átnézett, hozzávetőlegesen 200 évfolyamból kigyűjtött, tetemes mennyiségű híryanagból is helytálló és sok esetben új / váratlan / az eddigitől eltérő megállapítások vonhatók le például a közönség figyelmének alakulásáról.

A sajtóban indított viták és megvívott Gyulai-féle ügyek és azok sajtóbéli lenyomatának vizsgálata remélhetően az eddig kevésbé vagy egyáltalán nem ismert kortárs recepciót is beemelik majd a Gyulai-értelmezésbe. Emellett már eddig is számos olyan híryanag került elő,¹² amely jócskán kibővíti vagy kiigazítja az eddig ismert adatokat és értelmezéseket. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a Gyulai-jelenséget és Gyulai életstratégiai lépéseit, választásait semmiképpen nem esztétikai, hanem a társadalomtörténeti és szociológia nézőpontból vizsgálom, így a megállapítások nem tartalmaznak semmiféle morális-etikai minősítést vagy esztétikai ítéletet.

- 12 Csak néhány példa, amelyről eddig nem tudtunk és gazdagíthatja az életrajzot: a *Budapesti Hírlap* 1853. őszen több számában Gyulai nevelősegédi álláshirdetést adott fel: „Nevelő-segéd kerestetik egy tekintélyes pesti magán finevelő intézetbe. Szükség, hogy az illető egyén a német nyelvet tökéletesen értse és beszélje. Előny, ha magyarul is tud, de nem multhatlanul szükség. Kötelességei lesznek: felügyelet a gyermekekre, társalgás velük. Szállás és koszt mellett illendő díj biztosított. Bővebb értesülést vehetni Gyulai Pál urnál, Pesten uri-utca 13-ik szám 2-ik emelet 14. szám ajtó, délelőtt 10–12-ig.” *Budapesti Hírlap*, 1853. szept. 25., 5, majd: 1853. szept. 27., 4. és szept. 28., 6. – A lap november 10-i száma pedig hírül adja, hogy „Kecskemét, nov. 2. [...] A helybeli ref. felgymnasiumról már régebben nem írtam és pedig szándékosan, hogy most egy lélekzettel többet és kimerítőbben írhasak. A közönség – e lapok után is – jól tudhatja, miszerint a nevezett iskolának két tanára: Losonczy László és Szilágyi Sándor N. Körösrre hivattak és mentek át. A helybeli egyház, e hiányt kipótolandó, Szász Károlyt Körösről és Gyulai Pált Pestről meghívá az eltávozottak helyébe, s a meghívást mindkettő el is fogadta. Később azonban Gyulai Pál, ígéretét visszavonva, elfogadott állomásáról lemondott. Szász Károly azonban csakugyan megérkezett a tanév kezdetével, october elején.” *Budapesti Hírlap*, 1853. nov. 10., 2. – A *Politikai Ujdonságok* hírül adta, hogy 1857. őszen felmerült, hogy „Az ujan megnyitott keresk. akadémiához magyarnyelv tanárául egyetemi helyettetanár Horvát Árpád, fia a nagy tudós Horvát Istvánnak választatott. Eleinte szó volt Arany Jánosról, később Gyulai Pálról is, de ezek az ajánlott díszes állomást el nem fogadták – a mit igen sajnálunk.” *Politikai Ujdonságok*, 1857. okt. 14., 362. – A *Politikai Ujdonságok* 1858. elején arról tudósított, hogy „Jeles írónk, Gyulai Pál közelebb a kolozsvári ref. iskola irodalmi tanárául hivatott meg. Még nem tudjuk, ha vajjon elfogadja-e e meghívást?” *Politikai Ujdonságok*, 1858. február 11., 67. Majd májusban: „Az erdélyi ev. ref. főegyházi állandó tanácsa e hó 2-kán tartott népes ülésében, a zsinati közjegyzői állomás betöltésére titkos szavazás után négyen lőnek kijelölve, kik közül a közelebbi zsinat választani fog. [...] Ez úttal a két üresedésbe jött tanári szék betöltésére nézve is megtörtént a választás; a mathematicai tanszéket Sárkány Ferencz nyerte el, a magyar és latin nyelv és irodalom tanszéke iránt a szavazatok két részre oszolván, Gyulai Pál 43 szóval győzött jelölt társa Bihari 21 szavazata ellenében.” *Politikai Ujdonságok*, 1858. máj. 13., 222. – A *Divatcsarnok* hírei közt áll a következő közlemény: „Maholnap a Sándorutca régi hírhedségét visszanyeri. A múltkor Szilágyi Bélát támadták meg 11 óra tájban, tegnapelőtt meg Gyulai Pálnál tettek mintegy 12 órakor az ablakon át látogatást.” *Divatcsarnok*, 1862. szept. 9., hátsó borító.

Sajtó-láthatóság

Gyulai az egyik első sajtónyilvános fellépéseként már 1850-ben a *Pesti Röpipek* betiltás előtti utolsó, 1850. december 1-jei számában – mint a lap egyik munkatársa – éles hangon támadt neki a *Hölgyfutár* lírikusainak.¹³

A szinte megmagyarázhatatlanul durva hangú kirohanás egy impériumváltás közepén, az 1849-es összeomlás és trauma után nem sokkal történt. Akkor, amikor például Tompa egy 1851. április 23-án Szemere Miklósnak küldött levelében így fakadt ki:

nemzetiségünk s irodalmunk meg fog halni! borzasztó gondolat, de úgy lessz. – Nekem legalább ilyen sejtelveim vannak a szomorú jelekből, melyeket látok. Illyen körülmények közt aztán, képzelheted magadról, hogy nem igen rugdalózik a pegazus; hogy az embernek kedve, lelke elborúl, – s nem sokat ad arra, hogy ha nem ír, az embert lelépettnek tekintik s elfeledik.¹⁴

Arany pedig még 1852-ben is úgy fogalmazott egy Tompának írt levelében, hogy „Mégha az irodalom haldoklik is: mi vagyunk a vonagló tagok, melyek, mozgásuk által némi életre mutatnak.”¹⁵ A jóformán alig-alig működő Akadémia, az átmenetileg megjelenő, cenzúra alatt nyögő irodalmi orgánum(ok), az erősen ellenőrzött és a nyilvános helyeken akadályozott társasági élet stb. jóformán leállt és baráti találkozókra szűkült le. Mindenestre az irodalmi közélet kevés társadalmi emelkedést ígérő pozíciót kínált, sőt, egyesekre éppen az üldözött társadalmi szerepét osztotta.

A szépirás, az írói produktum egyfelől újra kevésbé volt szabadon mobilizálható jövedelemforrás, másfelől a mégis engedélyezett, cenzúrán áteső lapok megjelenéskényszere miatt a sajtóban megjelenő munkákra óriási igény támadt. A néhány működni engedett lap és kiadvány szerkesztői szinte blokád és ostrom alatt tartották a potenciális szerzőket közölhető verseikért. Igaz, a végül

13 Ezzel az esettel részletesen foglalkoztam: CSÁSZTVAY Tünde, *A döglött eb és a nyelvnírózó költőnc a magyar Parnasz szemétdombján: A Hölgyfutár-polémia első kiszámolásos menete* című írásomban, mely Tompa Mihály halálának 150. évfordulója alkalmából rendezett, *A hiányzó harmadik* című konferencián hangzott el 2018. április 27-én.

14 Tompa Mihály Szemere Miklósnak, 1851. ápr. 23., in TOMPA Mihály, *Levelezése, 1839–1868*, kiad. BISZTRAY Gyula, 2 köt. A magyar irodalomtörténetírás forrásai 6 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 1:134–134.

15 Arany János Tompa Mihálynak, 1852. okt. 1., in ARANY János, *Levelezése, 1852–1856*, kiad. SÁFRÁN Györgyi, Arany János összes művei 16 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982), 99.

megszülető, silányul és hektikusan fizetett munkák esztétikai színvonala ropant eltérő volt, de az újságoldalakat muszáj volt megtölteni. A szerzők egy része azonban a nemzeti traumából csak nehezen bírt felocsúdni, és volt, aki nem is volt hajlandó táplálni a nehézkesen beindult irodalmi gépezetet. Tompa és Arany például baráti magánlevelezésükben mind többször elégedetlenkedtek az előretörő, silány és bő irodalmi termésáradat ellen, de ez nem egyik vagy másik csoportosulás, hanem minden tehetségtelen szerkesztő és költő ellen irányult. Tompa 1850. október 22-i levelében például így tört ki Szilágyinak, akinek lapjaiba amúgy rendszeresen dolgozott: „nem nagy öröm azon csürhe nép közt álani, mellyel az újabb időben kegyetek (szerkesztők) az irodalmat ellepték. [...] meggazdagították a költői irodalmat néhány szekér verssel.”¹⁶

Gyulai azonban ebben a lelki-fizikailag is nagyon megterhelt időszakban, amikor a nemzeti összetartás és érdekvédelem fontossága különösen felértékelődött, a nyilvánosság elé vitte az eddig csak szigorúan a magánlevelekben vagy baráti beszélgetésekben előkerülő békétlenkedéseket és panaszokat. Bevallottan és leplezetlenül egy számára fontos érdekcsoport ellen indított agresszív támadást, és bántó kitételekkel, sebeket osztva a belső irodalmi ügyeket is kitergette a szélesebb nyilvánosság előtt. Egyáltalán nem titkolta elfogultságát, mikor cikkének indító mondatában kijelentette, hogy „Kedvünk van kötődni a Hölgyfutárral, hogy emeljük a Pesti Röpíveket.” Majd így folytatta:

Mi a Hölgyfutár érdemeit becsüljük és szerkesztője iránt méltányos tisztelettel viseltetünk. Ő volt az, ki a kényes körülmények és politikai előítéletek daczára először lépett ki az irodalmi térre, s már egy év óta képviseli munkásság és szenvedés közt, hazafias szellemben a magyar irodalom és nemzetiség érdekeit. De mindezen s még más érdemek méltánylása mellett sem tudjuk neki soha megbocsátani, hogy lapját, mely nemrég az egyetlen szépirodalmi volt, közlönyévé engedte aljasíttatni egy oly költészetnek, mely a magyar Parnas[s]z-t mindinkább igyekszik szemétdombbá és állatlegelővé változtatni.

Mindjárt lapjának megindulásakor egy sereg költőnczöt vezetett be, s még most is folyvást vezetget. A tehetségtelenség és ízléshiány ily képviselőit már rég nem látta irodalmunk, pedig a közelebbi tíz évben is sok mindent láthatott.¹⁷

Gyulai támadó sajtónyilvános fellépése és a nyomában megszülető sajtóreakciók valójában szondaként, egyben helykijelölésként is működtek, és elárulták,

16 Tompa Mihály Szilágyi Ferencnek, 1850. okt. 22., in TOMPA, *Levelezése*, 1:120.

17 [GYULAI PÁL], „Nyilazó ember jele: »A Hölgyfutár poétái«”, *Pesti Röpívek*, 1850. dec. 1., 284–287.

hogy mely szereplők, illetve csoportok milyen ambíciókkal és célokkal tekintenek a formálódó irodalmi viszonyok alakulására és a benne elfoglalni kívánt szerepükre.

Az irodalmi élet itthon maradt és a retorziós eljárásokat elkerülő vagy abból visszakerült szereplőinek rendszere is jócskán átrendeződött. Tagjai rendszerint csak meg nem erősített, nem hivatalos hírek alapján tájékozódtak és tájékoztatták egymást kortársaikról és az irodalmi jelenségeket érintő eseményekről. Sokuk rejtőzködött, tudatosan kereste a perifériás tartózkodási helyszíneket, vagy csak került és elutasította a korábbi – elsősorban fővárosi – centrális helyszíneket. A szabadságharcban aktívan résztvevők, illetve a traumát feldolgozni alig tudó ismert írók-költők távol tartották magukat a közéleti szerepvállalástól. Arany és Tompa például egyáltalán nem gondolkozott azon, hogy irányítóként bekapcsolódjon az irodalmi intézményesülési folyamatokba, és főleg eszükbe sem jutott bármilyen operatív irodalmi vezéri szerepet vállalni. Míg Aranyt a tragikus helyzet és az étellel való napi küzdelem (benne Petőfi hiánya is) szinte megbénította, és még évekig – a közéleti szerepvállalástól mind távolabb lépve – az új helyzetben vállalkozó költői magatartás belső munkáján és kérdésein dolgozott (miközben a tanári feladatok egyre inkább fárasztották), addig Tompa két lábbal a földön állva – azt is mondhatnánk, a professzionalizálódás egyik fajtájaként – a pénzkereseti lehetőségek piaci alapú kényszerűségével közelített az irodalmi kérdésekhez: aki fizet, annak írok, de csak ha van kedvem vagy képes vagyok rá-alapon publikálta műveit.

De eközben már új szereplők bukkantak fel, akik helyet és szerepet kerestek maguknak a szűk határok közé szorított, újonnan kiépülni kezdő irodalmi mezőben. Néhányan – ahogy Gyulai is – már az új sűrűsödési pontok kialakításán fáradoztak, ami nemsokára átrendezte a korábbról ismert hálózatokat. Az összehúzó irodalmi piacon egyre többen igyekeztek nyilvános teret, némi megélhetést, anyagi megbecsülést, sőt idővel hírnevet és hatalmi pozíciót keresni. Gyulai Pál az 1849-es történelmi trauma utáni paralizált állapotokat – másoktól eltérően – sokkal inkább a kinyíló lehetőségek folytonos kereséseként élte meg, és mindezt általában erőszakos és erőszakolt láthatósággal intézte. A sok-sok évig még nagyon szűk irodalmi élet keretrendszerébe óriási energiával vetette bele magát, és nemegyszer ezt már ekkoriban is az irodalom harcmezején hangos rohammal indított expanzív harccal végezte. Az ellenségkép megfogalmazásán – illetve megfordítva, a saját érdekcsoportja nézőpontjából a dinamizálni akaró csoportképző erejű felhíváson – túl azonban Gyulai akciója az irodalmi közélet vezető / meghatározó pozícióinak újraosztását és a Petőfi után szabadon maradt úr utódlási kérdését is megnyitotta. De a *Hölgyfutár*-polémia – többek között – artikulálta a gomolygó, nem tisztázott és újragondolni szükséges esztétikai, ez-

zel együtt bizonyos csoport- és intézményszerveződési kérdéseket is, cselekvésre serkentette az új hangot / témát / nyelvet / módot / teret keresőket, felmérte a Petőfi eltűnése / halála keltette ürbe való belépés eshetőségét, és szembenézésre késztetett az epigonizmus, a Petőfi-utánzás illetve a poézis esztétikai minőségének kérdéskörével is. A kíméletlen vita egyébként több, mint tíz éven át folyt, és a csatát a vita mindhárom szakaszában Gyulai Pál vezette.

A *Hölgyfutár*-polémia után, az 1850-es évektől bizonyos sajtóorgánumokban állandósult sommás és megfellebbezhetetlen ítéletektől nem mentes kritikusi tevékenysége. 1855-ben (egyébként ezt tekinthetjük a *Hölgyfutár*-polémia második szakasza végének, illetve a harmadik szakasz kezdetének) például átvette a *Budapesti Hírlap* tárcán megjelenő *Szépirodalmi szemle* rovatát, ahol – Arany János megkímélésével – gyakorlatilag a teljes kortárs irodalomról kendőzetlenül és kegyetlenül megmondta a véleményét. A célkeresztbe előbb a tájkiöltészetet művelők kerültek, a vita harmadik szakaszában pedig a „költői természetieskedés” ellen lépett fel, már elvi és esztétikai kérdéskörök tudományos nézőpontú felleléseinek beemelésével is.

1855-ben a *Pesti Napló* szerkesztőjéről, Török Jánosról például kijelentette, hogy „lovagiatlan” és „széptani elvtelensége” elriasztotta őt a laptól. Ha valakit megdicsért, azt is úgy tette, hogy mindenképp fájjon: Tóth Kálmánt ugyan „legújabb lyrikusaink közt legfigyelemreméltóbb tehetségnek” tartja, de nyomban hozzátette:

épen e csinos dalokért tartom én Tóth Kálmánt legújabb lyrikusaink közt legfigyelemreméltóbb tehetségnek, mert a többiek ilyeket sem tudnak írni. Egyébiránt a dalok mind a Petőfittől vett hatás szüleményei. Petőfi alapeszméit, hangulatait találjuk meg bennük különböző változatokban és sokszor az utánzásig, a torzított utánzásig vive. E mellett Tóth Kálmán ilyennemű költeményeiben mindegyre ismétli magát, elrontja a mi jót is tudna csinálni.

Bírálatában hemzsegnek az ilyesféle kitételek:

Vajjon phantasiája oly rendkívüli-e, mint azt ama kérkedő költeményében maga hirdeti? Ha a phantasia ereje alatt a gondolatok és érzések képeinek gazdagságát vagy a plasticitást és ragyogó színezést értjük, mi a költészetnek egyik legfőbb eleme: akkor Tóth Kálmán phantasiája igen szegény. Mindaz, mit eddig idéztem műveiből, e szegénység mellett tanúskodik.¹⁸

18 Mindkét idézet: *Budapesti Hírlap*, 1855. jún. 30., 2.

A támadás végül valódi párbajjal végződött: Tóth Kálmán golyópárbajra hívta ki kritikusát.

Már ezekből a szépirodalmi szemlékből kiválasztott egy-két mondatból is képet nyerhetünk a Gyulai-féle ítélkezési stílusról: az igazságosztó szerepébe helyezkedve, végtelen hosszúságúra nyújtott, akár 3–8 lapszámra elhúzott írásaiban egymást váltják a kifejezetten bántó, sokszor a személyeskedést sem nélkülöző, megsemmisítő sommázatok és tényleges, kifinomult meglátások, a példákkal illusztrált, de különösebben meg nem indokolt, megdönthetetlennek vélt kijelentések¹⁹ és tüzetes mélyelemzések, az aktuális pártharcok megkövetelte oldalvágások és kiszólások, a komoly esztétikai-poétikai alapkérdések, sőt egy kialakult eszmerendszer kidolgozott tételei. Vitastílusával – ahogy erről a *Hölgyfutár*-polémia kezdő cikkében önmaga írt, ott nevesítve a Csató–Bajza-féle polémiát említi – a harmincas–negyvenes évek vitasorozatának hangnemét idézte meg, és teremtett így folytonosságot a szabadságharc előtti irodalmi eseményekkel és történetekkel.

Pár év alatt ez a Gyulai-hang és attitűd már megszokottá vált. 1853-ban Iduna verseit bírálta meg, 1856-ban Egressy Gábornak ment neki, kifogásolva, hogy nyelvezete (de amúgy az egész magyar színházi nyelvezet) nem elég emelkedett és nem elég költői. Az 1858-as évben, amikor az Akadémia szigorú felügyelete kicsit enyhült, és megtörténtek az első tagválasztások, amelynek kandidáltjai közé ő is bekerült, egyes társaságok bizottságaiba is beválasztották,²⁰ további komoly irodalmi-színházi szereplőknek is nekifeszült. A nőírók elleni fellépés egyik lépéseként a tollat ragadó, Bulyovszkyné ellen szólalt fel:

Ily tompa karddal akarunk mi küzdeni Bulyovszkyné ellen, ki a „Wiener Zeitung” jan. 21. esti lapjának tárczájában, alkalmasint magyarul megjelenendő útirajzából, egy figyelemreméltó töredéket bocsátott közre. [...] A miért föl kell szólalnunk, az a bizonyos kósza vágy, hiú ábránd, vétkes becsszomj, szánandó erőpazarlás, mi egyik fiatal színészünket már semmivé tette, most egyik legjelesb színésznőnket fenyege-

19 Egyetlen kínálkozó példaként a Tóth Kálmán-kritikából, mivel a tanulmánykötetben АЖКАУ Alinka éppen ezt a kérdéskört vizsgálja és mutatja be az *Aki „sokat vasalt”* – Gyulai Pál verseléséről című tanulmányában: „legjelesbek A »Sápadt asszony« és »Haza vágyom« címűeket értem. Mind ketőn némi reminiscencia érzik: az elsőn Petőfi »Szőke asszony«-a, melyet ezelőtt két évvel a »Szépirodalmi lapok« közöltek, a másodikon Beranger »Honvágy«-a, mely Petőfi és Lévaitól magyar fordításban is megjelent. De szerintem az ilyenmő reminiscencia sem plagium, sem utánzás, csak mástól vett hatás, s minthogy történetesen, ha nem is valami remek, de azért elég jó compositio, s ha nem is valami elragadó, de azért valódi költői emelkedés szülőanyja tudott lenni, éppen nem rovom meg.” *Budapesti Hírlap*, 1855. jún. 28., 2.

20 „Természettudományi Társulat, Közgyűlés dec. 19-én”, *Pesti Napló*, 1858. jan. 6., 1.

ti s még lassankint színészetünk divatos betegségévé válhatnak. [...] S Bulyovszkyné ki csak jeles tehetség, meri azt tenni, mit a lángelmék sem mernek! Még a magyar nyelv titkait sem érti a művészet kimeríthető mélységéig, s hiszi, hogy a német vagy francia nyelveket maholnap magáévá teheti! Meg van győződve, hogy kitűnő német vagy francia színész lesz, aztán visszatér hazájába, a nemzeti géniusz lábaihoz tenni babérait! Ah asszonyom, ön nem tudja mit csinál! Ön soha nem tévedhet oly nagyon, mint e wiener zeitung-i cikkben tévedett. Önt sokan hibáztathatják, önön sokan mosolyoghatnak, de én szivemből szánom és sajnálom — illúzióimat: azt hittem, ön érti művészetét — s istenem! ön oly kevésbé tudja vagy akarja érteni, mintha ma lépne először színpadra, vagy még annyira sem. [...] Nem így használhat ön a magyar színművészetnek, hanem úgy, ha honn marad, s hiú ábrándok helyett kétszerezett igyekezettel fejti szép tehetségét, minden nap a magyar szavakat egy-egy titkát fejti meg, s új meg új diadalokkal szolgál nemzetének. Itt koszorú és taps vár önre, ott gúny és lenézés. Oh asszonyom kímélje meg magát, kíméljen meg bennünket!²¹

Eközben már javában zajlott az akadémiai tagságra szintén jelölt politikai ellenlábasa, Jókai *Dózsa György* című drámájának kíméletlen és inkvizíciós bírálata, mely – ahogy Gyulai indításként írta: „csodálatosan egyesíti a Kisfaludy-Vörösmarty és Szigligeti-Czakó-féle tragoediák gyengeségeit”.²² A közlemény, a válasz és a viszontválaszok sorát Csengery Antal, a *Budapesti Szemle* szerkesztője így indította útjára:

A dolog röviden így áll. Gyulai a Budapesti szemle újabb füzetében megbírálta Jókai »Dózsa György« című úgynevezett történeti színművét. Erre Jókai egy szenvedélyes cikkben felelt a M. Sajtó közelebbi számában. Ugy híván Jókai, hogy Gyulai őt gyanúsítottá, a gyanúsítást marokkal szórja vissza s nemcsak Gyulai, de a Budapesti szemle, sőt annak szerkesztője is kikapja a magáét. Miért mert oly tekintély ellen bírálatot adni ki, mikor tudja, hogy Jókai ur azt egyáltalában nem szenvedheti. Bírálják a miniszterek és államférfiak szavait és tetteit; az író az írónak hagyjon békét! Egyedül az irodalom legyen azon hatalom, mely az államban ellenőrség nélkül gyakorolja befolyását. Oly nézetek, melyeket én részemről alá nem írhatok, nem követhetnek. Sőt nem tartok veszélyesebb kísérletet, mint el akarni némitani a kritikát. [...] S mivel e kísérletre nézve tanulságosnak tartom a fenforgó Gyulai-Jókai vagy Jókai-Gyulaiféle pört: ezennel a tisztelt közönség elé terjesztem az okiratokat, hadd ítéljen a mivelt közönség.²³

21 „Egy kis curiosum”, *Pesti Napló*, 1858. jan. 29., 2–3. és 1858. jan. 30., 2–3.

22 „Tudomány, irodalom és művészet, Egy kis pörpatvar”, *Pesti Napló*, 1858. jan. 8., 1–3.

23 Uo., 1.

Gyulai hosszan és aprólékosan szedte ízekre a darabot – és magát Jókait is –, fejtette ki mind politikai, mind a kor színművészetéről vallott, mind a tragédia-elméletére vonatkozó nézeteit, majd kijelentette, hogy:

A hiúság és önzés e neveltséges mániájából aligha kigyógyul Jókai. Egyébiránt viaszthatja magát azzal, hogy nálánál jelesebb írók is szenvedtek e betegségben. A kritikus e betegség rohamait, melyek rendesen gyanúsító felelésekben jelentkeznek, nem is veheti rősz névén; Természetesnek találja és élesen megrójjá – Enynyi minden, a mit tennie kell. Én e kötelességet Jókai irányában már egyszer teljesítém, most másodszor teljesítém s ha isten él, alkalmasint teljesíteni fogom még egynéhányszor.²⁴

A polémiasorozat több hónapig tematizálta az irodalmon túli közvéleményt is,²⁵ és – bár már korábban is hangoztatta, de – innentől állandósult Gyulai izzó Jókai-ellenes haragja és a vele szembeni folyamatosan fenntartott konfrontatív hangneme is.

Gyulai vitáival bizonyos írócsoportok kiszorítása és ellehetetlenítése után sorra felmérte az irodalmi intézményhálózat mezőrendszerében elfoglalható lehetőségeket, és kereste az utakat, a lehetőséget saját személyének pozicionálásához is.

Természetesen itt nem lehetséges a korai dualizmus irodalmi-kulturális piacának kiépülését, működését és benne az összes felálló és érintett csoport mozgását árnyaltan megrajzolni. Mégis kijelenthető, hogy egy-két évtized alatt az újonnan kiépülő, modern irodalmi piacon forgó pénz felosztási és finanszírozási szisztémája komoly következményekkel járt. Mély lenyomatot hagyott

²⁴ *Pesti Napló*, 1858. jan. 13., 3.

²⁵ A vita végigkísérhető: „Egy kis pörpatvar. I. Gyulai bírálata. Dózsa György. Eredeti történeti színmű 4 felvonásban. Irta Jókai Mór”, *Pesti Napló*, 1858. jan. 8., 1–3; 1858. jan. 9., 2. A vita: „Egy kis pörpatvar. II. Jókai válasza Gyulainak és III. Gyulai Pál válasza”, *Pesti Napló*, 1858. jan. 13., 2; Gyulai válasza folytatódik uitt: 1858. jan. 13., 2–3; 1858. jan. 14., 1–2. A vitához hozzászólások: *Pesti Napló*, 1858. jan. 17., 3; jan. 23., 2. A vita újabb hulláma, immár Szegfi Mórnak címezve, aki véleményt nyilvánított a kérdésről a *Szépirodalmi Közlönyben*, és a kérdést megnyitotta annak az értelmezésnek az irányába, hogy Gyulai „összeesküdött a fiatal irodalom ellen. Gyulai és báró Kemény – kik természetesen csak tudományos munkákat írnak – összeesküdtek a szépirodalom ellen”. *Pesti Napló*, 1858. febr. 6., 2; „Tudomány irodalom és művészet, A szépirodalom Don Quixote-ja”, *Pesti Napló*, 1858. febr. 8., 1; a továbbiakban: 1858. febr. 9., 2; febr. 13., 2; febr. 14., 1–2; febr. 17., 2. A Jókait támadó polémia rendkívül szövevényes politikai háttéréről és aspektusairól ennek a tanulmánynak a keretein belül nem tudok hosszabban írni. Ehhez lásd még SOMOGYI Sándor, „Harcos Gyulai Pál (monográfia-töredék)”, in SOMOGYI Sándor, *Gyulai és kortársai: Fejezetek egy negyedszázad irodalomtörténetéből*, 9–226 (Budapest: Akadémia, 1977), főleg 149–152.

olyan, nem pusztán irodalomszociológiai, hanem eddig tisztán irodalomesztétikai problematikáknak értékelt kérdéseken is, mint például az irodalmi műfajválasztási és műfajhierarchiai vagy például az irodalmi szerző nemi hovatartozásának kérdései, a közönségigényt figyelembe vevő vagy azt nem prioritásként kezelő szerzői választás dilemmája, a népiesség meghatározási kísérletei, kortárs kánonképzési próbálkozásai – és így tovább. És persze az irodalmi közélet mátrixrendszerének látványos átrendeződése nyilvánvalóbban és egyértelműbben megmutatkozott az irodalmi élet szereplőinek pályaelhagyási vagy -módosulási kísérleteiben, csoportrendeződési és -átrendeződési folyamataiban, melyek nyomán jelentős hatalom- és pozícióváltás is bekövetkezett a magyar irodalmi közéletben. Ennek lenyomata pedig nemcsak az irodalmi közélet alakulásában, az alkotók és a szerzők életmód-történeti váltásában, társadalmi presztízsük emelkedésében-süllyedésében stb. érzékelhető, hanem – láthatóan – mindez kihat az irodalom összes szereplőjére, a megszülető művek alakulására, a művek mediális és befogadói közegére is. Módosítja, felgyorsítja, esetleg éppen torzírtja stb. az újfajta irodalomértelmezési kísérletek és próbálkozások megszületését is. az 1867-es magyar rendszerváltáskor fennálló, majd az elkövetkezendő évtizedekben alakuló kultúrafinaszírozási helyzet és irodalmi közélet értékelése esetében is sok jelenség magyarázatához segít hozzá és feltűnő érvényességgel alkalmazható az értelmezésében is. Hiszen annak forrásfedezet-irányultsága valójában hosszú évtizedekre kihatóan, alapvetően meghatározta, alakította, formálta és deformálta a korszak irodalmi életének hálózatát, viszony- és kapcsolati rendszerét, oppozíciós felállásait, érdekcsoportosulásait. De hasonlóképpen a korszak meghatározó diszciplináris problematikáit is a formálódó dualizmus még nagyon szűk magyar irodalmi mezőrendszerében. Az, hogy az 1860-as évektől meginduló irodalomszerveződési folyamatok mentén a majd 1867-ben felálló kulturális intézményhálózatba belekerülő vagy oda igyekvő személy (mikrokozmosz) annak mely részében, a mátrixszerűen kialakuló társadalmi mezőrendszer melyik térfelén remélt helyet találni, hogy az oppozíciós hálózat mely részébe löködött vagy hová került akaratlagosan (ha voltak-lehetek egyáltalán választási lehetőségei) valójában minden szereplőt már eleve egy bourdieui mátrixszerű mezőmintázatba,²⁶ de egyben azonnal egy oppozíciós

26 Vö. Pierre BOURDIEU, „Alapelvek a kulturális alkotások szociológiájához”, in *A kultúra szociológiája*, szerk. WESSELY Anna, Szemeszter, 174–185 (Budapest: Osiris Kiadó–Láthatatlan Kollégium, 1998). Bourdieu gondolatmenetét azzal indítja, hogy „A kulturális termelés mezői a lehetőségek terét kínálják a bennük tevékenykedőknek, s ez a tér szabja meg rendszerint – tudtukon kívül is – keresésük irányát, minthogy meghatározza a kérdések, az utalások, az – általában a mező vezető alakjainak nevével fémjelzett – szellemi mércék, az egyes irányzatokhoz tartozó fogalmak univer-

hálózatban helyezett el. Ebből kilépni vagy a másik rendszerbe átkerülni általában igen nagy nehézségekkel, akár több évtizedes, küzdelmes harccal és kitartó próbálkozással járt. (A legnyilvánvalóbb példa lesz erre az 1870-es években a *Figyelő* körül csoportosuló költőkör, majd az *Új Nemzedék* csoportjának próbálkozásai az Akadémia „bevetelére”.) Ebben a rendszerváltó időszakban (is) elsősorban fontosnak mutatkozott tehát, hogy az irodalmi mezőben megjelenő személyek alapvetően az újonnan kiépülő állami finanszírozási szisztéma vagy a modernizációs és urbanizációs lehetőségek megnyitotta piaci térbe kerültek és / vagy az állami vagy a piaci rendszerben képzelték el vagy szenvedték el kényszerűen előrehaladásukat.

Gyulai irányzatosan indított, tervezetten konstruált és az addig a félnyilvános terekből szemafor-szerűen a „médianyilvánosságba” terelt polémiai kétségtelen sikerrel jártak – és kiűtéssel győztek is. Első fellépéseinél biztos állást, anyagi hasznot ugyan még nem hoztak neki ezek a megmutatkozások, de egyrészt – maga előtt tisztogatta az utat – visszajelzést kapott az elfoglalható helyekről és pozíciókról, másrészt a hangos sajtóbéli megnyilatkozások és annak mediavisszhangja a kezdő költőnek, magántanárnak, a megszűnéssel fenyegető lapok munkatársának – ha nagy népszerűséget talán nem is – de kiterjedt ismertséget hoztak, és a laikusok számára is azonnal beazonosítható arcélt biztosítottak neki. Sajtóbéli polémiainak ugyanis – pro vagy kontra – igazi figyelemfelhívó ereje volt. A kezdeti viták lefolytatása, harciassága, hangneme, attitűdje, irányultsága,

zumát, egyszóval mindazt, amivel tisztában kell lenniök ahhoz, hogy részt vehessenek a játékban.” Bourdieu azt állítja, hogy a kulturális termelőket a közös utalások rendszere, a közös keret köti össze, és ezt ő lehetőségtérnek nevezi. Bourdieu a Max Weber-i mikrokozmoszokat nevezi mezőnek, és az irodalmi termelők társadalmi mezejének vizsgálata során azt állítja, hogy „csak akkor érthetjük meg, mi történik benne, ha minden egyes cselekvőt vagy intézményt az összes többivel alkotott viszonyaival határozzuk meg.” Ez a különös univerzum, az „irodalmárok köztársasága” alkotja „a maga hatalmi viszonyaival s a kialakult rend megőrzéséért vagy átalakításáért folytatott harcaival a termelők stratégiáinak alapját, amelyekkel védelmükbe veszik művészetüket, szövetségeket kötnek, iskolákat alapítanak, egyszóval a maguk sajátos érdekeikért küzdenek. [...] A mező megtöri ezeket a hatásokat, mint a prizma a fényt, és csak a mező működési törvényeinek ismeretében érthetjük meg, miféle küzdelem folyik a költők, a társadalmi művészet hívei és (pl.) a l'art pour l'art védelmezői között, vagy – általánosabb értelemben – hogyan módosulnak a műfajok, például a regény és a színház viszonya, amikor egy konzervatív monarchia haladó köztársassággá alakul át.” Bourdieu kimutatja, hogy „a mezők működésének logikája a lehetőségtereket alkotó különböző lehetőségeket az adott pillanatban rendszerint lényegileg, logikailag összeegyeztethetetlennek tünteti fel”, ez pedig ellentétes táborokat eredményez. Bourdieu kibékíthetetlennek látta a táborok tagjai között még a logikailag összeegyeztethető választásokat is. Minthogy az egyes táborok csak a többivel szembeni opposíció révén léteznek, „nem észlelik azokat a korlátokat, amelyeket az őket létrehozó aktus kényszerít rájuk.” Ilyenformán az irodalmi mező „óhatatlanul csatátér formáját öltő erőter”-ré válik.

hangossága további publicista, kritikusi és közéleti működésének is példái lettek, s már ekkortól sikerrel használta ki a még szűkös, de kínálkozó sajtólehetőségeket is, hogy másokat kiszorítson vagy legyőzzön. Az önmaga vagy választott csoportjai pozicionálásához vezető új utakat nemegyszer a sajtó nyilvánosságának terében nyitotta meg, és nemegyszer itt kezdeményezte merész személyi, szakmai, elvi vagy piaci alapú támadásait is.

A sokak által való ismertség, a hírekben való mind gyakoribb megjelenés és e promóciós erő hatásvizsgálata legalább három oldal felől indítható: a hír szereplői, a hír fogadója, fogyasztója és a hír közvetítője / közvetítő felülete vagy közege felől. A sajtó – mint a hírközvetítés felülete – korábban egységes irodalmi nyilvánosságának felbomlásához vezető történésekről és a magyarországi sajtó mediális fordulatáról, azaz bulvárosodási folyamatainak kezdeteiről Szajbély Mihály írt egy korábbi korszetletben, az *Aurora* kapcsán.²⁷ Meglátása szerint

Az Európában már korábban, nálunk magyar nyelven éppen ebben az időben létrejött időszaki sajtó kódja ugyan nem az érdekes / unalmas, hanem az információértékű / nem információértékű, de egy hírlapot lehet olvasni az érdekes / unalmas kódja szerint is: érdekes az, ami információértékű. Az persze, hogy ki mit tart információértékűnek (érdekesnek), szintén nagyon különböző lehet, s ezeknek a különböző igényeknek a jegyében a sajtó nagyon különböző típusai jöttek létre a 19. század állandóan változó környezetében, egészen a bulvársajtó megszületéséig. [...] Az elkülönülések mindig valamilyen újonnan kialakult, sajátos olvasói igényvel, a kialakult érdeklődési területen megmutatkozó speciális információigény betöltésével hozhatók kapcsolatba.²⁸

A Szajbély jelezte folyamat utáni, néhány évtizeddel későbbi, tömegigényeket megmozdító, kiszolgáló és formáló média hírgyártását már más, modern szabályok is alakították, amelyek közelebb álltak a gazdasági-üzleti szférához és a hatalmi rendszerekhez, fogásai és tömeghatásai a marketingstratégiából öröklődtek át az élet és a társadalom más területeire, és az ahhoz való kapcsolódás mindmáig rendkívül szoros is maradt. A hírességek, a celebritások privátszféráját és közéleti szerepléseiket bemutató, a tömeg- és bulvársajtó fogásait alkalmazni kezdő 19. századi híradások nagyon sajátos, de még mindig nem eléggé ismert

27 SZAJBÉLY Mihály, „Könyv- és lapkiadás a felvilágosodás idején és a reformkorban: 1821: Megjelenik Kisfaludy Károly *Aurora* című évkönyvének első kötete”, in *A magyar irodalom története 1800-tól 1919-ig*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály és VERES András, 73–91 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2007).

28 Uo., 80, 82.

forrásanyag, és hatástörténetéről még keveset tudunk. Az elmúlt évtizedekben a nemzetközi szakírók több diszciplína, alapvetően a szociológia és szociálpszichológia, a médiajog és a kommunikáció- és médiaelméleti kutatások valamint az elitkutatás irányából indultak el és közelítettek a hírességek, a hős- és a sztárképzés jellegzetességeinek, a sztárkultusz alakulásának és alakításának leírásához és értelmezéséhez, valamint az újsághírek kommunikációs és közvélemény-, sőt társadalom-, lét- és lélekformáló erejének vizsgálatához.²⁹

Ebből a nézőpontból látva – itt hosszabban nem fejtegetve – Gyulai Pál az 1850-es évektől indított sajtópolémiai nyomán a Kiegyezés körüli időkre már felépítette saját szerzői és közéleti arculatát, és addigra neve-személye-megnyilatkozásai már egyfajta márkajeggyel bírtak. Véleményformáló ereje és másokat ellehetetlenítő vagy kiszorító vágya széles körben ismert volt, több területen a „megmondó ember” állandó szerepkörét is neki tulajdonították. De ezek a hangos szócsaták, a kíméletlen vélemények, a ledorongoló kioktatások a sajtónyilvánosság formálódó, új szabályai szerint éppen hogy nagyobb példányszámmal és nagyobb eladhatósággal, alanyának és kiváltójának pedig nagyobb keresletet és több előfordulást jelentettek. Olyannyira, hogy a Gyulaival egy nézetet valló csoportosulások, pártállásúak lapjai folyamatosan a fókuszban tartották az ilyesféle ügyeket, akkor is, ha éppen nem történt semmi érdekes. Mint például a *Budapesti Hírlap* újságszemlélőjének szerzője tette:

Az „Ungarische Post”, mely elkezdett pályáján lankadatlan buzgósággal halad előre, a magyar irodalmi ügyek iránt is dicséretes buzgalommal figyelmet és részvétet tanúsít, s ily célból Gyulai Pál urnák lapunk tárczájában megjelent szépirodalmi nyomós és alapos szemléje s kritikája felől bővebb említést és ismertetést tett a német olv. közönség számára. Egy más lap újdondása közelebbről akarja tudni és állítja, mikép e kritikára [azaz Gyulaiéra] – antikritika fog megjelenni. Szép és igen helyes, kivált ha az oly egyén tollából jövend, a ki úgy a megbíráltak mint a bíráló felett is áll, s mindkét félre nézve tekintély lehet, a tárgyhoz tehát kellő avatottsággal szól. Ez esetben a célzott tusa nem csak érdekes és örvendetes jelenség lesz, de abból valóságos nyereség háramlik irodalmunkra. Ha ellenben azon antikritika az ifjú „magyar faj” illető köréből származand

29 Ha nem is nagy számban, de – a teljességhez nem is közelítő felsorolással – már megindultak olyan magyarországi vizsgálatok is, melyek a szociálpszichológia (Csepeli György, Buda Béla), a széles körűen értelmezett kultusz kutatás (Takáts József, Dávidházi Péter, Császtvay Tünde) irányából, a hírességek privát szféráját bemutató médiajogi problémák (Koltay András) vizsgálata, a média- és kommunikációelméleti elemzések (Török Zsuzsa) illetve a néprajztudományok felől (Povedák István) közelítettek a kérdéshez. Erről a kérdéskörrel nemrégiben hosszan értekeztem: CSÁSZTVAY, *Erő Tér...*, különösen: 25–32.

s olyan „pro domo sua” láncsatörés fog lenni, a harc az akkor sem lesz érdektelen, de az alkalmasint csak arra fog szolgálni, hogy Gyulai urnak fényes triumphust szerezzen, s a megtámadás erejét a védelem gyengeségével határozottan kitüntesse. Szép dolog, ki magát lángésznek hiszi s ilyenek újdondásaink és nem újdondásaink közt sem hiányzanak, de a sikra kiáltani s nem kakas-, hanem szellemi viadalban győztesnek maradni, erre több kívántatik annál, minek francia neve *suffisance* [azaz ’dölyf’].³⁰

Vagy pár nappal később:

A „Divatcsarnok”, mely a múlt télen, midőn e lap tárczájában Gyulai Pál ur „szépirodalmi szemléje” megindult, arról teljes méltánylással s örömmel nyilatkozott, most e tényét mintegy megbánva, július 15-ki 39-dik számában jónak látta „Egy kis kritikusként” című gunyverssel, mint antikritikával az ellen fellépni, és Gyulai úr személyét éppen oly illetlenül mint gorombán megrohanni. Ha sajnálni lehet, hogy egy előkelő író és szépirodalmi lap szerkesztője lapjában ily személyeskedő, piszkos, és az irodalom becsének emelésére irányzott nemes törekvést gúnyoló cikknek helyet ad, melyben az úgynevezett antikritika abban áll, hogy Gyulai urnak a helyett, hogy okokra s erősségekre okok és erősségekkel feleljenek, a „kálvinista kritikát” és parányi természetet vetik szemére –, éppen úgy méltó boszankodással kell elfordulni azon hitvány és gyáva rágalmazótól, ki nyílt ellenét fedett sisakkal s a névtelenség fegyverével támadni meg és annak hitét valamint személyét tenni gúny tárgyává, nem átalija.³¹

De az újság-híradásokból és közleményekből végigkövethető és bizonyítható az az elhivatott igyekezet is, amellyel Gyulai – a mindennapi gyakorlati hasznon túl – a kortársi kritikai tevékenységet az irodalomtudományi regiszterbe tolta át, és norma- és kánon-kijelölő buzgóságát irodalomtudósi tevékenységként kívánta felmutatni és elismertetni a magyar tudós társaság, az Akadémia előtt. Kedvvel hangoztatta – mint például a Jókai–Szegfi-polémiában –, hogy „A tudós társaság, úgymond, akkor alakult, mikor Vörösmarty a szépirodalomnak lendületet adott. [Szegfi] Feledi, hogy Vörösmartyt Kazinczy, Kölcsey megelőzték, a kik kritikusként is voltak; feledi, hogy már Vörösmarty előtt is tervezték az akademiát.”³² Kazinczy és Kölcsey kritikusként felmutatott példája tehát kikövezte a kritikus Gyulai útját a tudományos akadémiai tagság felé. Kétségtelen: az

30 *Budapesti Hírlap*, 1855. júl. 9., 4.

31 *Budapesti Hírlap*, 1855. júl. 18., 3.

32 „Tudomány irodalom és művészet, A szépirodalom Don Quixote-ja”, *Pesti Napló*, 1858. febr. 8., 1.

1850-es évek második harmadától a sorra születő írói produktumok mellett már komoly irodalomtudósi munkákba is belefogott. 1853-tól többször hírül adták például, hogy már készül a *Petőfi Sándor és lyrai költészetünk*, amelyből végül Toldy Ferenc 1854-es *Új Magyar Múzeum*ában közölt egy részletet.³³ 1864-ben a Kisfaludy-társaságban már előadást tartott Vörösmarty ifjúságáról, és 1865 elejétől rendszeres híradások harangozták be a készülő – de ahogy a korabeli lapok visszatérően írták –, nagy késéssel, csak lassan befejezett Vörösmarty-kiadást.

Az újsághírek során végigtekintve a másik feltűnő jellegzetesség, hogy pályakezdő éveiben, azaz az 1850-es évek első kétharmadában – hozzávetőlegesen 1857–1858-ig – a Gyulairól szóló cikkekben és hírekben (tehát ahol nem polémiaszerzőként, hanem a hír tárgyaként került elő) leggyakrabban még költőként említették vagy írói munkásságáról közöltek információt. Csak néhány korai év híryanagából válogatva: 1852-ben a *Pesti Hírlap* hírrovara például több kiadvány (a Szilágyi Virgil szerkesztette *Nagyenvedi album* és az *Értesítő*, a *Budapesti Viszhang* és a *Szépirodalmi Lapok* előfizetési felhívásai³⁴) költő-szerzőjeként említette. A *Budapesti Hírlap* 1853-as évfolyamában több verset is említették vagy közölték (pl. *Déliabáb: Ábránd; Szép e nagy város* című verseit; *Szépirodalmi Lapok*: egy Heine-vers fordítását: *Rossz álmom*). 1854-ben a Kertbeny Károly fordításában megjelenő *Album hundert ungrischer Dichter* szerzői közt sorolják fel. De hirdetik a *Hat író könyve* című füzetes vállalkozást is, melyben Arany, Csengery, báró Eötvös, Kemény Zsigmond és Vörösmarty mellett jelent meg szerzőként, a *Magyar nép könyve* című füzetes sorozatba pedig *Varjú István* című elbeszélését adta.³⁵ Az 1850-es évek végétől, és különösen pedig az 1860-as évek első harmadától, ahogy mind több megszerzett pozíciója miatt egyre elfoglaltabb lett és egyre több hivatalos reprezentáció kötötte le, ez a lázas szépírói-költői munka – a hírek mennyiségi mutatója szerint is – erősen kifulladásra látszott. A szépírói eredményekről mind kevesebbszer történt említés. A költőről, a szépíróról szóló hírek egyre fogyni, míg a kritikusi tevékenységéről szóló beszámolók száma láthatóan növekedni kezdett, s – általánosságban – az időben előre haladva az ún. reprezentációs eseményekről szóló metahírek sűrűsödtek meg egyre inkább. Látványosan megnövekedett a közéleti szerepléseiről szóló hírek száma (az írói

33 A Toldy lapjában való közlés zavaros és bonyolult háttéréről ld. SOMOGYI, „Harcos...”, 192–200.

34 „Nagyenvedi album”, *Pesti Napló*, 1852. jan. 14., 2–3; „Tegnap jelent meg a Szilágyi Virgil által szerkesztett »Értesítő« első száma”, *Pesti Napló*, 1852. febr. 4., 2; előfizetési felhívások: végig a decemberi lapszámokban.

35 Az említett hírek, közlemények lelőhelye: *Budapesti Hírlap*, 1853. máj. 7., 1; *Budapesti Hírlap*, 1853. máj. 11., 1; *Budapesti Hírlap*, 1854. jan. 8., 6; *Budapesti Hírlap*, 1854. márc. 31., 3; *Budapesti Hírlap*, 1854. jún. 22., 2–3; *Budapesti Hírlap*, 1854. jún. 22., 2–3.

segélyegylet működésével kapcsolatos felhívások és rendezvények, az akadémiai és pályázati bírálati felkérések és tevékenységek, vizsgáztatások, színi dráma-bírálatok, elnöki beszédek és utazások stb.). Az újság-megjelenések tükrében úgy látszik, Gyulai saját és érdekcsoportosulásai mentén sikeresen pozicionálta magát az intézményhálózati mátrixrendszerben, és a széles körű ismertség megszerzésével csatározásainak körét mindinkább a birtokolt, jóval kisebb létszámú, a tudományos és művészeti elit bázisrendszerén (Akadémia, Kisfaludy-társaság, *Budapesti Szemle*) belülről húzta vissza: csúnyán összeakaszkodott Erdélyi Jánossal,³⁶ nem szűnő, állandósult polémiába keveredett Brassaival – és még hosszan folytathatnánk a sort. Egészen addig, amíg az 1867-es Kiegyezés újabb, a közélet felé nyitó stratégiai lépésekre sarkallta. Mindazonáltal – ha járulékos eredményként is – egy átmeneti korszakban a kortársi irodalmi szakkérdéseket és a kortárs alkotók körüli diskurzust egy jóval szélesebb körű közeg elé tárta, így az irodalmi témák sokasága a közéleti fontosságú témák közé emelkedhetett a laikus olvasók számára is.

Mindenesetre az 1857-ben kiadott *Egy régi udvarház utolsó gazdája* ünnepeelt sikere és a *Hölgyfutár* poétái elleni támadás utáni második legnagyobb indulatot keltő, Jókai 1858-ban megjelent *Dózsa György* című drámájának emblematisztikus kritikaszorozata után a nagy reménységnek kikiáltott szépíró-Gyulai megnyugvással foglalhatta el az írók elitkörének Kisfaludy-társasági tagságát. Zajos polémia-hadjáratai (melyek ötvözték a napi politikai és érdekviszonyok szempontjait, a kortárs kritika ideológiai elemeit és egy irodalomesztétikai / poétikai eszmerendszer alapvetését), a Petőfi költészetéről és utánpótlásról szóló és Katona Bánk bánjának elemzése, majd Vörösmarty-életrajzkiadása nyomán 1860-ban pedig – Jókaival egy évben – elnyerte az akadémiai tagságot is.

Gyulai – a való életben mindegyre elfoglalt új státuszaival és az akadémiai és a Kisfaludy-társasági körök megítélésével azonban sokszor ellentétben – a saj-

36 ERDÉLYI JÁNOS, „Én, a forma és a próza: Gyulai Pálnak”, *Pesti Napló*, 1858. jan. 31., 1–2; febr. 4., 2–3; febr. 12., 1; febr. 13., 1–2; febr. 14., 1–2; febr. 17. 1–2; febr. 18., 1–2. A vita részben a szépirodalom és a történeti vizsgálatok oppozíciójáról és formai megoldásairól, követelményrendszeréről is szólt, mely mögött Gyulainak talán az a célja sejthető, hogy a kritika és a művek bírálata ne csak a tudományba, de a szépírói tevékenységbe is beemelődjék, vagy legalább álljon vele egy megítélési szinten. A vitában az aktuális és a politikai tartalmú szövegek műfaji besorolásának kérdése is előke-rült. Az elméletileg jóval felkészültebb Erdélyi érvelése azonban Gyulai kínos műfajelméleti, irodalomelméleti hiányosságaira, illetve rigorózusságára mutat rá: „Még nevezetesebb az a tévedés, melyet elkövet ön a tudományok természete ellen; midőn az irodalmi forma nevében valamely közérthetőség színvonalára akarja valamennyit besorompózní, formásítani. Ez csak annyi, mintha óhajtaná ön, hogy a gondolatot gondolkodás nélkül is felfoghatóvá lehessen tenni, vagy a tudomány súlypontját egy nagy közönségben találni fel, mert ide megy ki a népszerűsítés.” *Pesti Napló*, 1858. febr. 12., 1.

tóbeli (és különösképpen a későbbiekben bemutatott élclapi) ábrázolások visszfényében azonban nem feltétlenül a jeles író-költő, az irodalmi közélet nagy tekintéllyel bíró, tisztelt és erős alakjaként jelent meg. Jóval inkább és legtöbbször vagy egy folyton mindenhol jelenlévő, minden közéleti rendezvényen és bírálóbizottságban felbukkanó szereplőként látjuk az újsághírekben, vagy amolyan botrányhősként ábrázolódott, aki körül állandóan fodrozódtak a hullámok. Ő volt az, aki az újságok lapjain mindenkibe mindenért belekötött, mindenhez értve mindent jobban tudott, egyes ellenfeleit (például a Petőfi-utánzóknak joggal vagy kevésbé joggal kikiáltott költőket) monomániás indulattal kritizálva és egyre több sebet osztva, az örök vizsgálztató, másokat megleckéztető kinyilatkoztatóként vonult végig a magyar közéleten. Összességében azonban az is megállapítható, hogy minél inkább növekedett Gyulai beágyazottsága a társadalmi közállapotok teremtette új világban, és minél magabiztosabban haladt előre az érvényesülés útján, annál inkább kezdett csökkenni a nyilvánosság elé vitt kritikus harcossága és az azt övező hangzavar is.

Az ismertsége tehát nem volt megfeleltethető, vagy legalábbis nem volt feltétlen megfeleltethető az elismertséggel. A jelenséget Áldor Imre, a *Magyarország és a Nagyvilág* című lap írója így érzékeltette:

Tehetsége s még inkább nagy műveltségénél fogva Gyulainak nem csak productive kellene működni és hatni. Ha valaki, ő az, ki a zilált irodalmi helyzet tisztázására s a szétszórva jelentéktelen vagy nem elég jelentékeny erők egyesítésével a közművelődésnek egy nyommal való előbb vitelére eldöntő befolyással lehetne... [...]. Hideg, exclusiv, dogmaticus modora elidegenít vagy elrémít tőle sok, ha nem is minden szívet s fényes tehetsége a közönségnél alig, a napi sajtó, a Kisf. társ., Akadémiában s. a. t. pedig éppen nem érvényesül úgy s nem tud oly tekintélyre és súlyra vergődni, a minő megilletné, és irányadólag hatna.³⁷

Nem tudható ugyan, hogy Gyulai Pál pályájának más-más kormetszetében mennyire elemezte ennek az új típusú média-megjelenésnek a magas ismertségi mutatóját, a pozíciókijelölő és presztízsnövelő vagy -vesztő értékét, és hogy azt mennyire tudatosan és tervezetten használta fel ismertségének további növelésére, imázsának további alakítására, eszméinek további terjesztésére, de hogy hasznosította a sajtó erejét és kifejezetten az élvezője lett, az könnyen bizonyítható. Ahogy az is, hogy a későbbiekben is segítette őt hatalomépítési technikája sikeres alkalmazásában.

37 ÁLDOR Imre, „Gyulai Pál”, *Magyarország és a Nagyvilág*, 1867. jan. 6., 1–2.

Gyulai Pált – ahogy az újságokból előkerült, újonnan feltárt adatok is megerősítik – a közvetlen 1867 előtti-utáni évek fortyogó irodalmi közléte és a kultúra, a tudomány, az irodalom intézményesülési folyamata már biztos helyzetben találta, és számára a megnyíló új utak további gyors társadalmi felemelkedési lehetőségeket ígértek. Mindez azonban valószínűleg máshogy történt volna, ha Gyulai már a Kiegyezés előtti másfél évtizedben – akár tudatosan és tervezetten, akár csak az adódó helyzetekben eredményes taktikával élve – életstratégiáját és szakmai pályafutását a sajtó bevonása nélkül kormányozza.

Az élcek visszfényében

Érdekes lehet összeolvasni az újság-visszajelzésekről fentebb írottakat egy sajátos értelmezésekről árulkodó forrásanyaggal. Különös és fokozottan érzékeny mutatója lehet a közvélekedésnek, amikor egyes jelenségeket, szereplőket, történeteket, tartalmakat a humor, a gúny, a szatíra eszközeivel és akár túlzásaival mutatnak be a kortársak. Hiszen a túlhajtott vagy szélsőségesre formált üzenetek általában fontos, lényeges és sokakat foglalkoztató dolgokra képesek fénysugarat vetni. A korabeli újságok ilyen hangnemű és attitűdű közleményeinek többsége – a politikai enyhüléssel – az 1850-es évek végétől egy újfajta, Magyarországon is önállósuló laptípus, az élclapok oldalaira vándorolt. Mivel az élclapok utalásait és tréfáit akár a korabeli közhangulatot megteremtő, fokozottan befolyásoló és a közvéleményt leginkább érdeklő témák eszenciaszerű kivonataként is olvashatjuk, kitüntetett figyelemmel kerestem Gyulai élclapi megjelenítését és az alakjára, tevékenységére vonatkozó rajzos, képes, szöveges utalásokat. (Az egyes, ma már nehezen érthető viccbéli utalások felfejtéséhez egyelőre főleg a *Pesti Napló*, a *Fővárosi Lapok* anyagát használtam, illetve több újság – *Budapesti Hírlap*, *Vasárnapi Ujság*, *Pesti Hírlap* stb. – néhány évfolyamát néztem végig 1852-től.³⁸)

38 Mivel most Gyulai megítélésének kortárs recepcióját vizsgálom, így koncentráltan a Gyulai életében megjelent élclapi híreket gyűjtöttem és elemeztem. Az eddig átnézett és feldolgozott lapok jegyzéke:
Bolond Istók, szerk. Don Pedró [Bartók Lajos]: 1878–1910

Bolond Miska, szerk. Tóth Kálmán, kiad. Emich Gusztáv: 1860–1867

Borsszem Jankó, szerk. Csicséri Bors [Ágai Adolf], 1904-től Heltai Jenő, 1905–1910, Lipcsey Ádám: 1869–1909

Budapesti Hírlap, fel. szerk. és kiadó Szilágyi Ferenc: 1853–1855, 1857

Divatcsarnok, kiad. Császár Ferenc: 1853–1862

Fővárosi Lapok, szerk. Tóth Kálmán, majd Vadnai Károly: 1865, 1868–1890

Kakas Márton, szerk. Sipulusz [Rákosi Viktor], kiad. Budapesti Hírlap nyomdája: 1894–1909

Ludas Matyi, szerk. Mészáros Károly, kiad. Első Magyar Egyesületi Könyvnyomda: 1867–1872

Vajon az előzőekben felvázolt Gyulai-jellegzetességek – melyeket főleg a napilapok hírei alapján lehetett megállapítani – mennyiben jelennek meg az élclapi képi ábrázolásokban és szöveges élcekben? Vagy megfordítva: vajon mely tulajdonságokat, jellemvonásokat, eseteket, jellemzőket emelte ki a Gyulai-jellegből a korszak még nem túl bő élclapi termése? Az előbbieken felrajzolt pályáiv-stációk és megállapítások vajon hogyan tükröződtek vissza, és ugyanezt a mintázatot adják-e ki, mint amiről eddig szó volt?

Szembetűnő, hogy Gyulai alakja ebben a regiszterben is viszonylag hamar, azaz már a polgári kor magyar élclapirodalmának kezdetétől, a *Bolond Miska* megindulásától, majd az 1862-ben induló *Üstökös*ben is visszatérő szereplőnek számított.³⁹ Ez viszont arról ad visszajelzést, hogy ismertsége már elegendő volt ahhoz, hogy az átlagolvasó el tudja helyezni, kiről is szól a vicc, és mire vonatkozik annak utalása.

Az élclapirodalom történeti áttekintéséről, közvélemény- és társadalomformáló erejéről sem tudok itt hosszabban írni, de röviden utalok a véleményalkotásban játszott szerepe különös fontosságára. Az élclapok viccei és azok szóbeli-vizuális utalásai a mindennapok, sőt, a politika, az irodalom és az élet számos fontos szegmensének a tény- és irodalmi anyagát gyűjtik össze és közvetítik. Annak lenyomatait mutatják, miközben bizonyos értelmezést is sugallnak, és folyamatosan tágitják a befogadói oldal értelmezési horizontját, érzékenyítik világlátását. A rövid, utalással élő, csattanós szövegek, viccek rajzzal, képpel való megjelenítése, azaz a karikatúrák vizuális erejüknél fogva is értelmezhetőbbé és befogadhatóbbá teszik azt az üzenetet, amit az olvasóknak kell dekódolni. De ahogy Bán András megfogalmazta,

a karikatúra a 19. században előttünk álló formájában már csupán áttételesen a „nép humora”, s bár a korai lapokat túlnyomórészt maguk az olvasók írták, mégis az effaj-

Magyarország és a Nagyvilág, szerk. Vértési Arnold, kiad. Deutsch testvérek: 1865–1884

Mátyás deák, fel. kiad. Lőrinczi Ferenc, kiad. Hunyady Mátyás Irodalmi Intézet: 1873

Pesti Napló, fel. szerk. Kemény Zsigmond, majd szerk. Török János, kiad. Emich Gusztáv: 1852–1890

Politikai Ujdonságok, szerk. Pákh Albert, majd fel. szerk. Szabó Richárd, kiad. Emich Gusztáv: 1855–1859

Urambátyám-Üstökös, szerk. Nagy Imre, ifj. Kellner Jenő nyomdaja: 1910

Üstökös, szerk. Jókai Mór: 1862–1906

39 Gyulai Pál 1855-ben Tóth Kálmán *Szerelmi vadrózsák* (1853–1854) című kötetéről írt sajátos, rá jellemző, hosszú, sok-sok találó, de legalább annyi igaztalannak érzett megállapítást tartalmazó kritikát – erről korábban már volt szó. GYULAI Pál, „Szépirodalmi szemle III: Lyrai költemények”, *Budapesti Hírlap*, 1855. jún. 28., 4196.

ta komikum reflexív, interpretatív tulajdonságokkal rendelkezik. [...] Természetesen, akárcsak a „magas” művészet és a populáris művészet minden fajtája, a karikatúra is szimbolikus forma; olyan azonban, amely még a legszélsőségebb torzításaival, a legsajátosabb leleményeivel együtt is igazodik a már széles körben elfogadott, felszívódott normákhoz, azaz értelmezése nem az alkotói autonómítás kreatív, individuális szférájában történik, hanem a popularitás skáláin. [...] A karikatúra legnagyobb részt szöveges-képes műfaj, azaz képaláírást követel. Másrészt pedig még a rajzos fele is olyan utalás- és idézőmódszerekkel dolgozik, amelyeknek értelmezése elég jól körülhatárolható kulturális beágyazódottságot kíván. [...] E kulturális környezetben az emberek felfedezik a „belelátást”.⁴⁰

Az élcek, a rajzos karikatúrák olvasásához, utalásainak megértéséhez tehát kétségtelenül szükséges bizonyos kurrens és nem mély, de széles körű tudásmennyiség, aktuális ismeretanyag és jól értesültség, napi politikai rutin, hogy üzeneteit érteni lehessen – mindez az újságolvasásra és az újságolvasók közösségébe való bekerülésre is sarkall. A napi ügyekből, az egyes jelenségekből leszűrte, a szélesebb körű közönséget is érdeklő kérdések lényeg- és rendszerszerűségének szórakoztató megmutatása, kinevetése, valamint a napi események mögötti, a háttérben működő szisztémák és gyakorlatok működésének felismerése és megértése (megértetése) tehát alapvetően fontos jellemzője és következménye az élclapok elterjedésének, emiatt igen sajátos, a megszokottól eltérő nézőpontú és beszédes forrásanyagként használhatók.

Az 1860 júniusában induló *Bolond Miska* – melynek szerkesztője Tóth Kálmán lett – kezdő évfolyamában egy júliusi és egy augusztusi számban említette Gyulait. Mindkét előfordulás Gyulai bosszantóan őszinte és érzéketlenül elutasító kritikusi hangjára utal, jelezve, hogy a cikk írójának – Gyulaitól eltérően – mennyire nehéz szemtől szembe megmondani az elismerésre vágyónak, hogy tehétségtelen. A tárcacikk szerzője egy ponton így kiált fel a kínos helyzetet magyarázván: „Ez a tragicum, nem a mit Gyulai Pál szokott imitt-amott fejtegetni.”⁴¹ A ki-
szólást nem csupán Gyulainak a drámaiság-problémájáról való gondolkodására és talán a tragikum túlhajtott és sokszori emlegetésére tett enyhe ajakbiggyesztésként értelmezhetjük. Megmozdítja ugyanis az 1850-es évek közepén kezdődő és több évtizedig az irodalmi szereplőket gondolkodásra és vitára ösztönző

40 BÁN András, „Urambátyám sajtóélcei: Megjegyzés a karikatúra történetének első szakaszáról”, *Jelkép* 5, 2. sz. (1984): 52–58, 52–54.

41 MÁTYÁS Mátyás, „Milyen jó az, ha a lapot lefoglalják: Egy szerkesztő memoirjaiból”, *Bolond Miska*, 1860. júl. 22., [29.]

tragikumvita jelentésmezejét is, amelynek egyik indítópontját Gyulai éppen ekkoriban íródo és majd ősszel elmondott akadémiai székfoglalója, *Bánk bán*-értekezésének bizonyos tézisei jelenthették.⁴²

A másik utalás egy Apollo álnevű szerző *A kilenc műzsa* című versében kerül elő, amikor arról ír, hogy:

A jó Kisfaludy-társaság gyanítván,
Hogy nála műzsákban van a legfőbb hiány:
Midőn legutóbbi gyűlését tartotta,
Mind a kilenc műzsát tagul választotta.
[...]
S táncos Terpsichore nem Gyulay Pali?
Ki ha nem táncol is, szeret táncoltatni.⁴³

A vicc nyilvánvalóan egyrészt a 'másokat megtáncoltat' ráérthető üzenetben rejlik, de talán már utal arra a több évtizedes folyamatra is, hogy az Akadémia körül csoportosulók egy bennfentes és egyben másokat kirekesztő csoportot alkotnak.

Míg a *Bolond Miska* következő két évfolyamában és a Jókai-szerkesztette *Üstökös* első, 1862-es évfolyamában névvel beazonosítható Gyulai-utalás nem szerepelt, az 1863-as évben mindkettőben felbukkant Gyulai alakja.

A *Bolond Miska* december 20-i száma a Nemzeti Színház pályadíjainak elbírálásán gúnyolódva írta:

A pályadarabok név nélkül adatván, igen mulatságos dolog találgatni, hogy ugyan ki írta ezt vagy amazt a darabot. Már példának okáért a „Tények” darab egy kicsit kipisztegetvén, ezt sokan mindjárt Gregussnak voltak hajlandók tulajdonítani; a „Szellemdus hölgy” pedig valószínűleg Gyulai Pál kedves barátunknak a szerzeménye lesz; ő vitatja azt mindig, hogy az asszonyoknak nem az a dolguk, hogy verseket írjanak, hanem az, hogy „szemeikkel a bölcseket bűnre üzzék”. Ezen utóbbi meggyőződés Gyulainak egyik szép egyszerű népdalában van kifejezve, a többi pedig kritikái közt.⁴⁴

42 GYULAI PÁL, „Katona József és Bánk bán-ja”, in GYULAI PÁL, *Válogatott művei*, szerk. HERMANN István, 2 kötet. (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1956), 1:63–223. A tragikumvita összefoglalása: KONDOR Tamás, „Gyulai Pál tragikumfelfogása és a tragikum-vita”, *Irodalomtörténet* 33 (83), 4. sz. (2002): 561–586.

43 Apollo, „A kilenc műzsa”, *Bolond Miska*, 1860. aug. 5., 38.

44 MÁTYÁS Máttyás, „Pályavigjátékok a nemzeti színházban”, *Bolond Miska*, 1863. dec. 20., 190.

A könnyen megfejthető nőírók elleni fellépésekre való utalás emellett azonban érdekes értelmezési keretet nyit meg a női szemektől bűnbe eső Gyulairól.

Az *Üstökös*ben való debütálás Kakas Márton egy álmának köszönhető.

Tizenöt nappal elébb, hogy az írói segélyegylet,⁴⁵ javára színészi talentumainkat mérlegbe vetettük, minden éjjel borzasztókat álmodtam. [...]

Harmadik éjjel azt álmodtam, hogy megváltozott a játékrend. Pákh Berci ránk disputálta, hogy hagyjuk el a felolvasást, az nagyon unalmas dolog; sokkal okosabb lesz, ha tánczolunk *kánkánt*. A jótékony cél iránti tekintetből rá hagytuk magunkat vétetni, még pedig úgy, hogy Gyulai lesz a tánczos, én pedig felöltözöm leánynak, s leszek a Krecsányi Sarolta. Csakugyan megtörtént. A közönség bomlott jó kedvében, úgy tetszettünk neki. Gyulay rettenetesen viselte magát! Egyre biztatott, hogy rugdaljak magasabbra, a közönség hadd tapsoljon még jobban. Hatszor ismételtették velünk ezt a tánczot. Jaj de szégyenlettem magam.⁴⁶

A Jókai által írt szövegben egyértelmű az utalás arra, hogy a lassan toposszá váló, másokat megtáncoltató Gyulai most éppen Jókait táncoltatja és űzi mind vadabb – és ráadásul – erkölcstelen táncba, s ezzel Jókai az állandóan az erkölcsi fölényével tűntető, de valójában álságos és gonoszkodó Gyulai képét rajzolja meg, némi felülemelkedettséggel. Kicsit mélyebbre nézve pedig Jókai szövege a tömeg tetszésének elnyeréséről, az azért megtett engedményekről ugyanúgy szól, mint ahogy jelzi azt is, hogy ebben a táncban hasonlóan részes és elítélendő az is, aki csinálja, és az is, aki beszél róla vagy előidézője annak, sőt, a felbujtó talán még inkább. A szöveg zárómondataival pedig Jókai érzékelhető gunyorossággal jelzi, hogy – a leírtakkal ellentétben – éppen hogy nem fogja szégyellni a Gyulai által fejére olvasott vádat, azaz a közönség tetszésének keresését – és nem melleleg elnyerését.

Az 1864-es *Üstökös*-számokban Gyulai a Brassaival való szakálltépésig menő szópárbajban tűnt fel; Vörösmarty „Bort megiszsz a magyar ember!” mondatának nyelvtani helyességén kapnak hajba. A szerkesztő a vita feleslegességét és kisserűségét így zárja le: „De igazán, olyan nagy spiritussal tudnak erről az egy sor boritalról disputálni, hogy az olvasó szinte belerészezik.”⁴⁷

45 Az írói segélyegyletről, amelynek működésében Gyulai aktívan vett részt mint (először ideiglenes titkár, majd) titkár, itt nem írok. Az egyleti tevékenységével szerzett, kiterjedt kapcsolati rendszerének bemutatásáról és pályáját segítő hatásáról a cikk 2. részében lesz hosszabban szó.

46 KAKAS Márton, „Egy kritikus álmai: Kit a bűne rá vitt, hogy a színpadra föllépjen, megpróbálni, hogy mi az a komédiázás”, *Üstökös*, 1863. dec. 26., 202–203.

47 „Szörnyű párharc”, *Üstökös*, 1864. dec. 3., 183.

1865-ben az *Üstökös* Kakas Márton *Gyulay Pál* című vezető cikkével nyitott. A cikkszerző komoly kijelentéseket tesz, de azok kibontása egyszer csak megszakad, és humorba fordítja át mondandóját. Mint leszögezi, egy „kemény és legyőzhetetlen ellenség”-ét fogja bemutatni, „a ki nem adja meg magát, a ki be nem vehető, sem ostrommal, sem kiéheztetéssel.” Vélekedése szerint

minden háborúnak köztünk az az oka, hogy ő azt hiszi, miképen kritikusnak lenni okosabb dolog, mint poétának; én meg azt állítom, hogy kár annak kritikusná lenni, a ki jó költő lehet. [...] Mi az a kritika? A költészetnek az inasa, a ki annak a pelyhes dolmányát kikeféli, és kiporolja, a pecséteket a köpönyegéből kitisztogatja, genialiter szétszórt papirosait kosárba hányja, s az általa lött vadakat feltranszchirozza. [...] No hát: nem hiba az Gyulaitól, hogy mikor ő olyan jó poéta lehetne, átcsap kritikusnak? [...]

Én természet szerint a nyugodt contemplationnak vagyok kedvelője. Eshetik a házam fedelére úgy a bukott dráma, vers, novella, mint a zápor, én ki nem megyek az eresz alól, hogy magam is megázzam; Gyulay ellenben akkor boldog, ha polemiazápor között járhat esernyő nélkül. Az istenek ambróziával kínálják, s ő a helyett vad poéták nyers süteményeivel terheli meg szellemi gyomrát, minek aztán természetes következtése, hogy kénytelen nagy tornázásokat végezni utána, emésztést elősegítő conmotio végett. [...] Én tehát Gyulayt anatomice distingválom. Nem minden orgánumát tartom ellenségemnek. A szíve, melyben annyi tiszta poézis lakik, s a tüdeje, mely hon- és emberszeretetet lehel: azok jó barátaim; hanem a mája, meg az epéje, mely kritikai hajlamait rejt, azok ellenségeim.⁴⁸

Jókai jellemrajza egyrészt érzékenyen, másrészt szatirikusan mutatja meg Gyulai hajthatatlan és hajlíthatatlan vélemény- és ítéletalkotási lázát. A kritika vagy a művészi alkotás közti választás Jókai szerint messze nem teremt azonos értéket. Gyulaival ellentétben a szépirodalmat, illetve a tudományt és a kritikát nem tekinti összehasonlítható megnyilatkozási formáknak, és szigorúan megvonja értékhierarchiájuk szintjeit. A cikk itt nem idézett részében a Brassaival való végeláthatatlan és kilátástalan polemizálás említése viszont a Gyulai-képet még inkább a mindent jobban tudó kicsinyesség felé tolja el.

A *Bolond Miska* 1865-ös évfolyamában átlagosan minden harmadik-negyedik számban előkerült Gyulai neve: az elmaradt akadémiai album kapcsán a szerkesztőség ajánlata az, hogy ha ők jelentetnék meg a késlekedő kiadványt, akkor Gyulai

48 K-s M-n, „Gyulay Pál”, *Üstökös*, 1865. márc. 11., [73]–74.

Pál „szíves ölekezés közt Brassaival” készülne el.⁴⁹ A végül több hónapos késlekedéssel megjelenő albumról a június 25-i számban tudósítottak. Gyulai képeről a következő módon nyilatkoztak: „Az egész akadémiai albumban senki sincs oly jól találva, mint Gyulai, a mint szépen körül néz, hogy kit kritizáljon meg.”⁵⁰

Áprilisban a *Bolond Miskaságok*-rovatban szinte minden számban megidézték. Hol a folyton beígért, de csak egyre húzódó, készülő Vörösmarty-kiadás miatti késlekedésen élcelődtek:

S[alamon]. F[erenc]. barátunk fölszólal a P. Naplóban Gyulai barátunk védelmére, a ki Vörösmarty munkái kiadásának rendezését vállalta el és azt mondja, hogy ne békétlenkedjenek az előfizetők, hiszen Shakespeare munkái is a költő halála után csak 200 esztendő múlva jutottak teljesen a közönség kezébe. Tehát legyenek már békével az illető előfizetők, majd megkapják az egész kiadást a jövő 2165-dik esztendőben.⁵¹

Hol Gyulai túlhajtott Shakespeare-kritikája volt a vicc tárgya: „Örökös kár, hogy ez a »Julius Cézár« nem valami új magyar dráma; pompásokat lehetne rajta ütni. Gyulai Pál.”⁵² A téma egy későbbi számban is előkerült, egy meredek francia eset kapcsán, amikor is egy vehemens francia kritikus pisztolyt rántott igaza elfogadtatásáért:

Gyulai Pál ugyan jól járt, hogy Magyarországon született kritikusnak, a hol ártatlan plebejusok verseit kritizálhatja, a kik őt se le nem lövik, se öt évig tartó börtönre nem ítélik (mint a mi közelebb a »Julius Caesar« francia bírálójával történt) se pedig az országból ki nem utasíthatják, hanem a kik őt legfőlebb csak uton útfélen szidják; de e mellett igen tisztelt Gyulai Pálunk nyugodtan ebédelhet s bizton hízhatnék, ha volna hozzá dispositiója.⁵³

49 „Akadémiai albumunk”, *Bolond Miska*, 1865. ápr. 2., 54. – Csak érdekességgéppen és összehasonlítással néhány más szerzőre kihegyezett poén ugyanitt: „Jókai, a mint tiz kézzel egyszerre ír vezércikkeket, drámát, naptárt, novellát, szakácskönyvet, prologokat, Üstököst satb.

Kemény Zsigmond, jóízűn nevetve azon jelenetben, mikor egyszer észrevette, hogy a P. Napló féllév a tavalyi vasutmenetrendet közlé. [...]

Greguss Ágoston, mikor fölveszi a 100 aranyat egy olyan vígjátékért, a melyet egyszer se lehetett előadni.

Arany János, midőn eddigi szállásáról, a 3 pipa-utcából, az igazgatóság intézkedése következtében nem a palotába, hanem a 2 retek-utcába hurcolkodik.”

50 „Az akadémiai tagok albuma”, *Bolond Miska*, 1865. jún. 25., 102.

51 „Bolond Miskaságok”, *Bolond Miska*, 1865. ápr. 2., 55.

52 „Gondolatok »Julius Cézár«” felől, *Bolond Miska*, 1865. ápr. 9., [57.]

53 „Fejedelmi versek”, *Bolond Miska*, 1865. ápr. 23., 67.

Máshol azt neveltették ki, hogy „Gyulai Pál jeles kritikusunk azt hirdeti egy lapban, hogy a drámai jellemnek minél következtelenebbnek kell lenni.”⁵⁴ Aztán egy olyan hír jelent meg, ami szerint: „Gyulai Pál egy kritikán dolgozik, melyben megmutatja, hogy a folyóknak tulajdonképpen fölfelé kellene folyni.”⁵⁵

Arany *Koszorújának* megszűntekor nagyon visszafogott, és Aranyt támogató hírek születtek, amelyekben azonban Gyulait továbbra sem kímélték – vissza-úszott a megbízhatatlan és a határidőt tartani nem képes szerző képe:

A »Koszorú« című szépirodalmi lap megszűntével, jeles írónk Gyulai Pál ahhoz az amerikai laphoz kínálkozott szerződni, a mely minden esztendőben egyszer jelenik meg; az amerikai szerkesztőség azonban nem fogadta el a becses ajánlatot, attól tartván, hogy jeles írónk a kéziratokkal nem fog elkészülni a kellő időben.⁵⁶

Április közepén, majd augusztusban ugyanez a határidőket folyton lekéső, és elmaradásával már a haza kérdéseit tárgyaló ügyeket is megakasztó Gyulai jelelt meg, nem is egyszer: „Irodalmi körökben azon gyanú merült föl, hogy talán Gyulai Pál barátunk dolgozik az országgyűlés összehívásán – azért késik az olyan soká.”⁵⁷ Majd szeptember elején: „A »Patrie« azon megfontolt kombinációt hozza, hogy miután Gyulai Pál elkészült a Vörösmarty életrajzával, már most csakugyan összehívják az országgyűlést.”⁵⁸

Az 1865-ös évtől a *Bolond Miska* november végén búcsúztatta azzal a hírrel, hogy „Megbízható forrásból tudjuk, hogy Gyulai Pál barátunk, irodalmi érdemeinek elismeréséül nemesi rangra emeltetik, s irigymezei és epefalvi predikátumokkal fog feldiszíttetni.”⁵⁹

Néhány év példáinak bemutatásával talán meggyőzően érzékelhető, hogy miközben a kor újságirodalmában Gyulai Pál láthatósága és harciassága komolyan segítette az előrehaladását, addig a lassan megsűrűsödő élclapi hírekben azt látjuk, hogy Gyulai mindinkább a mindenki – még Shakespeare – lábikrájába belekapó, folyton mérgeződő, acsarkodó, és valójában nem igazán mérvadó

54 „Köszönet”, *Bolond Miska*, 1865. ápr. 16., 63.

55 „Heti naptár”, *Bolond Miska*, 1865. máj. 21., [81.]

56 „Apró hazugságok”, *Bolond Miska*, 1865. jún. 25., 102.

57 [Rajzos diskurzus Nagy és Kis között a Vörösmarty-kiadás meg nem jelenéséről], *Bolond Miska*, 1865. ápr. 16., 63; „Apróságok”, *Bolond Miska*, 1865. aug. 6., 127.

58 „Heti naptár”, *Bolond Miska*, 1865. szept. 3., [141.]

59 „Bolond Miskaságok”, *Bolond Miska*, 1865. nov. 26., 191. A gúnynevet amúgy valójában már hónapokkal előbb kitalálták és használták, de akkor még nem lehetett egyértelműen beazonosítani, hogy biztosan Gyulaira vonatkozik: „Epefy, derék kritikusunk mellé jutottam, a ki az én verseimről nem tart semmit.” „Fővárosi tárcza”, *Bolond Miska*, 1865. ápr. 30., 69.

és sokszor kicsinyes és irigy kritikus, valamint a szerkesztői munkáját lassan és nagy késésekkel ellátó szerző képében mutatkozik. Költőként nem, csak Jókai lapjában a költészetet elhagyó és helyette a bírálat irányába távozó, ítélkező és másokat megtáncoltató kritikusként jelenítődött meg. Az itt kirajzolódó képből teljességgel hiányzik a mély tiszteletet kiváltó, az irodalmi közéletet érvénnyel és méltón képviselő, meghatározó nagyság arca. Gyulai ezekben az években sokkal inkább kicsit nevetni való figura, mint félelmetes oligarcha.

Természetesen mindkét lap esetében személyes okok sokasága is közrejátszott abban, hogy Gyulai mind a Tóth Kálmán szerkesztette *Bolond Miska*, mind az *Üstökös* vicceinek szinte állandó céltáblája lett, és bennük ilyen kép formálódott róla. Tóth Kálmán korábban ugyanis az 1850-es években annál a Nagy Ignác vezette *Hölgyfutárnál* volt munkatárs, amellyel Gyulai az 50-es években óriási hadakozásban állt. (Érdekesség, hogy Gyulai éppen az elhunyt Nagy Ignác megüresedett helyére került be a – tisztviselők mellett – 39 tagú, szűk akadémiai elitkörbe.) Az *Üstököst* pedig Jókai Mór, Gyulai legfőbb ellenségeskedésének alanya szerkesztette több évtizeden át. Igaz, hogy Tóth Kálmán másik lapjában, az 1864-ben induló *Fővárosi Lapokban* – melyet csak pár évig vitt, majd szerkesztését 1868-ban Vadnai Károlynak adta át – Gyulai sokkal inkább mint elismert közszereplő jelent meg. Nyilván a későbbiekben a hasonló politikai nézetrendszerüknek is volt kiegyensúlyozó szerepe, hiszen Tóth Kálmán – Gyulaihoz hasonlóan – Deák-párti, majd szabadelvű párti gondolkodású (sőt, Tóth képviselő is) lett. Ezzel szemben Jókaival két és fél évtizeden át politikai ellenfelek, de az 1875-ös pártfúzió utáni szabadelvű pártiság idején is számos ügyben maradt feszült a viszonyuk.⁶⁰

Jellemző viszont az is, hogy a viccek tárgya alapvetően nem a külső, a testi jellemzők (például feltűnő alacsonyysága csak a Ludas Matyi karikatúráiban került elő), hanem valóban eligazító és jellemző, azaz érdemi habitusbéli, munkamódszerre vonatkozó vonásokat emeltek ki. Mivel az élclap-szerkesztők is otthonosan mozogtak az irodalmi közéletben, vicceikben megjelenítődtek Gyulainak az akadémián kívüli hadakozásai (amiket főleg kritikusként folytatott), és a pályadíjakról való döntéshozatalai, ahogy az akadémián belüli helyezkedési és pozicionálási kísérletei (például a Brassaival állandósuló vitái) is. De hasonlóképpen előkerültek Gyulainak a nőírók elleni fellépéséről, a Shakespeare nyelvezetéről, a drámai jellemről vagy a tragikumvitáról vallott és hangoztatott véleményére való hivatkozások is. A Jókait érő Gyulai-támadásokra adott Jókai-válaszok ed-

60 Fontos megjegyezni azonban, hogy magánemberként számos köz- és magánéleti összejövetelen vettek részt együtt, az 1890-es években pedig Gyulai rendszeresen eljár a Feszty–Jókai-szalomba.

dig talán kevésbé voltak ismertek, azaz ennek a forrásanyagnak az eredményeit eddig nem építettük be a Jókai–Gyulai viszony értelmezésébe.

A Kiegyezés körüli években és leginkább majd azután ugyan ez megváltozik, de jól érzékelhető, hogy ebben a korszakban legalábbis Jókai egyelőre nem tulajdonított különösebb figyelmet az őt folytonosan támadó Gyulainak, és élcslapjában nagyvonalúan lépett át az őt ért támadásokon. A *Bolond Miska* azonban egy-egy talán viccnek, talán nem komolynak szánt élcben rámutatott arra is – ami az 1870-es évektől már széles körű vélekedéssé vált –, hogy a Gyulai által alkalmazott technika és magatartás mennyire elburjánozhat, válhat kíméletlenné és veszélyessé – némi túlzással: nyomában halál, elfogultság, klikk-szellem jár: „Megírtam én azt: hogy nem tanácsos dolog Radnótygyulaijajdefáy urak ellen viccelni; legnagyobb ellenségeik mind sorra halnak; ott van Zilahy, Reviczky [Szevér], meg a Hölgyfutár.”⁶¹

A politika beleszól

Az 1867-es Kiegyezés előkészületei, majd lebonyolítása jócskán újrendezték a viszonyokat. A rendszerváltás és a most már kormányzatilag megindított intézményesülési folyamat újabb, az eddigieknél nagyságrendileg nagyobb lehetőségeket nyitott meg a pozíciószerzésekre. Gyulai Pál is újra aktívan tájékozódni kezdett, immár a kínálkozó politikai szerepvállalási terepen. Az újsághírek és a lapokban közölt Gyulai-írások erős politikai elköteleződését, hithű Deák-pártiságot mutatnak, s a politikai ellenfelekkel való csata újra elmondhatatlan erővel dinamizálta a korábbi polémiákban gyilkos indulattal hadakozni kész Gyulait.

Az 1867-es és 1868-as években az irodalmi közszereplés, a költői alkotómunka így még hátrébb csúszott, sőt, átmenetileg a kritikusi tevékenységét is alárendelte, hogy átadja helyét a politikai célok felé törő megnyilatkozásainak és a megnyíló politikai terepen való helykeresésnek. A már jól kiépített kapcsolatrendszerére – elsősorban a mentora, Teleki Domokos által megismert Deák Ferencre és Kemény Zsigmondra – támaszkodva nem titkoltan szívesen részt vállalt volna a győztesek kiépülő politikai rendszerének alakításában.

Az 1860-as évek második felében Gyulai felújította és rendezte kapcsolatát a korábbi években ellenségnek tekintett *Pesti Napló*val, és a rendszerváltó időkben politikai vezércikkeit újra itt kezdte publikálni. Cikkeiben a kiegyezéspártiak véleményét hangoztató, nyílt agitációt folytatott a Deák-párt elvei mellett.

61 „Bolond Miskaságok”, *Bolond Miska*, 1865. ápr. 16., 63.

A *Pesti Napló* 1867. július 7-i számában megjelenő, irányt mutató írásában a megyék szólásszabadságának és önállóságának bonyolult kérdéskörét érintette. Somogyi Sándor Gyulai fellépését így foglalta össze:

Gyulai 1867 májusában elítélte Bihar- és Komárom-megyék eljárását,⁶² mivel azok állandó bizottságai – különösen Hevesé – harcot hirdettek az ún. „közös ügyek” ellen, mely ügyek a kiegyezés révén ekkor már törvény erejűre emelkedtek. – Jókai, ki Heves megye határozatát változtatás nélkül közölte A Honban, ugyancsak garadával kapta a szidalmakat Gyulaitól. Ezekre viszont Csernátony felelt; elítélte Gyulai eljárását. Gyulai viszonzásképpen a *Pesti Napló* július 11-i számában tett közzé egy nyilatkozatot, amire viszont Jókai válaszolt, s amelyre újból Gyulai kezdett polémiát.⁶³

Gyulai májusi fellépését felelegetette a *Bolond Miska* is:

Minekutána pedig versek és novellák nem jelennek meg, a melyeket megkritizálni lehetne, végre is nem állhatta meg Gyulai Pál sokáig a hallgatást s kiöntött két itce, akartuk mondani: két hasáb epét a bihari és komáromi megyei végzések ellen. – Annyi bizonyos, hogy némely emberek úgy vannak a megyével és miniszteriummal, mint a tiroliaiak, mikor 48-ban egy népszónok kérdezte tőlük, hogy mit akarnak: absolutismust-é vagy konstitúciót; a tiroliaiak azt felelék: „wir wollen a abszolutezmusz, und auch a konstitution!”⁶⁴

Majd július 7-i vezércikkét így kezdte Gyulai:

A főváros Hevesmegye állandó bizottságának határozatával mulatja magát. Az élczlapok sikerültebb közleményei ritkán oly nevetteők, mint hevesmegyei állambölcseinek tulipiros ömledései. Midőn egy társaságban felolvasták nekünk e határozatot, azt hittük, hogy satyrát hallunk, mely egy megyei költött határozat alakjában igen is élesen akarja kigunyolni némely megyei hazafi korlátolt látókörét és zavaros gondolkozásmódját. S ime, a cikk nem satyra, hanem egy megyei komoly határozat akar lenni, nem is az „Üstökös”-ben jelent meg, hanem a »Hon«-ban.⁶⁵

62 Az említett cikkek: GYULAI Pál, „Pest, május 8. 1867.”, *Pesti Napló*, 1867. máj. 9., 1; GYULAI Pál, „Még egyszer a bihari és komáromi határozatokról”, *Pesti Napló*, 1867. máj. 23., 1–2.

63 GYULAI Pál, *Levelezése 1843-tól 1867-ig*, kiad. SOMOGYI Sándor, A magyar irodalomtörténet forrásai 4 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961), 679.

64 *Bolond Miska*, 1867. máj. 19., 81.

65 GYULAI Pál, „Pest, július 6. 1867”, *Pesti Napló*, 1867. júl. 7., 1.

Gyulai a továbbiakban némi fővárosi lenézéssel és arroganciával, majd tanítói kioktatással mondta fel a közös ügyek melletti pártvéleményt, cikke utolsó passzusában pedig azt írta:

Hevesmegye rögtönzötteknek nevezi az 1867-ki országgyűlés törvénycikkeit, s törvényességük ellen oly nemű vádakot szór, melyekkel a bécsi lapok annyiszor és oly alaptalanul ostromolták az 1848-ki törvényeket, pedig ezek csakugyan kevesebb idő alatt hozattak, mint az 1867-kiek. E mellett felhossa, hogy az országgyűlés a közös ügyekről hozott törvénycikkben lemondott az 1741-ki és azt megerősítő 1827. IV. t. cz. szerinti adó és katona- megajánlási jogáról. Elolvasta-e Hevesmegye bizottságának többsége a közös viszonyokról szóló törvény cikket, hogy nem áttall ilyet állítani? Azonban a dologban az a legfurcsább, hogy midőn Hevesmegye azzal vádolja az országgyűlést, hogy lemondott adó és katonamegajánlási jogáról, ugyanakkor kétségbe hozza, hogy e jog megilletné, mert példátlanok- és hallatlanoknak bélyegzi az országgyűlés azon két rendbeli határozatait, melyek ez év végéig megajánlják az adót, és ujonczállítást rendelnek.

Folytassuk-e tovább? Nem, elhallgatunk és csodálkozunk, hogy 1867-ben találkozhatnak Magyarországon oly törvényhatóság, mely ily okiratot bocsát a világ elébe.

Hevesmegyében híres dinnye terem: természetek dinnyét, csak dinnyét természetek.⁶⁶

Ma már kevésbé értjük, de a cikk óriási felháborodást és sajtóvisszhangot váltott ki. Kiderült azonban, hogy az a magabiztos és mindent jobban tudó, visszakérdezés nélkül megmondó attitűd és lesajnáló odamondogatás, amit az irodalmi kritika címén megengedhetőnek fogadott el a közvélemény, és még előre is lendítette Gyulait életstratégiájának alakításában, a nyilvános politikai színtéren hamar csődöt mondott. Úgy látszik, a politikai beszéd-módban a meggyőzés helyett a legyőzés technikája egy kitüntetett politikai rendszerváltás kellős közepén nem volt elfogadható. Gyulai cikkének kétségtelenül bántó zárómondata mint a tűzvész futott végig a korabeli újságokban, és számtalan visszautasításnak, ellenvéleménynek lett elindítója. De a laikus, talán a politikában sem különösebben jártas tömegeket befolyásoló igazi erővel az élclapi sajtófelület bírt. Az élclapok valóságos blokád alá vették Gyulait, s a dinnyetermesztéssel kapcsolatos viccgyártás majd két éven át visszatérő gyakorlattá vált a közbeszédben és a sajtóban. Gyulai év eleji tündöklő dia-

66 GYULAI Pál, „Pest, július 6. 1867”, *Pesti Napló*, 1867. júl. 7., 1.

dalmenetének és a feleségét, testvérét veszített férfi iránti együttérzésnek már nyoma sem volt.⁶⁷

Az *Üstökös* már június elején azon viccelődött, hogy „Gyulai a megyéket a szólás-szabadságtól meg akarja fosztani, hogy vele együtt azok is *kritikus* helyzetbe jussanak”,⁶⁸ de igazi sorozatlövéseit július elejétől indította meg. A következő számában címlapján hozta a *Csak dinnyét természetek!* című verszetet, mely így kezdődött:

No! vége Heves megyének!
Téged ugyan megtevének.
Az „egri név” gúnynevezet,
Régi hire kárba veszett.
Nem ugyan lófarkas Ali:
Lerontá Gyulai Pali.
Ottan van a Pesti Napló,
Benne rendin olvasható:
„Egyébre nincsen eszetek,
Ti csak dinnyét természetek!”

Még ők opponálni mernek!
Még pedig a miniszternek.
Kritizálják a diétát: Negyvennyolcczal mért quiétált?
Felírnak a törvény ellen,
S az ortográfia ellen.
De már ezt el nem tűri a Státus – s az akadémia,
Ki megérteti veletek,
Hogy „csak dinnyét természetek!”⁶⁹

A *Bolond Miska* megállapította, hogy „Gyulai Pali egy új Szatmárért és Hevesért imádkozik – hogy megtámadhassa.”⁷⁰ Az *Üstökös* rámutatott a Csernátony–

67 Januárban Gyulait az akadémia levelező tagjává választották, a február 5-i Kisfaludy-társasági közületen elhangzott a felesége halálára született *Éji látogatás* „nagy és általános lelkesedéssel fogadtatott”. Február elején jelent meg a *Vázlatok és képek* című, két kötetes beszélygyűjteménye, amely tartalmazta a remekműnek kikiáltott *Egy régi udvarház utolsó gazdáját* is.

68 „Mendemondák”, *Üstökös*, 1867. jún. 1., 176.

69 „Csak dinnyét természetek! (Lásd: Pesti Napló: vezércikk, jul. 7.)” *Üstökös*, 1867. júl. 13., [217]–218.

70 „Heti naptár”, *Bolond Miska*, 1867. júl. 14., [111.]

Gyulai-kapcsolatra, és kijelentette, hogy igazi darázfészek mindkettő, egy másik élben pedig két visszatérő alakja, Kiss és Nagy így diskurált:

K. Mifélek azok a delegátusok, a kik most Bécsben vannak?

N. Ha legátusok, úgy bizonyosan deákok lesznek.

K. Hát Gyulai Pál veszekedik-e még?

N. Veszekedik-e? Gyulai Pali olyan legény a kinek – úgy hiszem – ha meghal is, könnyebb lesz a szemét, mint a száját befogni.⁷¹

Rá egy napra a *Bolond Miska* azt a valószínűleg álhírt dobta be, hogy kiváló kommunikációs képessége miatt „Gyulai Pál minisztertanácsosi minőségben a sajtóosztály élére állíttatik. Ő ugyan az irodalom legkiálthatatlanabb kedves kis veszekedője, de jeles, kitűnő képzettségű ember, s egyike a legnemesebb jellemeknek.”⁷²

Egy héttel később beszállt az élcelődésbe Mészáros Károly élclapja, a *Ludas Matyi* is, közzé téve egy fiktív levelet: „ki ez a Gy. P.? ...mert biz uram okos emberről még riszeg füvel sem teszek fel olyat, hogy neki rugaszkodjék egy egész vármegyének – azt tanácsolta nekik, dinnyét termesszenek, belekapcáskodik az emberbe”,⁷³ majd nemsokára dupla oldalon, a *Dinnyecsősz Gyulai* című karikatúrasorozattal is kommentálta az esetet. A négy kép egyikén egy paraszt nézi az aprócska termetű Gyulait, aki kezében óriási KRITIKA feliratú tollal áll. A parasztember lesajnálóan jegyzi meg, hogy ez az a kicsi Gyulai, aki handabandázott a megyék ellen. A második képen pedig Gyulai fejére ormóttanul nagy kalap került, melyen a „ministeri titkár” felirat látható, s megjegyzésként annyi szerepel, hogy ennyivel szeretne volna kicsiségét kitoldani. A harmadik aláírása: „Ni ni ni! az ördögbe, talán még ennyire is kinőhetne volna magát.”, míg a záróképen Gyulait Csernátony váltotta fel, és a rajz alatt ez áll: „Hanem bezzeg megjárta, mert Csernátonyi uram öcsém nagyratörékvését ugyancsak lepecsételte.”⁷⁴

A kolozsvári bukás történetének stációit a lapok híreiből (röviden) így követhetjük végig:

71 „Mendemondák”, *Üstökös*, 1867. júl. 20., 227.

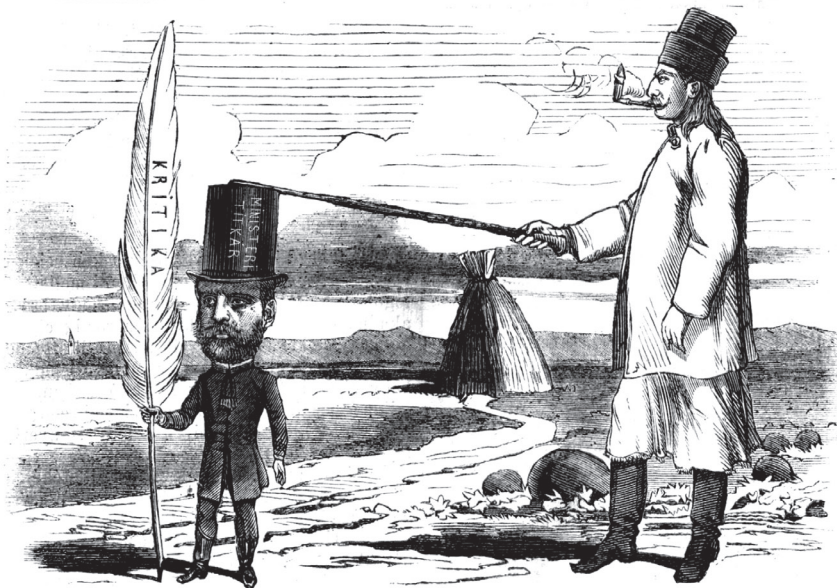
72 *Bolond Miska*, 1867. júl. 21., 117.

73 „Eredeti levelek”, *Ludas Matyi*, 1867. júl. 28., 131.

74 *Ludas Matyi*, 1867. aug. 11., 148–149.

Dinyecsősz: Ez az a híres iczi piczi Gyulai Pál, ki úgy handabandázott a megyék ellen.

Talán bizony szerette volna iczi picziségét legalább ennyivel kitoldani.

Ni ni ni! az ördögbe, talán még ennyire is kinöhette volna magát.

Hanem bezzeg megjárta, mert Csernátonyi uram öcsém nagyratörékvését ugyancsak lepecsételte.

A kolozsváriak Gyulai Pált akarják követné választani a főispánná lett Eszterházy Kálmán helyett. Helyes, már csak azért is, hogy a disputák közelgő quadrillejében Csernatony-nak egy jó vis a vis-ja legyen.⁷⁵

Kolozsvárról örömmel értesülünk, hogy az ottani baloldali követjelölt, Sámi László, nemes jó tapintattal visszalépvén, maga is Gyulai Pált ajánlván híveinek, most már teljes kilátás van arra, hogy Kolozsvár második orsz. képviselője nem lesz más, mint Gyulai.⁷⁶

Gróf Eszterházy Kálmán, Kolozsvár egyik képviselője, Kolozsmegye főispánjává neveztetvén ki, oct. 27-re új választás rendeltetett el. A választást megelőző héten mind a jobb, mind a bal- vagy szélső baloldal – tisztán nem tudhatni, melyik igaz neve – értekezletet tartott. Amabban Gyulai Pál jelöltetett ki képviselőnek, emebben ifj. Kossuth Lajos, s elhatározott, hogy a redoutte-teremben általános választóértekezlet tartassák, melyben mindkét párt ajánlja jelöltjeit. Azonban a tervezett választóértekezlet népgyűléssé fajult, mert az ifjúság jó előre elfoglalta a termet, s alig juthatott be 40–50 választó. [...] Egy ügynélküli ügyvéd, ki közvádoló akart lenni, de ettől elesett, hosszas beszédet tartott Kossuth, az apa, és fia mellett, nevetséges pathosszal, fej és lábrezgetéssel. Majd egy Zöld Ferencz nevű jogász handabandázott. Ritkán hallhatni annyi zöldet, értelmetlen gallimathiaszt, mint a mennyit e fiatal ember összebeszélt, de azért volt éljenzés és iszonyú tombolás. [...] A jobboldali választók csak nevtették e komédiát. Az értelmiség, a vagyonos középosztály, a mesteremberek czéhei mind Gyulai mellett voltak, s ellenezték ez üres és haszontalan demonstratiót, sőt nem is hitték, hogy komoly dolog legyen belőle, azért semmit sem tettek a párt erejének összpontosítására. [...] A háttérben egypár, a városi képviselő testületből kibukott vagyonos polgár, egy, a szebeni országgyűlésbe való bemenetelt pártoló szerkesztő s más ily politikai múltú férfiak működtek. Napokig tartott a dinom-dánom, minden estve bejárták a külvárosokat zenével és zajjal, [...] imitt-amott megállották a korcsmák előtt, ittak és itattak. Mindennemű kortesfogást megpróbáltak. Gyulairól azt a hirt terjesztették el némely külvárosi lakosok közt, hogy 1859 ben a francia-olasz háborúban ő vezette a magyar ifjúságot mészárszékre. Hiába mondták az értelmesebbek, hogy az gróf Gyulai Ferencz altábornagy volt. Gyulai Pál városunk szülötte, ki akkor éppen itt tanárkodott. Nem hitték, [...] A jobboldal csak az utolsó nap vette észre, hogy ez izgatásnak komoly következményei lehetnek. Ekkor kezdette magát összeszedni, de már késő volt. [...] A jobboldali lapok is

75 „Megint gyönyörű hivatalos stílus!”, *Fővárosi Lapok*, 1867. okt. 6., 161.

76 „Különfélék”, *Pesti Napló*, 1867. okt. 17., 2.

későn ébredtek. A „Kolozsvári Közlöny” csak a választás napján szólította fel pártját a tömeges megjelenésre. Az „Unió” akkor is hallgatott.⁷⁷

A baloldal felé húzó *Magyarország és a Nagyvilág* Gyulai bukását viszont így kommentálta:

a kolozsvári választás. »Hallatlan« – ez unisonoval fejezték ki Wenckheim Béla ő excájával vetélykedő meglepetésüket mindannyian íme: Gyulai Pál, Pompéri s más jóérmű »jeleink« hetekig ontották a tintát, hogy magukra vonják a haza – valamelyik választókerületének figyelmét s mégis elbuktak;⁷⁸

A valószínűleg nem is az eredeti cikkbéli kijelentést kifogásoló, hanem a sajtó-hisztériába beleunó Deák a polémia lezárására kérte Gyulait, de érzékelhetően a párt sorain belül is mindinkább elfogyott körülötte a levegő. Gyulai tervezett, vágyott kolozsvári képviselői helye így végül odalett. Pozícióit bizonyosan gyengítette és bukását felgyorsította az a gyors *népszerűségvesztés*, amit az egyre nagyobb példányszámú élclapi szúrkálódások és a Gyulait kinevettető sajtóüzenetek sora keltett. Ebből a nézőpontból Gyulai népszerűségről szóló poémájának sorai valahogy nem tűnnek egészen őszintének: „Tapsnál a fütytyöt szívesebben venném: / Akkor bukásom csak sikerre vált.”

Mindenesetre a *Pesti Napló* lakonikus rövidelességgel adta tudtul: „A kolozsvári választásról a Kolozsvári Közlönyben következő pontosabb szavazati adatokat olvasunk. Összes szavazó volt 1038, ebből szavazott ifj. Kossuth Lajosra 595, Gyulai Pálra 323, Kővári Lászlóra 17, Sámi Lászlóra 1, Simon Elekre 1.”⁷⁹

Én úgy látom, hogy a politikai életben szükséges képességek, a politikai logika alapján működő gondolkodás, a diplomáciai ügyesség teljességgel hiányzott Gyulaiból, és nem ismerte a közemberekhez szólás művészetét és nyelvét, valamint a politikai népszerűség elérésének útjait sem. Emellett alapvetően természetesen a szövevényes politikai csoportosulások át- meg átrendeződése, illetve a még be nem járatott Deák-párti politika gyakorlata, valamint Gyulainak a konspirációs megoldásokban nem jártas viselkedése, a saját pártjában is még esetlenül mozgó lépései is közrejátszottak abban, hogy Gyulai remélt politikai előmenetele végül megghiúsult.

77 d., „Kolozsvár, october 28.”, *Pesti Napló*, 1867. nov. 15., 1.

78 „A hét története”, *Magyarország és a Nagyvilág*, 1867. nov. 2., 525.

79 „Különfélék”, *Pesti Napló*, 1867. nov. 1., 3.

A sajtóhangulat gyors megfordulása, a felkorbácsolt sajtóvisszhang ereje egyfelől képes volt megbuktatni egy korábban igen keresett médiaarcot, másfelől elvette Gyulai kedvét a politikai szerepvállalástól.⁸⁰

Az 1867-es rendszerváltás, a történelmi fordulóponthoz előtti másfél-két év újsághíreit végignézve Gyulai Pál már kitüntetően sikeres embernek számított. A politikai fiaskó azonban megtanította, hogy a máskor sikert hozó sajtó más szabályokkal működik, és akár igazságtalan és veszélyes is lehet, sőt bukást is hozhat. Az amúgy is csak alakuló, ki- és újraépülő irodalmi intézményhálózati mezőrendszerben pozícióért versengő Gyulai így teljesen visszahúzódott a biztos finanszírozással bíró Akadémia és a Kisfaludy Társaság bástyái mögé. Pályaépítési stratégiájának az alapja már korábban is nyíltan a biztos lábakon álló, finanszírozási bázissal rendelkező irodalmi intézményekhez kötött előremenetel volt, hisz sosem felejtette, hogy fiatalon például egész egzisztenciája ingott meg, amikor mecénását váratlanul elvesztette, vagy mikor megalázóan alacsony írói vagy sajtóhonoráriumok, bizonytalan tanári állások után futkossott. Az irodalmi mátrixrendszerben elért helyzetét semmiképp nem kockáztathatta – egyébként valószínűleg ez is közrejátszott abban a kíméletlenségben, hogy később a birtokon belüli biztonság érzéketlenségével figyelje és elítélje az intézményekhez nem köthető mátrixmezőkben mozgó szereplők másféle és akár kényszerűségből tett lépéseit, hogy megértse és átérezze az azokból való kiutasítás, az onnan való kiűzetés súlyos következményeit, amit az 1870-es évek harmadától-közepétől több évtizeden át rendszerint ő kezdeményezett, szorgalmazott vagy hajtott végre.

A politikai porondtól távolodva az irodalmi élet mezőrendszerébe visszahúzódva Gyulai a sajtó felemelő vagy lehúzó erején gondolkodva olvashatta az olvasók körében egyre *népszerűbb* mondókát:

80 Erről a tanulmányom második részében még lesz, szó, ugyanis 1869 elején Gyulait esetleg még megfuttatták volna a Józsefvárosban, Szentkirályi Mór helyett. A Fővárosi Lapok 1868. december 30-án még azt írta, hogy „Józsefváros is csöndes. Mivel Szentkirályi Mórrul maig is hallgatnak, azt hiszik: tán nem is akar föllépni. Sokan a jelenleg ott lakó Jókai Mórra is gondoltak, de ő – elv és írói társi viszonyánál fogva – Csernátany ellen nem léphetne föl, annál kevésbé, mert elég kerület van, mely Jókait örömet választana meg. A polgárok közt – mint a P. Lloyd írja – sokan Gyulai Pált óhajtkák fölléptetni.” (1193.) Gyulai azonban Szentkirályi első jelzésére azonnal retirált: „Szentkirályi Mórnak ezen vállalkozásáról értesülvén Gyulai Pál író társunk, minthogy ama fellépésben saját hó óhajtatását látja teljesülve, elvtársai előtt kijelenté, hogy szívesen lép vissza a jelöltségtől, s mint a kerület egyik választója, sorakozik azon zászló alá, melyre a választók Szentkirályi Mór nevét írták.” *Budapesti Hírlap*, 1869. jan. 6., 42.

Föllépett követnek jó Gyulay Pali,
Dicsősége volt de csupán egy nappali.
Jött utána basa Szentkirályi Ali
S Pali elpárolgott mint holmi alkali.⁸¹

81 „Rövid vers”, *Ústökös*, 1869. jan. 16., 22.

Aki „sokat vasalt”

– Gyulai Pál verseléséről

Mikszáth Kálmán a *Mikor a hóhért akasztják* című tárcájában ezt írta Gyulai Pál harmadik, bővített kiadású verskiadásáról:

Azt a benyomást teszi ez az első kötet, mint ama kosarak, amelyekbe nagymosás után mindenféle fehérenemű van begyömöszölve, szépen megmángorolva, kivasalva, egyetlen ránc nélkül. Van itt hálórékli, ing, mandzsetta, harisnya s az ember önkéntelenül felsóhajt: „Milyen vasalás! Milyen vasalás!”

Igen, a vasalás, a simítás a szembetűnő, nem az anyag. Gyulai Pál keveset írt, de sokat vasalt.¹

Mikszáth tárcájának aktualitását Gyulai verseinek harmadik kiadása szolgáltatta. A két kötetes kiadás egy példánya az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található, Mikszáth saját kezű – meglehetősen epés – bejegyzéseivel.²

Gyulai Pál életében hatszor jelent meg verseinek kiadása. Először 1870-ben, negyvennégy éves korában, *Gyulai Pál költeményei* címmel, Ráth Mór kiadásában. Akárcsak a későbbi kiadásokban, ebben is a belső oldalon a költő arcképét láthatjuk, a fiatal Gyulai Pál néz ránk szigorúan a címoldal mellett. A kötet 1846 és 1869 között írt verseket tartalmaz, összesen 115-öt.

- 1 MIKSZÁTH Kálmán, „Mikor a hóhért akasztják”, in MIKSZÁTH Kálmán, *Cikkek és karcolatok*, 1893, kiad. SZ. GARAI Judit és REJTŐ István, Mikszáth Kálmán Összes Művei 82, 37–43, (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988), 41.
- 2 OSzK Kézirattár, Oct. Hung. 986. A bejegyzésekről beszámolt: KOZOCSA Sándor, „Mikszáth jegyzetei Gyulai költeményeihez”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 47 (1937): 409–410. – A Mikszáth-bejegyzéseket és Kozocsa megállapításait idézi az 1. jegyzetben jelzett kritikai kiadáskötet is: MIKSZÁTH, *Cikkek és karcolatok*, 268–269.

A második kiadás tizenkét évvel később, 1882-ben, a Franklin Társulatnál jelent meg. Ez a kötet jóval terjedelmesebb az előzőnél, bővített kiadás, bár a címében ezt nem jelzik: *Gyulai Pál költeményei*. Ebben a szerző idősebb kori fényképét láthatjuk a címlap mellett, s a kötet újabb versekkel bővült; 1846 és 1881 közötti költeményeket tartalmaz. Az első kötet mintegy 330 oldalával szemben ez formátumában is nagyobb, és terjedelme 490 oldalnyi, 143 verssel.

A harmadik kiadást újabb tizenkét év elteltével – bár tudjuk, hogy már 1893-ban megjelent –, 1894-es dátummal, *Gyulai Pál költeményei* címmel adta ki a Franklin Társulat. Ez az immár kétkötetes kiadás ismét újabb versekkel bővült. Impozáns, díszes kötetek, az oldalszélek is aranyozva vannak. A kötetek felosztása egyszerű kronológián alapszik: az első kötetbe kerültek az 1846 és 1864 közötti versek, míg a másodikba az 1864 és 1893 között született alkotások. Az első kötet 113 verset tartalmaz, a második 77-et, és ebbe a kötetbe kerültek a hosszabb lélegzetvételű költemények is, mint például a *Romhányi*, valamint a *Szilágyi és Hajmási* – összesen 190 költemény.

Tévednénk azonban, ha azt gondolnánk, hogy csupán az idő előre haladása miatt növekedett meg a versek száma, azaz hogy a költő újabb és újabb versei miatt kellett a megújított kiadások. Az az érdekesség történt ugyanis, hogy az 1870 előtt írott költemények száma is kiadásról kiadásra, folyamatosan bővült.

A negyedik Gyulai-verskiadás kivételesen nem bővített, ugyanis 1895-ben, mindössze egy évvel a harmadik kiadás után jelent meg, szintén a Franklin Társulatnál, *Gyulai Pál költeményei* címmel. A kötet nagyfólió méretű könyv, Radóné Hirsch Nelli rajzai díszítik. (Gyulai első kiadása még imakönyv méretű volt.) Szövegében az előzőhöz képest változatlan, csak a versek sorrendjét cserélték meg néhol. Feltehetően a szedéstükör miatt, ugyanis a rövidebb versekből általában kettő került egy oldalra. De a cserék legfeljebb egymás után következő vagy egyazon évben keletkezett versek esetében történtek, így mindez a kronologikus elrendezésen alapvetően nem változtatott.

Az ötödik kiadás ehhez hasonló, nagyfólió méretű, szintén Radóné Hirsch Nelli rajzai díszítik, ám – ha lehet – ez még impozánsabb változatban készült. 1902-ben jelent meg a Franklinnál, ismét bővített kiadás, ugyanis 1846 és 1900 között készült verseket tartalmaz, a címe továbbra is ugyanaz: *Gyulai Pál költeményei*. Borítója hasonló egy hatalmas kódexéhez, aranyozott dombornyomásos mintával díszített. A lapok oldalai is aranyozottak, a címlap színes (lila és piros), a kötetben a szövegek lila színnel vannak szedve. A címlap mellett Gyulai Pál újabb, friss fotográfiáját találjuk. Emellett olyan érdekességeket is, mint például a címlap elé beragasztott *Hadnagy uram* és *Tanács* című versek kéziratának másolata. Az előzőhöz képest tizenkét 1894 és 1900 között írt verssel van több

benne. A versek végső időpontja ez a századfordulás dátum lesz majd, hiszen a Gyulai életében megjelent utolsó kiadásba már nem került újabb szöveg.

Az utolsó, hatodik kiadás két év múlva, 1904-ben jelent meg, ismételten a Franklinnál. Itt visszatértek a harmadik kiadás jóval szerényebb külalakjához, a versek két kötetbe vannak rendezve. Gyulai Pálnak az ötödik kiadáshoz készült portréja van benne, valamint a második kötet végén ott találjuk az ötödik kiadásban is megjelent tizenkét új verset. A kötet címe ismét: *Gyulai Pál költeményei*.

Gyulai Pálnak eszerint tehát élete során összesen 202 verse jelent meg kötetben. A halála utáni válogatás- és egyéb kiadások nem közöltek újabb szövegeket. Az 1900 utáni – ha léteztek egyáltalán ilyen kéziratban maradt vagy folyóiratban közölt – versek már nem jelentek meg. Mondhatni, ez egy magas kort megért költőtől nem túl terjedelmes életmű. Gyulai ugyanis a verseinek első és utolsó kiadása között eltelt mintegy harminc évben nagyjából száz új verset írt. Ha átlagot számolnánk, ez körülbelül évi három költeményt jelent. Ismert tény, hogy első verse 1842-ben – tizenhat éves korában – jelent meg az *Athenaeumban*, az utolsó pedig 1908-ban – nyolcvankét éves korában – a *Budapesti Szemlében*. Ahogy Kozma Andor mondta róla emlékbeszédében: „Hatvanhat álló esztendőn át szorította kebeléhez a lantot”.³

A recepciótörténetet áttekintve jól látszik, hogy Gyulai Pál életében két jól elkülöníthető tábor szólalt meg költeményeivel kapcsolatban: az egyik – természetesen – a sajátja, azaz barátai, tanítványai, lekötelezettjei, akik egytől-egyig csak dicsérően és mély tisztelettel beszéltek műveiről.⁴ A másik tábor tagjai Gyulai irodalmi „ellenfelei”, azaz akiket sosem engedett a hivatalos irodalom közelébe és akiknek művei kiadását minden általa felügyelt fórumon megakadályozta vagy gátolta.⁵ Ez a fiatalabb generáció alapvetően nem értékelte Gyulai Pált, nem érzett iránta hálás tiszteletet, így kritikus hangjukat is hallatták, költeményeit bátran bírálták – hozzáteszem, nem egyszer névtelenül. Például Mikszáth idézett tárcája is aláírás nélkül jelent meg, még ha a kortársak sejtették is, hogy ő áll az éles hangú írás mögött. Mikszáth a már idézett tárcában Gyulai sze-

3 KOZMA Andor, *Gyulai Pál az ember és a költő*, Írói arcképek 4 (Budapest: Lampel Kiadó, 1913), 20.

4 Például RIEDL Frigyes, *Gyulai Pál* (Budapest: Franklin-Társulat, 1911), 28–36; ANGYAL Dávid, *Gyulai Pál* (Budapest: Franklin-Társulat, 1912); GYOMLAY László, *Gyulai Pál mint költő* (Budapest: Németh Kiadó, 1912); HATVANY Lajos, *Gyulai Pál estéje* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1960).

5 A témáról lásd CSÁSZTVAY Tünde, „A hím veréb és a pillangó. Az akadémikus és az erotikus irodalom tusája a 19. század utolsó harmadában”, in *Klasszikus – magyar – irodalom – történet*, szerk. SZAJBÉLY Mihály, Tiszatáj Könyvek, 399–426 (Szeged: Tiszatáj Alapítvány, 2003) és jelen kötetben CSÁSZTVAY Tünde „Gyulai Pál tükröbe néz. Gyulai a kortárs újságok és éklapok visszfényében I. (1867-ig)” című tanulmányát.

mélyére – például a testméretére – vonatkozóan tett bántó kijelentéseket,⁶ de az Országos Széchényi Könyvtárban található Gyulai-verseskötetben is nagyon csípős megjegyzéseket engedett meg magának a versek margója mellé írva (pl. *Pál gazda, Mari elutazásakor*).

Gyulai verskötetének második – 1882-es, de mint tudjuk, már az előző év végén megjelent – kiadása után Reviczky Gyula írt bátor hangú kritikát Gyulai költészetéről. Ebben kifejti, hogy a költők nagyságáról szólni mindig relatív. Ha ugyanis

Gyulait a Liszniaiakkal hasonlítjuk össze, bámuljuk józan észjárását, formaérzékét, tisztaságát, közvetlenségét, viszont ha Vörösmartyhoz, Aranyhoz mérjük, kicsinyelve gondolunk eszméinek szegénységére, nyelvének erőtlenségére, világnézetének kis körére. [...] Liszniaival nem szabad, Arannyal nem lehet őt összehasonlítani. Valahol a közép-régiókban, az általa kegyetlenül lekritizált poéták közt van az ő helye, ámbár az a kicsinylő hang, az a nil admirari jelszó szerinti bíráltság arra mutat, hogy ő maga túlbecsüli a saját muzsáját.⁷

Reviczky hosszan fejtegette, hogy az igazán nagy szellemek „inkább nem akartak lenni csálhatatlan kritikusok, nehogy ama vádnak tegyék ki magukat, hogy valódi tehetséget elnyomtak vagy nem buzdítottak, a mi a veterán íróknak *költelessége*.” Mindez azt is nyomatékosítja, hogy derekas középszernél a legjobb akarattal sem lehet őt többre tartani, tehát jó középszerű lírikus, aki mégis jobb költő, mint kritikus.

Pályájának java része még a népieskedő korszakba esik, mely azt a furcsa dogmát állította fel, hogy csak az jó, a mi népies. [...] Van egy-pár, elég szerencsés formájú népies fabulája is, a népdaltól azonban megkimélte olvasóit. Balladát írni, úgy látszik, ambíciója volt; [...] Mint epés kritikus, természetesen szatírákat is írt, de szintén csak közepes sikerrel. Gyulai nem tud versekben mérgelődni; aludttejé lesz epéje.⁸

Reviczky dicsőően említette meg, hogy lantjának van egy húrja, amelyen szép hangokat tud kicsalogatni, ez pedig a szelíd elmélázás, az az elégikus hang, amely Gyulai néhány mélabús dalát olyan rokonszenvessé teszi. Eszmefuttatását azonban azzal a megállapítással zárta, hogy Gyulai, aki olyannyira szerette feltárni

6 Lásd 1. jegyzet; MIKSZÁTH, „Mikor a hóhért...”, 37–43.

7 REVICZKY Gyula, „Gyulai Pál lírája”, *A Hon*, 1881. dec. 25. [5.]

8 Uo.

mások gyengeségeit, a saját egyéniségét egyáltalán nem ismerte, és költészetében nem zsákmányolta ki eléggé a szív csendes borongását, hanem „annyi jellegtelen, határozatlan hangok pengetésére pazarolta tehetségét, hogy a felületes olvasóra kötete egy individualitás nélküli költő benyomását teszi.”⁹

A korabeli kritikai fogadtatás kettősségén túl a recepciótörténet még egy tendenciájára szeretném fölhívni a figyelmet. Gyulai Pál 1909-ben bekövetkezett halála után a tízes években újra megjelentek Gyulai összes művei, valamint verseinek is válogatott kiadása.¹⁰ Ezeket a hálás tanítványok és tisztelők adták ki.

1926-ban, születésének centenáriuma alkalmából Gyulai ismételten az irodalmi érdeklődés középpontjába került, s ebből az alkalomból is számos kötet, kiadás jelent meg.¹¹ Az ekkoriban megemlékezők többnyire még ismerték Gyulait, így a személyes ismeretség hangján szólaltak meg. Később azonban, amikor a kortárs irodalmárok már nem éltek, Gyulai mindinkább kikerült az érdeklődés homlokteréből. Mindez azt mutatja, hogy személyes tekintélye és befolyása jócskán befolyásolta költői produktumának megítélését.

Egyes verseit természetesen továbbra is számon tartotta a kutatás, ám költészetének összegző értékelése – talán csak az 1912-es elfogultan dicsérő Gyomlay-féle, valamint a szintén nagyon elfogult Papp Ferenc monográfiája kivételével – valójában a mai napig elmaradt. Ebben a dolgozatban arra teszek kísérletet, hogy néhány vizsgálódási lehetőséget mutassak be, mellőzve itt a nagyobb lélegzetvételi művek elemzését.

Egy költő életművét számos szempont szerint vizsgálhatjuk. Lehet műfaji szempontból válogatni, például a balladáit vagy a gyermekmeséit választani; esetleg tartalmi szempontból, például politikai témájú verseit, vagy éppen a címzettek szerint válogatva aszerint nézni, kihez szólnak/szólhatnak a versek. De akár térpoétikai vizsgálódást is lehet végezni a nagyvárost vagy a falut bemutató verseit olvasva – és így tovább. Ebben a dolgozatban verselési, verstani irányból tekintem át költeményeit – noha Gyulai nem nevezhető verselési szempontból virtuóz költőnek –, e szempontrendszer alapján vizsgálódva Gyulai Pál esetében, az életmű egészére és megformáltságára, a tudatos költői magatartás megnyilatkozására találunk bizonyítékot.

A versek színvonala hullámzó. Úgy látszik, amelyiket Gyulai személyes érzelmi érintettségéből írta, az mindig jobban sikerült. Verseinek jelentős része magya-

9 Uo.

10 GYULAI Pál, *Válogatott költeményei*, kiad. CSÁSZÁR Ernő (Budapest: Lampel Kiadó, [1916]).

11 Például VOINOVICH Géza, *Gyulai Pál* (Budapest: Pallas Kiadó, 1926); PAPP Ferenc, *Gyulai Pál*, 2 köt. (Budapest: MTA Kiadó, 1935, 1941).

ros ütemhangsúlyos verselésű, ami erőteljes népköltészeti hatást mutat. A nagy, példaképnek tekintett elődök (pl. Vörösmarty, Petőfi) és a számára meghatározó kortársak (pl. Arany), akiknek a költeményeit – mint majd látni fogjuk – számos esetben követni igyekezett, valamennyien igen változatosan használták a nyugat-európai rímes-időmértékes versformákat is, nem kevés esetben a magyaros ütemezésre játszatra rá az időmértéket. Gyulai is kísérletezett a nyugati versformákkal, helyenként az ütemhangsúlyra játszott rá a magyar nyelv hangzásának legmegfelelőbb trocheussal (*A sellő, A távozó, Fiam fája, Világosnál*), így kettős ritmusú, szimultán sorai is vannak, noha nehéz eldönteni, hogy részéről mindez mennyire tudatos költői magatartás.

Gyulai már verseinek második kiadásához is írt néhány magyarázó jegyzetet. Ezek végül annyira bővültek, hogy az utolsó kiadásban a mintegy kétszáz versből pontosan húszhoz írt magyarázatot. Ezek többnyire arról szólnak, honnan merítette a témáját. A fentebb említett, kettős ritmusúként értelmezhető versek közül *A sellő* címűhöz írt ugyan jegyzetet, de verstani magyarázatot nem közölt. Egyetlen egy verstani megjegyzése van a kötetben: a *Szilágyi és Hajmási* című költői beszélvényél említette meg, hogy műve

rímtelen Sándor-versben van írva, choriambusi lejtéssel. Ha az idegen költészet példájára a magyar költők is használják a rímtelen jambus és trochaeus sorokat, miért ne használhatnók a rímtelen choriambust is, midőn az ó-székely balladákban és elbeszélésekben ugyanazt találjuk? Minden esetre régi nemzeti versidom ez s régi népies tárgyhoz igen jól illik.¹²

A tisztán trochaikus verselésre is találunk példát költeményeiben (*Erdély, Le-the partján*). De használja a jambikus formákat is, még hozzá a drámai jambust, párrímes formában láthatjuk ezt például a szatíráinál (*A népszerűség, A Széchenyieskedők*), de további jambikus formákat is fellelhetünk (*Az ákáczfák alatt, Az éjről, Emlékszel-e, Erdő és vár, Estély előtt, Hazám, A távolból, Bálteremben, Barátnőmhöz*).

Természetesen megvan a magyarázata a különböző verslábak és verselési módok használatának is. Például nemegyszer egy-egy elődhöz nyúlt vissza, és valamelyik nagy költőelőd verse adta számára az ihletet – ezekben az esetekben a versformában is követni próbálta őket.

Verseinek egy részét ciklusokba rendezte – szám szerint nyolcat írt (*Egy tavaszi nap I–III, Beteg-ágyon I–III, Bölcsődalok I–III, Margit emléke I–V, Diósgyőri*

12 GYULAI Pál, *Költeményei*, 2 köt. (Budapest: Franklin-Társulat, 1904), 2:328.

dalok I–III, Tisza-vidéki dalok I–VI, Politikai xenaiák I–V, Télén I–III). Ezek összefoglaló cím alatt, római számokkal vannak megkülönböztetve egymástól, és a szerző ügyelt rá, hogy az adott cikluson belül mindegyik költemény más-más verselésű legyen, azonban valamennyi ütemhangsúlyos. Elmondható mégis, hogy Gyulai költészete elég formagazdag és könnyen, változtatatosan versel.

Gyulai verseléséről általánosságban elmondható, hogy antik időmértékes verselést egyáltalán nem használt. Még a klasszikus vonatkozású *Horatius olvasásakor* című versénél sem, amelynél pedig a téma szinte sugallná a formát. Azonban ebben a nyolc versszakból álló költeményben hatodfeles és ötös jambusi periódusok ismétlődnek szabályosan, egy strófában tehát négy-négy 11 és 10 szótagú sor található. Ez leginkább a stanzára hasonlít – amely egyébként Arany egyik kedvelt versformája –, ám a stanza rímképlete némileg más: három keresztrímes sorpárt egy párrímes követ (abababcc). Gyulai versében azonban végig, következetesen két négy-négysoros keresztrímes egység követi egymást (ababcbcd). Ugyanilyen hatodfeles és ötös jambikus sorokból áll a szonett oktavája, vagyis az első nyolc sora is, ráadásul hasonló keresztrímes formában, legalábbis a shakespeare-i, angol változatban (a petrarcai változat oktavája eredetileg ölelkező rímelésű, ám létezik keresztrímes változata is).

Maga a versforma megválasztása is figyelemre méltó tehát. Ez a korban modernnek számít, mivel a hagyományos, bevett formák átalakítását jelenti. Különösen figyelemre méltó, hogy ugyanebben a hangsúlyozottan ritka és új versformában írta Arany János a *Széchenyi emlékezete* című versét. Ennek a költeménynek a verstani sajátosságairól és a versforma, valamint egy későbbi Reviczky-versnek ehhez a szöveghez kapcsolódó intertextuális allúzióiról egy korábbi tanulmányomban már részletesen írtam.¹³ Arany János verse az 1860 áprilisában meghalt Széchenyi Istvánra emlékező akadémiai ülésen, október 13-án olvastatott fel, s még ugyanebben az évben Emich Gusztáv különnyomatban ki is adta. Gyulai Pál költeménye az Arany által szerkesztett *Szépirodalmi Figyelő* első évfolyamában jelent meg, 1861. szeptember 19-én.¹⁴ Érdekes momentum, hogy a későbbi, kötetes Gyulai-verskiadásokban ennél a versnél viszont az 1859-es évszám szerepel (a vers folyóiratban közölt változatában nincs külön megadva év, holott néhány korábbi verse esetében találunk datálást). Mindez azt sugallhatná, hogy Gyulai Pál verse született korábban, így ő használta volna hamarabb ezt a modern formát, nem pedig Arany. Természetesen nem zárható

13 AJKAY Alinka, „»Át téren és időn« Versforma és intertextualitás”, *Irodalomismeret* 2. sz. (2015): 47–56.

14 GYULAI Pál, „Horatius olvasásakor”, *Szépirodalmi Figyelő* 1, 46. sz. (1860/61): 728–729.

ki a két költő kölcsönös egymásra hatása, azaz az sem, hogy a versformát esetleg Arany vette volna át Gyulaitól, nem pedig fordítva. De sehol nem találtam nyomát annak, hogy Arany korábban ismerte volna ezt a Gyulai-verset, illetve, hogy az bárhol megjelent volna a *Szépirodalmi Figyelő*-közlés előtt. Természetesen a két vers témája különbözik, Gyulai Pál verse másról szól, mégis egyértelműen megfigyelhetőek bizonyos szövegszerű hasonlóságok és párhuzamok:

Gyulai: Horatius olvasásakor

Szenvedve, küzdve és lemondva élni...
Nem legnagyobb rossz börtön és halál,
Az igazságban ne szűnjünk remélni:
Egy-egy nagy eszme még utat talál.
A költészet, bár törve égi szárnya,
Még fönnen száll, meg folyást tenni hív;
Ha ijeszt is a kétség rémes árnya,
Szenvedj, remélj, higj, lelkesülj te szív!

Arany: Széchenyi emlékezete

Nem hal meg az, ki milliókra költi
Dús élte kincsét, ámbár napja múlt;
Hanem lerázván, ami benne földi,
Egy éltető *eszmévé* finomul,
Mely fennmarad s nőttön nő tiszta fénye,
Amint időben, térben távozik;
Melyhez tekint fel az utód erénye:
Óhajt, remél, hisz és imádkozik.

Nem lehet tehát egyértelműen megállapítani, melyik vers született korábban, és melyik költő hatott a másikra, mindössze a két költemény tendenciáiból vonhatunk le óvatos következtetést. A fent idézett Gyulai-részletben – érzésem szerint – mintha lelepleződne az Arany-hatás: a második sor („Nem legnagyobb rossz börtön és halál”) minden bizonnyal Széchenyi személyére utalhat, hiszen Horatiusnál egyáltalán nem találunk ilyen típusú mondatot, szószerkezetet, és a *börtön*-fogalom is teljesen idegen tőle. Ezek alapján megkockáztathatónak gondolom, hogy Gyulai Pál versének alapélményét, inspirációját Arany Széchenyi-ódája adta, s később valami okból (talán a hasonlóság kétségtelen volta miatt) korábbi dátummal jelentette meg azt. Természetesen lehetséges az is, hogy költeményének valamiféle alapváza már 1859-ben elkészült – de ennek azonban nincs nyoma. Pedig ebből az évből számos levele fennmaradt Gyulainak, amelyekben minden éppen készülő munkájáról beszámolt barátainak (Aranynak is), de ezekben az antik szerzőnek még a nevét sem említette.

Gyulai e költeménye szép példája kiváló kompozíciós készségének: mintája több Horatius-óda, amelyben – Berzsenyihez hasonlóan – az antik költő különféle hangját, nézetét egyetlen versben kívánja bemutatni. Gyulai mesterien dolgozza egybe Horatius különböző költeményekben megfogalmazott gondolatait, olykor csak néhány szóval utalva a mintára. Felismerhetők a *Thaliarcushoz*, a *Licinius Murenához*, a *Leuconéhoz*, a *Maecenashoz*, a *Chloéhoz* írott ódák szöve-

geinek elemei, de még számos egyéb Horatius-mű köthető hozzá. A legfeltűnőbb talán a Gyulai-vers 4. versszaka, amelynek mintája az *Ad Thaliarum* című költemény. Gyulai itt a nyolcsoros strófában szinte soronként összefoglalja a horatiusi óda versszakait. („Nézd, nézd Soractét magas hó borítja / Tégy fát a tűzre, bőven tölts, igyál! / Ne kérdezzesd, mi a jövőnek titka, / Előbb-utóbb csak eljő a halál. / Addig hát élvezd, a mit sorsod enged, / Övezze myrtus fényes fürteid’, / Ne vedd meg a bort, tánczot, dalt, szerelmet, / Az élet drága, legfőbb kincseit.”) A versben – a szövegszerű allúziók mellett – egyébként még nagyon jelentős az a politikai újraolvasási attitűd, amely a szabadságharc bukása utáni Horatius-értelmezés változásában figyelhető meg.¹⁵

Gyulai Pál többek által méltatott, szép, elégikus hangja akkor nyilvánul meg igazán, amikor valamilyen személyes élmény, érzelem készteti a versírásra. Ez a nagy érzelem pedig – az élettörténetén kronologikusan végighaladva – először az 1850. évben következik be: a szerelem. Ebből az évből való például az *Emlék* című verse, amely szerelmi csalódásáról szól. Tudjuk, hogy ennek az évnek a nyarán szeretett bele Szendrey Júliába, s talán ennek az érzelemnek a hatására íródott ez a vers is.

A következő évből való *A távolból* című vers. Gyulai ennek az évnek az őszén költözött Pestre. Ugyanebben az évben születtek a *Viszontlátás* (1853) és a *Késő vág* (1853) című költemények, foltehetően szintén ebből az érzelmi élményből. Majd amikor öt évvel később feleségül vette Szendrey Máriát, az újabb érzelem sikerültebb, jobb verseket eredményez, például az 1858-as *Marihoz* című költemény nemcsak jónak, hanem egészen modernnek is tekinthető, különösen a zárlatát tekintve. A családi örömök Gyulai játékoságát is megmutatják, például a *Bölcsődalok I–III.* (1868) megírásakor vagy a mesék olvasásakor.

Gyulai Pál életében talán a legnagyobb érzelmi viharokat családi tragédiái okozták: feleségét 1866-ban, huszonnyolc évesen, váratlanul, mindössze egyetlen nap alatt veszítette el, kolera miatt. Szendrey Mária szeptember 10-én halt meg, s Gyulai már a Kisfaludy Társaság novemberi közülésén felajánlotta az élményt feldolgozó *Éji látogatás* című versét felolvasásra. Talán az egyik legszebb, legmegindítóbb ciklusa Gyulainak a *Margit emléke I–V*, amelyben a mindössze 23 évet élt leányának haláláról írt. A kötetes kiadásban legutolsó verse pedig az *Estély előtt* (1900) című lírai, megindító elégia, amely egy idős ember létösszegző visszatekintése az életére.

Gyulai Pál eminensen lényegesnek tartotta a magyar költészetet. Egész életében figyelemmel kísérte, még akkor is, amikor már tevőlegesen nem befolyásol-

15 Legutóbbi összefoglalása: TAMÁS ÁBEL, „Horatiusi olvasásjelenetek”, in *Horatius arcai*, szerk. HAJDU Péter, 9–25 (Budapest: reciti, 2014), 12–13.

hatta. A legújabb (Nyugatos) fiatalok költészete végképp idegen volt számára, a *Budapesti Szemle*ben – ugyan nem az ő neve alatt, de – sorra jelentek meg az éles hangú kritikák.¹⁶ Például Kosztolányi Dezső első kötetéről. A *Négy fal között* 1907-ben jelent meg, s a *Szemle* októberi száma közölt róla kritikát.¹⁷ Mindez azért fontos, mivel Gyulai Pál – tudomásunk szerint – az egyik utolsó, kéziratban maradt lírai alkotása két bökvers Kosztolányi megjelent kötetéről.¹⁸

Gyulai Pál nagyon lényegesnek tartotta a *saját* költészetét is. Talán a legfontosabb irodalmi termékeinek a verseit tekintette. Kozma Andor beszámolójából tudjuk, hogy még halálos ágyán is azon merengett, reméli, ha felkel, fog még tudni verset írni, mert most nem tud. Kozma, hogy elterelje a figyelmét a keserű gondolatokról, fogta Gyulai két kötetét, és a haldoklónak felolvasást tartott belőlük. „Megilletődéssel figyelt rám s egyszer, olyan, szinte szégyenkező ellágyulással, a minőhöz addig éppen nem szoktatott, megfogta a kezemet s így szólt: – Ugy-e, uram, majd mond rólam emlékbeszédet a Kisfaludy-Társaságban mint költőről és felolvassa ott is ezeket a verseket. Ígérje meg! – Megígértem. Megtettem.”¹⁹

*

Gyulai Pál költészetének vizsgálatakor további kiindulópont lehet a költemények forráshasználatának vizsgálata. Erről számos kutató tett már megfigyeléseket. Ezek zömmel arra vonatkoztak, honnan, kitől vette Gyulai az egyes versekhez az ötletet. Az utolsó verskiadás alapján, kronologikusan haladva lássunk erre néhány példát.²⁰

16 Lásd jelen kötetben KOSZTOLÁNCZY Tibor, „Gyulai Pál utolsó nyilatkozata – kontextus, újságírói morál, homály” című tanulmányát.

17 „Kosztolányi Dezső, *Négy fal között*”, *Budapesti Szemle* 132. köt. (1907): 155–157.

18 „*Négy fal között* Csak verd a lantot: verheted, / Ha ád is az hangot neked: / E hang oly dallamokba vész, / Melyeknek neve: rőfögés... *Egy rőfögőkhöz* (Kosztolányi Dezsőnek bújájá) Nincs lélek dalaidban, / Csupán szóáradat; / Vagy a mese békája, / Mely ökörré dagad, / És aztán szétszakad.” OSZK Kézirattár, Analekta 11481. A versekről beszámol: FÖLDESI Ferenc, „Gyulai Pál versei Kosztolányi-ról és Endrődi Sándorról”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 97 (1993): 557–558.

19 KOZMA, *Gyulai Pál...*, 50–51.

20 A Gyulai-versekkel összevetett költemények szövegét az alábbi kiadásokból idézem: ARANY János, *Kisebbségi költemények* 1, kiad. VOINOVICH Géza, Arany János összes művei 1 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962), 295, 322, 323; BERZSENYI Dániel, *Költői művei*, kiad. MERÉNYI Oszkár, Berzsenyi Dániel összes művei 1 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979), 73; PETŐFI Sándor *összes versei*, kiad. KERÉNYI Ferenc, Osiris klasszikusok (Budapest: Osiris Kiadó, 2001), 91, 92, 163–165, 430, 431, 588, 589, 931, 932; VÖRÖSMARTY Mihály, *Kisebbségi költemények*, 3 köt, kiad. HORVÁTH Károly, Vörösmarty Mihály összes művei 1–3 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960–62), 1:229, 2:210, 211, 3:42, 43.

Az éjről – az 1846-ban írt, háromstrófás versnél egyértelműen kimutatható Petőfi hatása.²¹ Közvetlen előzménynek a *Felhők*-ciklus egyik darabja, a *Fönséges éj* című vers tekinthető. Mind motívumában, mind vershelyzetében, mind szóhasználatában és verselésében is kimutatható az egyezés. Gyulai annyiban tér el, hogy nála egy-egy strófa hatsoros, míg Petőfinél négy, a kezdő négy szótagú sort két tíz szótagú hosszú sor követi, majd ismét négy szótagúval zárja. Gyulai a középső, hosszabb egységet megduplázza.

A szél és a nap – a szintén 1846-ban keletkezett versnek az eredetije jóval gyengébb Gyulai szellemesen megformázott változatánál. Hegedűs Sámuel tanító meséje ugyanezt a címet viseli, és tizenegy hosszú versszakban mondja el ugyanezt a történetet.²² Egyértelműen megállapítható, hogy Gyulai verziója frappánsabb, saját jegyzetei szerint egy iskolai olvasókönyv számára írta.²³

Erdély – a tájleíró költeményt Gyulai 1847-ben írta. Versformája trocheusi tízes, pontosan ugyanolyan, mint Petőfinek *Az alföld* című, 1844-es verse. Tartalmilag is ez volt az ihlető, hiszen Gyulai mintha Petőfi versének a palinódiáját írta volna meg, versében ugyanis minden éppen ellenkező értelmű a Petőfi-vershez képest. Nála a vadregényes fenyvesek a szépek, a rónaság pedig idegen, s szerinte itt lehet csak igazán szabad az ember szíve. Petőfi verse – többek között – azért is tartható modernnek, mert a vers tartalma és formája között ellentét feszül, hiszen az olvasó azt várná, hogy a magyaros témához magyaros versformát használ. Gyulai Pál témában és formában követte ugyan Petőfit, mégis erőtlenebbre sikerült a verse. Ennek egyik oka az, hogy amit Petőfi 12 feszes strófában mondott el, Gyulai 23-ra nyújtotta. Ezt azért is érezheti így az olvasó, mert az alapvetően – Petőfit követő – tájleíró rész maga is 18 versszakos, de Gyulai ezt megtoldotta még egy 5 versszakos elmélkedéssel Erdély sorsáról.

21 TURÓCZI-TROSTLER József, „Petőfi és Gyulai Pál”, *Irodalomtörténet* 31, 1. sz. (1942): 50.

22 ELEK Oszkár, „A szél és a nap”, *Irodalomtörténet* 32, 3. sz. (1943): 126–127.

23 GYULAI Pál, *Költeményei*, 2 köt. (Budapest: Franklin-Társulat, 1904), 1:301.

Gyulai: Erdély

Vadregényes fenyvesek homálya,
Sziklabérczek, felhők közelében!
Üdvözöllek, mint anyát a gyermek,
Hú szerelmem forró érzetében.

Szebb talán a rónaság vidéke,
Délibábos pusztáknak lapálya,
S vonzó, enyhe, édes mosolyával
Vidám halmok, völgyssikok hazája.

Mind hiába... köztetek születtem,
Csermelyzúgás, bércki vad virágok!
Szívem egy, és szívem egy szerelme
Csak egyért, csak értetők sovárogo.

Mily dicső e bércek közt az élet!
Föld fiához közelebb az Isten,
S messze mindaz, min a nagy világ csüng,
Sápadozva, mint rab a bilincsen.

Forróbb itt a szülőföld szerelme,
Szabadabb a szívnek dobbanása,
A gyönyörrel félelem határos,
S nagyszerűbb a lélek gondolása.

Im az ég és tiszta levegője,
Im az erdők tengerének árja,
Mely örök zöld s mint a büszke lélek
Fellegekben úszik koronája.

Hótetőknek távol csillogása
Rá fénylik az erdők éjjelére,
Szineikből gyöngé szívárványt sző,
Hajnal, alkony a táj kék egére.

Petőfi: Az Alföld

Mit nekem te, zordon Kárpátoknak
Fenyvesekkel vadregényes tája!
Tán csodállak, ámde nem szeretlek,
S képzetem hegyvölgyedet nem járja.

Lenn az alföld tengersík vidékin
Ott vagyok honn, ott az én világom;
Börtönéből szabadult sas lelkem,
Ha a rónák végtelenjét látom.

Felröpülök ekkor gondolatban
Túl a földön, felhők közelébe,
S mosolyogva néz rám a Dunától
A Tiszáig nyúló róna képe.

Délibábos ég alatt kolompol
Kis-Kunságnak száz kövér gulyája;
Deleléskor hosszú gémű kútnál
Széles vályu kettős ága várja.

Méneseznek nyargaló futása
Zúg a szélben, körmeik dobognak,
S a csikósok kurjantása hallik
S pattogása hangos ostoroknak.

A tanyáknál szellők lágy ölében
Ringatózik a kalászos búza,
S a smaragdnak eleven színével
A környéket vígan koszorúzza.

Idejárnak szomszéd nádasokból
A vadlúdak esti szürkületben,
És ijedve kelnek légi útra,
Hogyha a nád a szélről meglebben.

Oh minő kép! smaragd halmok, völgyek
Koszorúja, mint egy tündér álom;
Kékes ködben elzavart falucskák,
S dült tornyával egy-egy mohos várrom.

Bércz-oldalban nyájak legelésznek,
Csermelyek kigyóznak a határon,
És fészekként könnyű malmok függnék
Zuhatagot síró vén sziklákon.

Itt kél a nap, itt nyugszik le később,
Itt néz a sas büszkén a szemébe,
Itt ereszti meg szárnyvitorláját,
Hogy elsápad a kelő hold képe.

Itt zendíti az erdők tündére
Fuvoláját sokszor csendes éjjel,
Kérve a hold édes mosolygását,
Bús dalával, harmatos szemével.

Szánja a hold, föllebbenti fátylát,
Ajakára nyájas mosolyt vészen,
És szerelme fényes tengerárját
Elönti az erdő-messzeségén.

Néz a pásztor, s bámulja világát,
Hosszu horgas botjára hajolván,
S elmereng a távolban morajló
Fűrészmalom s vizesés siralmán.

A hold fényén, éji pompájában,
Im a vidék még egyszer kitárul,
Árnyak nyulnak, himbálnak a légben
A virasztó hegytetők ormárul.

Álmos erdők mélán álmodozva
Felsuttognak, lágy morajt lehelnek;
Meg-megharsan távolból egy kürtszó,
És reá száz visszhangok felelnek.

A tanyákon túl, a puszta mélyén
Áll magányos, dőlt kéményű csárda;
Látogatják a szomjas betyárok,
Kecskemétre menvén a vásárra.

A csárdánál törpe nyárfaerdő
Sárgul a királydinnyés homokban;
Odafészkel a visító vércse,
Gyermekektől nem háborgatottan.

Ott tenyészik a bús árvalányhaj
S kék virága a szamárlenyernek;
Hús tövéhez déli nap hevében
Megpihenni tarka gyíkok térnek.

Messze, hol az ég a földet éri,
A homályból kék gyümölcsfák orma
Néz, s megettök, mint halvány ködoszlop,
Egy-egy város templomának tornya. –

Szép vagy, alföld, legalább nekem szép!
Itt ringatták bölcsőm, itt születtem.
Itt boruljon rám a szemfödél, itt
Domborodjék a sír is fölöttem.

Majd a csendben a szomszédfalvakból
Az ebeknek csaholása hallik,
S nyikorgása borviz-szekereknek
A kanyargó úton megnyilallik.

Órházaknál hamvadó tűz pislog,
Egy-egy székely vészi útját arra,
Hosszu puska mellett énekelve
Bús-nótádat, gyászos Mádéfalva!

De ki tudna mindent elbeszélni
Rólatok, ti kedves völgyek, bérczek?
Még is mért, hogy gyakran elborúlok,
És szememben forró könnyet érzek.

A várromok, az ősök sirhalma,
Kérdik tőlem: hol Attila népe?
Élt-e még a székely s hol van Erdély
Szabadsága, neve dicsősége?

E kérdés csal könnyeket szemembe,
Siratom én elhunyt szabadságod
S híred, melyet fényessé nem tészem
Nap- s holdfényben tündér csillogásod.

De mért sirjak? Amott a sziklákon
Felrepülni sascsoportot látok...
Hah e bércz a sasoknak tanyája,
S itt születnek mennydörgő villámok.

Tán e népnek majdan a sasokkal
A magasba szárnyal gondolatja,
S a szabadság viharos érzése
Hideg keblét még egyszer áthatja.

S újra látjuk szárnya szabadjában
Napsugárhoz merész repülését,
És meghalljuk hosszú ébredése
Villámokkal terhes mennydörgését.

Egy tavaszi nap III. – az 1847-es versnek az első két sora erősen emlékeztet Petőfi *Fürdik a holdvilág az ég tengerében...* kezdetű versének nyitó sorára: „Mint holdfény a kék Szamos vizében, / Fürdik lelkem sötétkék szemedben_[.]” (Gyulai) „Fürdik a holdvilág az ég tengerében, / Méláz a haramja erdő közepében_[.]” (Petőfi)

Hazám – az 1848-ban született vers tartalmilag és versformájában is a *Szózat*ra emlékeztet. Ugyanúgy nyolcsoros jambikus sorokból áll – s mint Vörösmartynál – itt is félrímeket találunk. A különbség annyi, hogy Gyulai egy-egy szótaggal megnyújtja a sorokat, tehát míg Vörösmartynál 8 szótagú és 6 szótagú sorokból álló periódusok követik egymást, itt 9–8 szótagosok állnak. Vörösmarty *Szózata* több Gyulai-verset is inspirált. Közülük *Az év végén* címűt érdemes kiemelni, amely 1898-ban született és az egyik utolsó verse Gyulainak. Megírásakor a hazafias-politikai költészet *Szózat* által reprezentált formáját tarthatta szem előtt – ezt a szövegszerű allúziók is alátámasztják. A verselése figyelemre méltó, ugyanis Vörösmarty költeménye a skót Chevy Chase-balladaformában íródott. Ez négysoros strófaból álló verset jelent, amely 8 és 6 szótagos jambikus sorokra tagolt periódusokból áll. Gyulainál is megvan a 8 és 6 szótagos sorokból álló periódus, a félrímes forma is, ám a legfőbb különbség, hogy nála ütemhangsúlyos verselésű lesz a költemény és 8 sorosak a strófák. Ez a szakozás látszatra nagyon különböző, sorszámra mégis megegyezik a két költemény.

Gyulai: *Hazám*Vörösmarty: *Szózat*Gyulai: *Az év végén*

Sokszor valál már életedben
Veszendő, oh szegény hazám!
Tatár, török és német gyilkolt
S haldoklál fényes rabigán:
Mi lesz majd sorsod a jövőben?
Ki tudja azt; sötét titok;
De most, de most, ha rád tekintek,
Csak sírok és csak sirhatok.

Hazádnak rendületlenül
Légy híve, oh magyar;
Bölcsöd az 's majdan sírod is,
Melly ápol 's eltakar.
A' nagy világon e' kívül
Nincsen számodra hely;
Áldjon vagy verjen sors' keze;
Itt élned, halnod kell.

Oh ez a düh, ez a pártdüh
Tart-e még sokáig?
Avagy immár eljutottunk
A végső határig?
Nem jutottunk, sőt félnünk kell,
Vége csak akkor lesz,
Amikor a honfiszívnak
Minden kincse elvesz.

Nem gyáva bú e könnyek anyja,
Haragom sirja azokat;
Beszélünk hangos, büszke szóval,
S hazánk még csak névben
szabad.

Ez a föld, mellyen annyiszor
Apáid' vére folyt;
Ez, mellyhez minden szent nevet
Egy ezred év csatolt.

Jó magyar nép, ősi kincsed'
Ily könnyen fecsérled?
Szíved, elméd megromlását
Nem érted, nem érzed?

Nem csüggedés e könnyek anyja,
Rajtok tettek villáma ég;
Versengünk pusztá semmiségen,
S fölöttünk mind borús az ég.

Hah mennyi gúny! győzelmi
hymnusz
Harsog körülbe mindenütt,
S a vértől megszentelt mezőkre
Szabadság fényes napja süt.
Nekünk e hang tán síri dal lesz,
S a szent sugár tán búcsufény,
Véres felhőben elhunyo nap,
Halottak gyászos mezején.

Inkább halál, mint gyáva élet,
Igen, veszszünk, ha veszni kell,
De küzdünk, míg csak egy
magyar lesz
És vérezzünk dicsően el.
Lesz legalább a történetben
Rólunk egy nagy emlékezet
Egy büszke nép élt meggyalázva,
De dicsőn halt, mint született.

Itt küzdenek honért a' hős
Árpádnak hadai;
Itt törtek össze rabigát
Hunyadnak karjai.

Szabadság! itten hordozák
Véres zászlóidat,
'S elhulltanak legjobbjaink
A' hosszú harc alatt.

És annyi balszerencse közt,
Olly sok vizsály után,
Mégfogyva bár, de törve nem,
Él nemzet e' hazán.

'S népek' hazája, nagy világ!
Hozzád bátran kiált:
„Egy ezred évi szenvedés
Kér éltet vagy halált!”

Az nem lehet hogy annyi szív
Hiában onta vért,
'S keservben annyi hű kebel
Szakadt meg a' honért.

Az nem lehet, hogy ész, erő,
És olly szent akarat
Hiába sorvadozzanak
Egy átoksúly alatt.

Még jőni kell, még jőni fog
Egy jobb kor, melly után
Buzgó imádság epedez
Száz ezrek' ajakán.

Vagy jőni fog, ha jőni kell,
A' nagyszerű halál,
Hol a' temetkezés fölött
Egy ország vérben áll.

Pártok felett leng egy zászló,
A haza zászlója:
Pártoké csak addig jogos,
Míg ezt védi, ójja.

Régen két nagy párt elég volt,
Kevés az most, több kell,
Íme négy-öt küzd nevedben,
Szilaj gyűlölettel.
És mily küzdés! Veszni indúl
Régi híred éke,
S léssz magadnak folyton kisebb,
Csúfos töredéke.

Kinn, benn annyi ellenséged,
Magad mért légy azzá?
Sorsod elég bajt hozott rád,
Ne tégy te is hozzá!
Ne idézz fel ádáz harcot
Szenvedély hevében,
De mit nyújthat jó szerencse,
Ragadd meg serényen.

Vége felé jár e század,
Mely újjá szült téged'.
Van-e lelked, megtagadni
Annyi szent emléked'?
Van-e lelked, mit kivívt
Erő, szent akarat,
Elgázolni, tönkre tenni
Egy rövid év alatt?

Nem azért küzdött a honvéd
Sok véres csatában,
És szakadt meg annyi hű szív
Honfi-bánatában,
Hogy az utód, vak dühében,
Ahelyett, hogy védje,

'S a' sírt, hol nemzet sűlyed el,	Megújúlt ősalkotmányát
Népek veszik körül,	Darabokra tépje.
'S az ember' millióinak	
Szemében gyászköny űl.	Sokszor tiprá
	alkotmányunk'
Légy híve rendületlenül	Zsarnokkény, de mindég
Hazádnak, oh magyar:	Visszavítva, új erővel,
Ez éltetőd, 's ha elbukál,	Honfíkar és hűség;
Hantjával ez takar.	De ha egyszer, oh
	magyar nép,
A' nagy világon e' kívül	Magad tiprod azt el,
Nincsen számodra hely;	Hasztalan a késő bánat,
Áldjon vagy verjen sors' keze:	Nem éled többé fel!
Itt élned, halnod kell.	

Karácsonkor – az 1849-es vers hatsoros, felező tizenkettesekben írt strófákból áll. Rímelésénél a Gyulai által kedvelt félrímet láthatjuk egy páros rímű csattanóval, rímképlete tehát xaxabb, xcxcdd stb. Soraiból, szószerkezeteiből egyértelműen Berzsenynek a *Levéltöredék barátnémhoz* című versére asszociálhatunk. Berzsenyi verse is felező tizenkettesekben íródott, igaz, négysoros, keresztrímes strófákkal, ám az utolsó versszak ötsoros, ugyanolyan páros rímű csattanóval, mint Gyulainál. Mintha Gyulai ezt a strófaképletet toldotta volna meg egy sorral, átírta Berzsenyi elégiáját. A letisztult, vágyódó, egyszólamú hangot talán egysíkúnak érezhette, így mozgalmasabb, romantikus tablóvá változtatta, már-már balladisztikus párbeszédekkel tűzdelve az eltűnt otthon utáni siralmat.

Gyulai: Karácsonkor

Karácson-este van, messze még az éjfé,
Meleg tűzhelyénél együtt űl sok család.
Ki ne emlékeznék e boldog órákra,
Ki nem virasztott még karácson-éjszakát?
Megemlékszem én is, elkerül az álom;
Hol az én tűzhelyem, hol az én családom?

Mint a temetőkert szobám olyan csendes,
Árva sohajtásként elhangzik kérdésem;
Csak egyedül vagyok s könyökömre dűlve

Berzsenyi: Levéltöredék barátnémhoz

Ne kérdezd, Barátném! mint töltöm időmet,
'S távolléted alatt kedvem' miben lelem?
Tudod elvesztettem édes Enyelgömet,
Tudod magam vagyok, mert te nem vagy velem.

Lefestem szüretem' estvélyi órájít,
Ha már cselédimet nyugodni ereszttem.
És csak alig hallom a' vígság lármáját,
Agg diófám alatt tüzetem gerjeszttem.

A hamvadó gyertya lobogását nézem.
Hamvadó örömök halovány visszfénye,
Miert világítasz múltam emlékére?

Régi boldog esték!... Ott ülünk mi vígan,
Nyugalmas szobában, meleg tüzhely körül,
Beszélünk, mosolygunk, emlékszünk, remélünk,
Lelkünk fölmelegszik és egymásért örül.
Megmozdul a hű eb az ajtó küszöbén,
Mintha örömünkön örvendene szegény.

„Ülj mellém hugocskám... Maradj édes bátyám,
Ne told el székedet még a kályha mellől.
Beszélni akarok, sokat, igen sokat,
Mit eddig titkoltam, boldog szerelemről.
Oh de nézd, jó anyánk mintha már szunnyadna,
Könnyen fölébredhet hangosabb szavakra.”

„Nem alszom gyermekim, oh nem, álom helyett
Szememen az öröm könnyei remegnek, –
Ha egy év múlva is így együtt lehetnénk!”
„Ne hígy, édes anyánk, a balsejtelemnek!”
„Csak hogy együtt vagytok, többre vágyam nincsen,
A szegény árvákat megáldja az Isten.”

Sirját nem láhattam az édes szülőnek,
Jó testvéreimnek hírét alig hallom,
Talán kis házunk is eddig összeomlott,
Örzi-e a hű eb küszöbét még vajjon?
Barátim a sirban vagy messze földeken,
Élsz-e vagy meghaltál, szerelmes kedvesem?

Oh családi élet, szép családi élet,
Édes csepp az élet keserű vizében,
Biztos rév a szívnek szélvészeli között,
Védpaizs a vak sors kénye ellenében,
Isten ajándéka, ember boldogsága,
Erény termő földje, örömök forrása:

Lepembe burkolva könyökemre dülök,
Kanóczom' pislogó lángjait szemlélem,
A képzelet' égi álmába merülök,
'S egy szebb lelki világ' szent óráját élem.

Az őszibogárnak busongó hangjai
Felköltik lelkemnek minden érzéseit,
'S az emlékezetnek repdező szárnyai
Visszahozzák éltem' eltűnt örömeit.

Életem' képe ez, – Már elestvélyedtem,
Béborúlt az élet' vidám álorldája!
Még két mulatótárs van ébren mellettem:
A' szelíd szerelem' hamvadó szikrája,
'S bús melancholiám' szomorgó nótája.

Visszajössz-e hozzám, felderűlsz-e még rám?
 Hihetek-e benned, szabad-e remélnem?
 Fogom-e érezni gyógyító balzsamod?
 Lehet-e még egyszer szárnyad alatt élnem?
 Kell-e reád várnom, sokáig, sokáig?
 Elkisérsz-e engem koporsóm zártáig?...

Zúg a szél, hah mint zúg, mily búsult haraggal,
 Bujdosók siralma, rabok sohajtása.
 Némulj el bánatom, nem csak egyedül vagy,
 Sokan vannak veled széles e hazába!
 Mi az én bánatom a hazáé mellett?
 Vihar zúgásában gyöngö, halk leheltett.

Beteg-ágyon III. – az 1850-ben keletkezett vers szakozatlan, huszonkét soros mű. Tartalmilag és formájában Petőfi *Egy gondolat bánt engemet...* című versére emlékeztet. Gyulai megpróbált – Petőfihez hasonlóan – modern lenni annyiban, hogy a szabadverses forma keveredik az ütemhangsúllyal, változó sorhosszúsággal. Mégis alighanem igaza van Mikszáthnak, aki a vers melletti margóra annyit jegyzett meg: „Petőfire emlékeztet – mint macska a tigrisre”.

Gyulai: Beteg-ágyon

Mit beszélek, mit beszélek?
 Zúgó erdők, magas bérczek,
 Édes szülőföldem!
 Hadd nyugodjam erdők árnyán,
 Hadd nyugodjam magas bércezen!
 Hol sas ébred, napsugár kel,
 Felhő jár és villám gyúl fel;
 Hol bokor, lehajló erdő,
 Mintegy zöld Isis-fátyolt sző,
 Mely alatt titkok pihennek,
 Oltárán a természetnek;
 Hol az ég is felindúlva
 Olykor a földig borúl,
 S bűnös ember gőgös hangját
 Mennydörgés kiáltja túl

Petőfi: Egy gondolat bánt engemet...

Egy gondolat bánt engemet:
 Ágyban, párnák közt halni meg!
 Lassan hervadni el, mint a virág,
 Amellyen titkos féreg foga rág;
 Elfogyni lassan, mint a gyertyaszál,
 Melly elhagyott, üres szobában áll.
 Ne ily halált adj, istenem,
 Ne ily halált adj énnekem!
 Legyek fa, mellyen villám fut keresztül,
 Vagy mellyet szélvész csavar ki tövestül;
 Legyek kőszirt, mit a hegyről a völgybe
 Eget-földet rázó mennydörgés dönt le... –
 Ha majd minden rabszolga-nép
 Jármát megunva síkra lép
 Pirosló arccal és piros zászlókkal

S míg völgyeken sohajt a gyáva bú,
 Fenn a szabadság levegője fú.
 Ott fekügyem én,
 A bérz tetején,
 Örökzöld fenyülombok alatt,
 Ott zugja, dörögje a vihar haragomat:
 A haza romja felett siró dalomat!

És a zászlókon eme szent jelszóval:
 „Világsszabadság!”
 S ezt elharsogják,
 Elharsogják kelettől nyugatig,
 S a zsarnokság velök megütközlik:
 Ott essem el én,
 A harc mezején,
 Ott folyjon az ifjui vér ki szivemből,
 S ha ajkam örömteli végszava zendül,
 Hadd nyelje el azt az acéli zörej,
 A trombita hangja, az ágyudörej,
 S holttestemen át
 Fújó paripák
 Száguldjanak a kivivott diadalra,
 S ott hagyjanak engemet összetiporva. –
 Ott szedjék össze elszórt csontomat,
 Ha jön majd a nagy temetési nap,
 Hol ünnepélyes, lassu gyász-zenével
 És fátyolos zászlók kíséretével
 A hősokeket egy közös sírnak adják,
 Kik érted haltak, szent világsszabadság!

Szülőföldemen – az 1851-es vers ütemhangsúlyos verselésű. Gyulai a kissé ritkább és szokatlanabb felező tízest választotta itt, talán ismételten azt az elvet követvén, hogy a hasonló versforma-választás intertextuális allúziót konstituáló tényező lehet. Ennek a versnek így még a címe is megegyezik az egyik legismertebb Petőfi-versével, és a felező tízes versforma is ráerősít erre a megfelelésre. De ezen fölül tartalmi, a nyelv szintjén létrejövő diszkurzivitás is megfigyelhető. A rímelésében és a szakozásban van ugyan különbség (Petőfinél 6 soros, páros rímű, refrénes; Gyulainál 8 soros, keresztrímes), mégis azt mondhatjuk, hogy ez variáció ugyanarra a témára. A Gyulai-versben – tartalmilag – még a *Távolból* és *Az alföld* című Petőfi-versek hatása is érződik, mintha – hasonlóan a Horatius-vershez – Gyulai valamiféle esszenciáját kívánta volna összehozni az általa kedvelt Petőfi tájverseknek.

Gyulai: Szülőföldemen

Bérczek, erdők szomorú hazája,
Mi von hozzád, mi von engemet?
Könnybe lábad a szemem pillája
S ajkamon sohaj a felelet.
Fájdalom von engemet te hozzád,
Legerősebb a lánczok között;
Hadd csókoljam halovány szép orcád,
Hadd érezzek búban örömet.

Itt születtem, bérceid növeltek,
Erdő és víz-zúgás ringatott,
Jó kedvemnek visszhangid feleltek,
Termő földed kenyeret adott.
A te völgyed, a Szamos vidéke,
Virág nyíltott egykor ott nekem,
Tükrén játszik multam szép emléke,
Zúgásában sír a szerelem.

Szent földedben nyúgosznak szüleim
S érted halva annyi hű barát;
Fájdalmadba temetvék reményim,
A minőket sorsunk egyszer ád.
Fájdalmadban az enyémet érzem,
Egyben kettőt, nincs számunkra ír,
Bérceidet sírhalmoknak nézem,
Melyik is nem köztök egy-egy sír?

Mégis szép vagy, ennyi változásban,
A természet hozzád hű maradt,
Rajtad most is annyi régi báj van,
Mennyi új seb bájaid alatt.
A tavasz rád ezer koszorút fűz,
Bérceidet kék ég öleli,
Zúg a fenyves, a patak folyót űz,
S tájaid mosolyját regeti.

Petőfi: Szülőföldemen

Itt születtem én ezen a tájon,
Az alföldi szép, nagy rónaságon,
Ez a város születésem helye,
Mintha dajkám dalával vón tele,
Most is hallom e dalt, elhangzott bár:
„Cserebogár, sárga cserebogár!”

Úgy mentem el innen, mint kis gyermek,
És mint meglett ember, úgy jöttem meg.
Hejh, azóta húsz esztendő telt el
Megrakodva búval és örömmel...
Húsz esztendő... az idő hogy lejár!
„Cserebogár, sárga cserebogár!”

Hol vagytok, ti régi játszótársak?
Közületek csak egyet is lássak!
Foglaljatok helyet itt mellettem,
Hadd felejtsem el, hogy férfi lettem,
Hogy vállamon huszonöt év van már...
„Cserebogár, sárga cserebogár!”

Mint nyugtalan madár az ágakon,
Helyrül-helyre röpköd gondolatom,
Szedegeti a sok szép emléket,
Mint a méh a virágról a mézet;
Minden régi, kedves helyet bejár...
„Cserebogár, sárga cserebogár!”

Gyermek vagyok, gyermek lettem újra,
Lovagolok fűzfasípot fújva,
Lovagolok szilaj nádparipán,
Vályuhoz mék, lovam inni kíván,
Megittattam, gyi lovam, gyi Betyár...
„Cserebogár, sárga cserebogár!”

Szép vagy, Erdély, szép és szerencsétlen,
 Koporsóban mosolygó halott,
 S én szeretlek hőbben és hivebben,
 Mint valaha szívem tudhatott.
 Újabb bájad lett talán a bánat,
 Avagy érzőbb most az én szívem?
 Mert a búból néha szentség támad
 S tisztul a szív szenvedésiben.

Megkondul az esteli harangszó,
 Kifáradt már a lovas és a ló,
 Hazamegyek, ölébe vesz dajkám,
 Az altató nóta hangzik ajkán,
 Hallgatom, s félálomban vagyok már...
 „Cserebogár, sárga cserebogár!” ... –

Mit tudom? Elég ha érzem itt bent,
 Van valamim, nem vagyok szegény,
 Bár tebenned elvesztettem mindent,
 Szent fájdalom örökre enyém,
 S jobb napodban, mely hű visszhangod volt,
 Hogy sirasson, megmaradt dalom:
 Minden, minden elveszett és megholt, –
 El nem veszhet, él a fájdalom!

A szülői ház – az 1852-es vers Petőfi-allúziójára (*Távolból*) Rubinyi Mózes már 1922-ben fölhívta a figyelmet.²⁴ Itt is azonos – ütemhangsúlyos tízes – formát választ Gyulai, a versritmus azonossága rögtön erőteljes asszociációt kelt az olvasóban. Gyulai annyit változtatott, hogy négysoros strófák helyett nála hatsorosak vannak. De az édesanya alakja ugyanúgy a középpontban áll, az ötödik versszakban pedig egyértelmű szövegszerű megfeleléseket láthatunk Petőfi versének negyedik strófájával.

Gyulai: A szülői ház

Ez a város, ez a ház, ez a kert
 Egykor engem mind igen jól ismert!
 Itt születtem, itt nevelt föl anyám,
 Édes hangját mintha még hallanám,
 Mintha látnám ott magában ülve,
 Özvegyi gyász bújába merülve.

Petőfi: Távolból

Kis lak áll a nagy Duna mentében;
 Oh, mi drága e lakocska nékem!
 Könnyben úszik két szemem pillája,
 Valahányszor emlékszem reája.

Bár maradtam volna benne végig!
 De az embert vágyai vezérlik;
 Vágyaimnak sólyomszárnya támadt,
 S odahagytam őslakom s anyámat.

24 RUBINYI Mózes, „Gyulai és Petőfi”, *Irodalomtörténet* 11, 1–10. sz. (1922): 101.

Kis hugommal itt futkostam, játszám,
Milyen szép volt, hogyan mosolygott rám,
S mit körülbe szemem csak meglátott,
Szedtem neki gyümölcsöt, virágot,
S boszus apám ha megdorgált érte,
Velem együtt zokogott szegényke.

Mint madárnak, fészkem volt ez a fa,
Oh mi sokszor pihentem alatta,
S olvasgattam egy nagy képes könyvben.
Ez a szellő, mely arcomra lebben,
E rezgő fény most is még a régi...
Gyermeki kedv édes szép emléki!

Hova pusztult a nagy kályha innen?
Mennyi boldog karácsont töltöttem,
Mig künn zugott, csattogott hó és szél,
Karszékében, vidám melegénél,
S együtt látva az egész családot,
Szívemben is örömtűz szikrázott.

Ez a küszöb! itten ölelt által
Édes anyám reszkető karával,
Mikor lelkem nyughatatlan vágya
Üzve űzött ki a nagy világba,
Itt sohajtá: látlak-e még vagy sem!
S hogy ne lászon, úgy akarta Isten.

Jó emberek, bár e ház tiétek,
Hogy nyugodjam benne, engedjétek!
Multam kincsét, boldog gyermekségem'
Nem vevétek meg az árverésen:
E szobában, e kertben enyém még,
A mit bírtam, minden drága emlék.

Kínok égtek a szülőkebelben,
Hogy bucsúmnak csókját ráleheltem;
S kínja lángi el nem aluvának
Jéggyöngyétől szeme harmatának.

Mint ölelt át reszkető karával!
Mint marasztott esdeklő szavával!
Oh, ha akkor látok a világba:
Nem marasztott volna tán hiába.

Szép reményink hajnalszavánál
A jövőnd tündérvilág gyanánt áll,
S csak midőn a tömkelegbe lépünk,
Venni észre gyászos tévedésünk.

Engem is hogy csillogó reményem
Biztatott csak, minek elbeszélnem?
S hogy mióta járom a világot,
Bolygó lábam száz tövisre hágott.

...Szép hazámba ismerősök mennek;
Jó anyámnak tőlk mit izenjek?
Szóljatok be, földiek, ha lészen
Útazástok háza közelében.

Mondjátok, hogy könnyeit ne öntse,
Mert fiának kedvez a szerencse – –
Ah, ha tudná, mily nyomorban élek,
Megrepedne a szíve szegénynek!

Késő vágy – Gyulai 1853-ban írt versének már a címe is Vörösmartyra utal, még ha Vörösmarty *Késő vágya* teljesen más, mind tartalmilag, mind ritmusában. Gyulai pedig nem a saját öregedését érezvén írta meg versét, hanem nála a *késő*

jelzőt *elkészt* értelemben kell olvasni. Gyulai verse ütemhangsúlyos, 8-asok és 7-esek váltják egymást. Más tehát, mint Vörösmarty azonos című versének sor-
képlete, azonban a tónus, a vershelyzet más Vörösmarty-versekkel rokoníthatja.
Például az 1822–1823-as *Helvilához* cíművel vagy az 1823-as *Búcsúval*.

Gyulai: Késő vágy

Miért kellett látnom téged,
Oh mivé től engemet?
Újra fájni kezd az élet,
Visszavágyom élni véled,
Mi örökre elveszett.

Avagy mért nem adta Isten,
Hogy régebben lássalak,
Midőn fiatal szivemben
Mély hitem, első szerelmem
Vágyai lángoltanak.

Még egy órát, még egy percet
Napjaidból szenvedély!
Régi lángod', ifjú lelked',
Mint azt egykor rám lehelted,
Mondván: szeress, szenvedj, élj!

Még egy álmod és ne többet,
Álmod, mely hosszan hazud',
Még egy hangot, mely elrenget,
Még egy mámort, mely feledtet,
Még egy kint, mely ölni tud.

Miért kellett látnom téged?
Szeretlek, de érezem,
Hogy csak egy eljátszott élet
Emlékének kínja éget...
Hagyj el, hagyj el szerelem.

Vörösmarty: Helvilához

Miért jelensz meg álmaimnak
A' déli tájak' völgyiből?
Oh lány, mosolygó ajkaidal
Miért jelensz meg álmaimnak,
Ki tőlem ébren elhajolsz? –
A' legvidámabb hajnal arczidon,
Szemedben a' szép csillagok' sugára,
Ruháid ezüstös fellegek
Az est' fuvalmán ringadozva:
Így jósz keservim' éjjelén,
Szebb, mint szerelmek' asszonya,
Nyájásb az égnél, a' földnél kegyesb;
Jósz, 's rám hajolván karjaid,
Rám tündökölvén tűszemed,
Elűződ éjét bánatimnak,
Apasztod árját könnyeimnek,
'S víggá varázslod éltetemet. –

De hol vagy? Ah csak álmaimnak
Jelensz meg, eltűnsz álmaimmal
A' déli tájak' völgyibe.
Pirúltni látom a' hajnalt, egén
Ragyogni ékes csillagát;
De Helvilát, az édes ajkút
A' szép egek' színén, a' csillagok'
Sorában, a' gyors fellegek közt,
Ah nem találom, nem, sehol.
Boríts el, álmok' éjjele,
Boríts el inkább engemet,
'S burkolj sötétes fátyolodba,
'S te jőj el égi kellemedben,

Oh jőj megint el, kedvesem!
 És rám hajolván karjaid,
 Rám tündökölvén tűzszemed,
 Tedd végtelenné álmomat!

A táblabíró – az 1868-ban született vers ütemhangsúlyos, négysoros szakozású, kétütemű, hetes sorokból áll. Témájában nagyon közel áll Petőfi *Magyar nemes* című verséhez, de tematikailag a kor politikai helyzetéhez igazította. Gyulai feltehetően tudatosan igyekezett reflektálni – de látható változtatásokkal – a Petőfi-versre: itt hét strófában vannak elrendezve a hetes sorok, Petőfinél nyolc strófában vannak a nyolcas sorok. Itt táblabíró szerepel, ott nemes.

A vers első kortárs értelmezésének Mikszáth epés kommentárát tekinthetjük, melyet a Gyulai-vers mellé írt: „Petőfi Magyar nemes-ének átfordítása. Hang, forma = plagium és mégsem ér semmit”.²⁵

Gyulai: A táblabíró

Táblabíró vagyok én,
 Pestmegyében lakom én,
 Virágzik szabadságom;
 Vármegye az országom!

Amint tetszik, úgy élek,
 Királylyal sem cserélek;
 Királyt köti a törvény,
 Törvény magam vagyok én.

Az adót nem fizetem,
 Fizetésem' emelem;
 Kölcsönt veszek, cserélek,
 Mégis igazán élek.

Mit nekem a miniszter!
 Parancsolni hogy' is mer?
 Sok embernek egy ember,
 Vármegyének miniszter.

Petőfi: A magyar nemes

Őseimnek véres kardja
 Fogason függ, rozsda marja,
 Rozsda marja, nem ragyog.
 Én magyar nemes vagyok!

Munkátlanság csak az élet.
 Van életem, mert henyélek.
 A paraszté a dolog.
 Én magyar nemes vagyok!

Jól készítsd, paraszt, az utat,
 Mert hisz a te lovad vontat.
 Csak nem járhatok gyalog.
 Én magyar nemes vagyok!

Tán a tudománynak éljek?
 A tudósok mind szegények.
 Nem írok, nem olvasok.
 Én magyar nemes vagyok!

²⁵ Lásd 2. jegyzet.

Protestálok, de nagyon,
Nemes jogom nem hagyom,
Többi úgy is elveszett,
Vármegyét el nem veszed!

Az alispán hazafi,
Szolgabíró atyafi,
Ki is viszi mit akar,
Egyet ért itt a magyar.

Táblabíró vagyok én,
Pestmegyében lakom én,
Virágzik szabadságom,
Vármegye az országom!

Van, igaz, egy tudományom,
Ebben párom ritkán látom:
Enni, inni jól tudok.
Én magyar nemes vagyok!

Milyen jó, hogy nem adózok.
Gazdaságom van, de nem sok,
S van adósságom, de sok.
Én magyar nemes vagyok!

Mit törődöm a hazával?
A hazának száz bajával?
Majd elmúlnak a bajok.
Én magyar nemes vagyok!

Ősi joggal, ősi házban
Éltemet ha elpipáztam:
Mennybe visznek angyalok.
Én magyar nemes vagyok!

Szőlőhegyen – Gyulai Pál 1886-ban írt verse mind tartalmában, mind verselésében Vörösmarty *Fóti dal*ának az allúziója. Gyulai verse ugyan rövidebb, mindössze 6 versszakos, de ugyanabban a háromütemű tizenegyesben írta, ráadásul ugyanúgy nyolc-hármas törésben, mint Vörösmarty. Gyulai „válasz”-versének aktualitását az éppen ezekben az években leginkább tomboló országos filoxérajárvány adta.

Gyulai: Szőlőhegyen

Pusztítja a phylloxera
A hegyet,
Itt bizony már szüretelni
Nem lehet.
Az ördög leszüretelte
Egészen:
A magyarnak, hejh szegénynek,
Többé bora sem leszén.

Vörösmarty: Fóti dal

Fölfelé megy borban a' gyöngy;
Jól teszi.
Tőle senki e' jogát el
Nem veszi.
Törjön is mind ég felé az
A' mi gyöngy;
Hadd maradjon gyáva földön
A' göröngy.

Ide s tova eltelik majd
Négy század,
Hogy a magyart emésztí a
Búbánat.
Küzd a sorssal, küzd magával,
Hiába:
Félig győzi, s visszaesik
Ismét régi bajába.

De bajában, de bujában
Volt bora,
Vigasztalta, enyhítgette
Mámora.
Bele fojtá mind a kettőt,
Úgy vigadt,
Sírva vigadt, vigan búsult,
Szíve majd hogy megszakadt.

Ezután már bor nélkül kell
Megélnünk,
Józan fővel küzdenünk és
Remélnünk.
Beh nehéz lesz... Kisértjük meg:
Hát ha tán,
Mámor nélkül, jobban tudunk
Segíteni a hazán.

Bizakodás, csüggedezés
Ide hagy,
Munka súlya meg nem ijeszt,
Bár mi nagy;
Megtanulunk várni, tenni
Mikor kell,
S a mit teszünk, meg is tesszük
Egész szívvel, lélekkel.

Testet éleszt és táplál a'
Lakoma,
De a' mi a' lelket adja,
Az bora.
Lélek és bor két atyafi
Gyermekek;
Hol van a' hal, mely dicső volt
És remek?

Víg pohár közt édesebb a'
Szerelem.
A' mi benne keserű van,
Elnyelem.
Hejh galambom, szőke bimbóm,
Mit nevetsz?
Áldjon meg a' három isten,
Ha szeretsz.

Érted csillog e' pohár bor,
Érted vív,
Tele tűzzel, tele lánggal,
Mint e' szív;
Volna szívem, felszökелne
Mint a' kút,
Venni tőled vagy szerelmet,
Vagy bucsút.

Hejh barátom, honfi társam,
Bort igyál.
Víg, komor, vagy csüggeteg vagy,
Csak igyál.
Borban a' gond megbetegszik,
Él a' kedv.
Nincs a' földön gyógyszerőre
Több illy nedv.

Adja Isten!... Ide azt a
 Poharat,
 Igyunk egyet abból, mi még
 Megmaradt.
 Vigadjuk ki régi módon
 Magunkat,
 És új módon győzzük le majd
 A mi régi bajunkat.

Borban a' bú, mint a' gyermek,
 Aluszik.
 Magyar ember már busúlt sok
 Századig.
 Ideje hogy ébredessen
 Valaha:
 Most kell neki felvirúlni
 Vagy soha.

Stb.

Piroslik a cseresznye – az 1891-es vers olvastán elsősorban azt érezzük, hogy a ritmus mennyire elragadta a szerzőt. Petőfi ifjúkori költeménye (s költői leleménye, a háromütemű 9-es 4/4/1) jut eszünkbe, az *Ezrivel terem a fán a meggy...* című. Míg Petőfi verse egy fiatal, féktelen, duhaj feleségcsúfoló, addig Gyulai a cseresznyefát szólítja meg – valljuk be, hallatlanul sután. Nem meglepő tehát, hogy amikor a vers a *Budapesti Szemle* 1891. október 31-iki számában megjelent, már másnap, november elsején a *Budapesti Hirlap* hasábjain egy cikket olvashatunk *A Gyulai Pál cseresznyéje* címmel. A tárca névtelenül jelent meg, de szerzője(i) azon élcelődik, hogy vajon „miért használta Gyulai, akadémikus létére a Petőfi saját találmányu formáját, azt rögtön kiderítettük: ez a legkönnyebb forma a világon. A minek bebizonyítására szerkesztőségünk egyik heverő költője *három* perc alatt a következő *utánnyomatot* rögtönözte: [...] Lapunk belső költőjét erőszakkal kellett a költemény folytatásában megakadályozni: annyira belejött, hogy hetekig tollat se merünk a kezébe adni.”²⁶

26 „A Gyulai Pál cseresznyéje”, *Budapesti Hirlap*, 1891. nov. 1., 4.

Petőfi: Ezrivel terem a fán
a meggy...

Ezrivel terem a fán a
Meggy...
Feleségem van nekem csak
Egy;
De mikor még ez az egy is
Sok!
Előbb-utóbb sírba vinni
Fog.

Furcsa istenteremtése
Ő!
Reszketek, ha közelembre
Jő.
Megteszek mindent, amit csak
Kér,
Mégis mindig dorgálás a
Bér.

Már illyesmit is gondoltam
Én:
Megverem... bírok vele, hisz
Vén.
De mikor a szemem közé
Néz:
Minden bátorságom oda-
Vész.

Három ízben volt már félig
Holt;
Jaj istenem! Be jó kedvem
Volt.
De az ördög soh'sem vitte
El;
Oly rossz, hogy az ördögnek sem
Kell.

Gyulai: Piroslik
a cseresznye...

Piroslik a cseresznye a
Fán,
Ilyen piros még soh' se' volt
Tán.
Rigó füttye üdvözlí is
Már,
Rája szegény olyan régen
Vár.

Megcsipkedi, megénekli:
«Ő!
Milyen piros, milyen édes
Jó!
Ne haragudj' édes-kedves
Fám,
Egy-két szemért ne haragudj'
Rám.

»Az Isten ezt így rendelte
El,
Énnekem is enni, élni
Kell.
Aki szegény miért legyen
Bús?
Neki is jut, ez a világ
Dús.

Lám reád is ingyen süt a
Nap
Töved, lombod ingyen esőt
Kap,
S a mit bárki kész-örömost
Hall,
Csak úgy ingyen szól neked e
Dal.<

[BH munkatársa]:
A Gyulai Pál cseresznyéje

Zöldelik a Szemlé-ben a
Vers,
Nem volt benne soha még ily
Nyers.
Poéta nép füttye hallszik
Már,
A nagy Páltól különb verset
Vár.

Megcsipkedi, kineveti
Jaj!
Csakhogy egyszer őt is éri
Baj.
Ne haragudj' édes-kedves
Pál,
Szemet szemért! Haragudni
Kár.

Az Isten ezt így rendelte
El,
Tenéked is meglakolnod
Kell.
A ki szegény, ilyen verset
ír,
De nem az, kit koszoruz a
Hír!

Lám reád is rád jár most a
Rud!
Ilyen verset akárki is
Tud,
S a mit bárki kész-örömost
Hall,
Bizony Isten nem így szól a
Dal!

Léthe partján – az 1892-ben született vers Arany *Epilogus*ára emlékeztet, amely tizenöt évvel Gyulai verse előtt készült. Arany leleménye, hogy az összesen 15 versszakos költemény éppen annyi sorból áll (61), ahányadik életévében járt a megírásakor. Gyulai azonban ezt a költői ötletet nem követte. Az ő verse 74 soros, míg ő maga 66 éves volt a szöveg keletkezésekor (azaz ahányadik életévében Arany járt a halálakor). Talán ez az „aranyi” életkor is ösztönözhetette a létösszegzésre, esetleg Arany János egyik utolsó, *Sejtelem* című versének a kezdősora („Életemnek hatvanhatodik évébe...”) is a fülében csenghetett, amikor saját művét megírta. Az *Epilogus*t Arany az *Őszikék* záró darabjának szánta, talán ezért is szerepel benne a szimbolikus sorszám. Verselése magyaros ütemhangsúlyos, a négysoros strófákban minden 3. sor fele olyan hosszú, mint a többi, tehát három felező nyolcasból állnak és egy négyszótagú sorból. Az utolsó versszakban ez még egy ötödik sorral bővül, amely szintén felező nyolcas. Gyulai Pál verséből viszont hiányoznak a rövid sorok, végig felező nyolcasokból áll, vagyis egyszerűbb a ritmikája. A szakozása annyiban különbözik, hogy nála nem négysoros strófák vannak, hanem három különböző sorszámú (8, 34, 32) szakaszból áll a vers. Rímelése mindkét költeménynek páros. Gyulai verse tartalmilag is eltér Aranyétól, bár a vers felütése egyértelműen hasonló, de Gyulai gondolatmenete egészen másfelé kanyarodik, és a vers összességében kevésbé személyes hangvételű, sőt, kissé didaktikus.

Gyulai: *Léthe partján*

Hatvan évnél többet éltem,
Sok betölt, mit nem reméltem,
Kevés abból, mire vágytam,
Most fekszem halálos ágyban.
Még egy nap, talán utolsó,
Aztán elfed a koporsó,
Aztán hamar elfelednek, –
Én is mindent hadd feledjek!

Lethe vizét mintha innám,
Enyhe szender száll, borúl rám,
Világ képe elhalványúl
S mint a függöny ha aláhull,
Színpad dísz meg nem látszik,
Senki immár rajt' nem játszik,

Arany: *Epilogus*

Az életet már megjártam.
Többnyire csak gyalog jártam,
Gyalog bizony'...
Legfőlebb ha omnibuszon.

Láttam sok kevély fogatot,
Fényes tengelyt, cifra bakot:
S egy a lelkem!
Soha meg se' irigyeltem.

Nem törődtem bennülővel,
Hetyke úrral, cifra nővel:
Hogy' áll orra
Az út szélén baktatóra.

Sziv nem búsúl, sziv nem örvend:
Úgy vesz környül pusztaság, csend.
Nem hallok panaszszót, átkot,
Melyet elnyomott kiáltott;
Ártatlannak siró jajját,
A gonosznak vad kacajját;
Szegény, gazdag bős közdelmét,
Ősvitájok durva nyelvét;
Szeretők közt bús sohajtást,
Megsebezve folyton egymást,
Siralmát a megcsalottnak,
Néma vádját a halottnak;
Lármáját a sok nyeglének,
És a mely, mint sellő-ének,
Örvényt készít szivnek, észnek,
Csalfa hangját tettetésnek.
Nem látom rút érdek harcát,
Szenvedélyek torzult arczát;
Tettet a végzetből növe;
Bűnt, erényt egymásba szőve;
Balga reményt, mely sikert vár,
Küzdést, melynek kincs az oltár,
S hova hő vágynak vezetnek,
Unalmát az élvezetnek;
Hiuságot száz alakban,
S mely, mint szent tűz, fel-fellobban,
Buzgalmát nemes sziveknek,
Áldozatját a hiveknek.

Mily édes mindent feledni,
Elfáradva megpihenni!
Nyugtomat hol feltalálom,
Szállj reám, szállj, örök álom!...
Mégis, mégis mit hallok? Neszt,
Gyermekimnek hangja ébreszt;
Mégis, mégis, im ott látom
Ujra egy-két hű barátom;
Álom oszlik, keblem éled,

Ha egy úri lócsiszárral
Találkoztam s bevert sárral:
Nem pöröltem, –
Félreálltam, letöröltem.

Hiszen az útfélen itt-ott
Egy kis virág nekem nyitott:
Azt leszedve,
Megvolt szívem minden kedve.

Az életet, ím, megírtam;
Nem azt adott, amit vártam:
Néha többet,
Kérve, kellve, kevesebbet.

Ada címet, bár nem kértem,
S több a hír-név, mint az érdem:
Nagyravágyva,
Bételt volna keblem vágya.

Kik hiúnak és kevélynek –
Tudom, boldognak is vélnek:
S boldogságot
Írigy nélkül még ki látott?

Bárha engem titkos métely
Fölemeszt: az örök kétely;
S pályám bére
Égető, mint Nessus vére.

Mily temérdek munka várt még!...
Mily kevés, amit beválték
Félbe'-szerbe',
S hány reményem hagyott cserbe'!...

Az életet már megírtam;
Mit szivembe vágyva zártam,
Azt nem hozta,
Attól makacsul megfoszta.

Visszahiv megint az élet,
 S fel-feltűnik hazám képe
 Hajnal- vagy alkony ködébe'.
 Vaj' melyik? Hogy' tudhatnám én,
 Régi rajtunk e kétes fény:
 Hányszor hittünk hajnalfénybe
 És süllyedtünk vészes éjbe,
 És kétségbe hányszor estünk
 S hajnallá vált borus estünk.
 Oh magyar! meg nem bűnhödted
 Még se multad, se jövődet
 S jelen harcát a mint vívod,
 A Nemesist ki-kihívod.
 Nem elég a hont szeretni,
 Tudni kell mit, mikor tenni
 Érte folyvást, nem hühéval,
 Hegyke tűzzel, léha szóval,
 De szilárdan és eszélylyel.
 Szembe szállva száz veszélylyel...
 Mért innál ábránd borából?
 Ébredj, ébredj mámorából
 Öntudatra, önérzetre:
 Ne bizd sorsod véletlenre!

Egy kis független nyugalmat,
 Melyben a dal megfoglanhat,
 Kértem kérve:
 S ő halasztá évrül-évre.

Csendes fészket zöld lomb árnyán,
 Hova műzsám el-elvárnám,
 Mely sajátom;
 Benne én és kis családom.

Munkás, vidám öregséget,
 Hol, mit kezdtem, abban véget...
 Ennyi volt csak;
 S hogy megint ültessenek, oltsak.

Most, ha adná is már, késő:
 Egy nyugalom vár, a végső:
 Mert hogy' szálljon,
 Bár kalitja már kinyitva,
 Rab madár is, szegett szárnyon?

*

Mindez csak néhány kiemelt példa. De azt könnyen bizonyítani lehet velük, hogy Gyulai Pál számára a nagy elődök és kortársak követése mind tematikai-
 lag, s még inkább formailag alapvető költői magatartásnak tűnt. Azonban szá-
 mára nem pusztán utánzásról van szó ilyenkor, hanem eljárása sokkal inkább
 az antikvitas *aemulatio*-fogalmához, azaz a *versengve utánzás* gyakorlatához ha-
 sonlítható. Gyulai verseiben egyrészt tisztelettel hajlik meg a rangos, elismert és
 példaadó költőelődök előtt, másrészt válaszképpen költőként versengve utánoz-
 za őket, reflektál motívumaikra, témáikat aktualizálja – és mindezzel példaké-
 peinek utódaként, költészetük folytatójaként és örököseként jeleníti meg magát.
 Tudatosan használja példaképeinek legjellemzőbb mondatait, versformáit azzal
 a nyilvánvaló szándékkal, hogy olvasói ismerjenek rá a hasonlóságokra, idézzék
 fel magukban a példaadó műveket is, és azonosítsák azok modernizált, konnotált
 tartalmait. Ez kétségtelenül erősíti és demonstrálja Gyulai saját verseinek a ma-

gyar költői hagyományokba és kánonba való beilleszkedését és beágyazódását. A nagy költő-elődök nagyszerűségével párhuzamot vonva ugyanakkor saját költői nagyszerűségét is nyilvánvalóvá teheti. Érezhető, hogy számos esetben csak a ritmus vagy a példaadó költemény kezdősora járhatott a fejében, mint például az egyik legismertebb versének, az *Éji látogatás*nak a felütésénél („Három árva sír magában/ Elhagyott, sötét szobában”). Azonnal ráismerhetünk Arany *A rab gólya* című verskezdetére („Árva gólya áll magában/ Egy teleknek a lábujában”), noha a két költemény teljesen másról szól. Arany versének ritmusával és felütésével való hangsúlyos összecsengés mégis eszünkbe juttatja a mintát, s ez a kortárs olvasók számára még inkább kézenfekvő lehetett.

Ebben az értelemben tehát Mikszáth fanyar megjegyzését teljesen helytállónak érezhetjük: „Igen, a vasalás, a simítás a szembetűnő, nem az anyag. Gyulai Pál keveset írt, de sokat vasalt.” Mégis, Gyulai Pál korántsem költői anyag nélküli, csupán költői elődeinek versét vasaló, egyszerű epigon. Eljárásával és költészeti megoldásaival a saját költészetében kívánta/próbálta megvalósítani az általa elvárt költészeti és népnemzeti mintát és ideált, vagyis azt, hogy a magyar líra témájában és formailag ne gyökeresen új elemek beemelésével, radikális változásokkal fejlődjen, hanem a hagyományok megőrzésével, a nagy elődökkel versengve, finom, árnyalatnyi haladással hozza létre a saját, egyéni hangját.

KAPCSOLATOK

Gyulai Pál és Horváth János

Horváth János, aki 1897-től 1901-ig a Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem hallgatója volt, számos kiváló tanár előadására járhatott. Kiemelkedett azonban közülük Gyulai Pál, akihez tanítványként, majd később tanárként, tudósként egész életében ragaszkodott. Születésének centenáriumát követően, 1927–1928-ban, egy éven át tartó előadás-sorozatot tartott róla a Pázmány Péter Tudományegyetemen. Előadásaiban kedves elődje és tanára személyiségének, költészetének és irodalomszemléletének oktatás-, tudomány- és kritikátörténeti érdekű jellemzését foglalta össze. Ez a portré nélkülözhetetlen Horváth János irodalomfelfogásának megértéséhez, amely egyszerre alapja és következménye fejlődéstörténeti rendszerezésének: megvilágítja az összefüggéseket egy erkölcsi és esztétikai alapelveken nyugvó klasszikus ízlés alanya és tárgya között, annak a pályaképnek a megrajzolásával, amely eleven és erős kapcsként kötötte össze a kettőt.

Horváth János indexe szerint Gyulai a következő órákat tartotta ennek a nemzedéknek: *A 16. század lírai költészete, Arany Toldi-trilógiája, A magyar drámai irodalom története, Kemény Zsigmond regényei, Széchenyi mint író, Magyar népies iskola a 18. században, B. Eötvös József munkái, A 17. század magyar epikusai, A 16. század elbeszélő költészete, Vörösmarty élete és munkái, Petőfi költészete, A magyar irodalom története 1526-ig*. Ez 12 féle stúdium: közülük három a középkorból és a 16. századból, egy a 17., egy a 18. és hét a 19. századból való. Horváth János életművének arányai hasonlítanak ehhez: irodalomtörténetének terjedelmesebb része a Mohácsig tartó korszakkal és a 19. századdal foglalkozik.

Másodéves korától, az 1898/1899. tanév első felétől – még Eötvös Collegiumbeli felvétele előtt – rendkívüli, később pedig vendégtagként látogatta az 1886 óta létező és kezdettől Gyulai igazgatása alatt álló, modern filológiai szemináriumot,

amelyen öt féléven át vett részt. T. Szabó Levente kutatásai alapján tudjuk, hogy ez volt a magyar irodalomtörténeti képzés első igazi felsőfokú rendszere, „a tudós tanár szerepkörének kimunkálása” érdekében létesített „új, az egyetemi képzés és a tanárképzés rendszerén belüli intézmény”, amely átvette a francia felsőoktatás *conférence*-műfaját, és ezzel megelőzte az 1895-ben alapított Eötvös Collegiumot.

„[A] belépés és a bentmaradás egyaránt többszörös szelekciós folyamat eredménye volt”, a tagok között szakmai és baráti kapcsolatok alakultak ki.¹ Hadd idézzük fel ennek egyik példáját. A II. kerületi Állami Főreáliskolában (tehát a Toldy elődjében) tanított a magyar–történelem szakos Koczogh András, aki Horváth Jánossal együtt végezte az egyetemet, s barátságuk halálig tartó levelezésben folytatódott. 1958-ban, 80 éves korában idézte fel egyetemi éveiket: „Visszaemlékezve a régi időkre, úgy vélem, hogy életünk egyik legkedvesebb korszaka volt az az idő, amit Gyulai Pál szemináriumában együtt töltöttünk.”

1902 nyarán Georges Perrot igazgató az École-ban töltött tanév emlékére a *Le Centenaire de l'École Normale* című kötettel ajándékozta meg Horváth Jánost. Módszertanilag a vita („*débats ou conférence*”) volt a legnagyobb jövőre számító újítás, amely a császárság alatt s később is folytatódott, előzményeként annak a családias jellegű és kölcsönös tanulásnak, amely az École-t a századvégen is jellemezte.

Ezt a példát – Gyulai szemináriumának tapasztalataival gazdagítva – átvette az Eötvös Collegium. A magyar irodalmat itt elsőként tanító Riedl Frigyes az 1895–1896. tanévből fennmaradt jelentésében órái műfaját a „*conferentia*” szóban jelöli meg. Így számolt be működéséről: „Egyáltalán azon voltam, hogy ne előadásokat tartsak, hanem tanítványaim önműködését fokozzam és őket a tárggyal való foglalkozásra és róla való elmélkedésre rábírjam.”² Horváth János ismertethette tanártársaival az École Normale Supérieure történetét, amelyben a „*conférence*” mint óratípus hangsúlyos szerepet kap. Ezt a módszert követte kollégáival együtt ő is: többek között ezt bizonyítja az 1909–1910. tanévről írt jelentése: „15 emberrel szemben már bajos megőrizni az egyszerű bizalmas beszélgetés hangját: a tanár minden beszéde szükségképp előadás-szerűvé, a csoport szinte osztállyá lesz.”³

1 T. SZABÓ Levente, „A magyartanárság »születése«, Gyulai Pál egyetemi tanársága és a magyar irodalomtörténeti képzés hivatásodása”, in T. SZABÓ Levente, *A tér képei: tér, irodalom, társadalom*, 228–284 (Kolozsvár: KOMP-PRESS Kiadó-Korunk, 2008), 253, 259, 261.

2 „Dokumentumok az Eötvös József Collegium történetéből”, in *Szabadon szolgál a szellem: Tanulmányok és dokumentumok a száz esztendeje alapított Eötvös József Collegium történetéből, 1895–1995*, szerk. KÓSA László, 155–230 (Budapest: Gift Kft., 1995), 173.

3 HORVÁTH János, *Jelentés az 1909–1910. tanévről*, kézirat, Eötvös József Collegium, Irattár 101.

Könyvformában megjelent előadásának *Bevezetéséből* idézünk Gyulai tanárságáról:

Nem volt ú.n. jó előadó; a folyamatos beszédnek nem volt mestere. Tulajdonképpen jobban illett volna hajlamaihoz a társalgás, szóváltás, vitatkozás. Ha magára maradvan előadni kényszerült, lassúvá és töredékessé vált. Mennél kitűnőbb, gondosabb stilisztá, annál inkább hozzászokik ily lassúsághoz és nehézkességhez; a kész írás eltörli készülése nehézségeinek az emlékét, a beszéd elárulja.

Az én időmben már csak régibb előadásait ismételte; régi litografált jegyzetet hozott be, esetleg egy-egy, a tárgyról szóló tanulmányt, könyvet (a magát is), s azokból segített magán.⁴

Ezek között a művei között lehetett *Katona József és Bánk Bánja*, *Vörösmarty minden munkái* és *Vörösmarty Mihály élete*, *Eötvös emlékbeszédei*, *Kemény Zsigmond tanulmányai*, *Báró Kemény Zsigmond összes művei*, *Széchenyi mint író*, valamint emlékbeszédei Eötvös, Kemény és Arany János fölött.

Mindamellet szívesen hallgattuk – folytatódik a visszaemlékezés –; személyes jelenléte vonzott; mert érzelmileg mindig teljesen részt vett a régi jegyzeteiből felújított tanításaiban, elannyira, hogy rég tudott (tőle tudott!) dolgokat is szinte a felfedezés élénkségével adott tudtunkra és ajánlott figyelmünkbe. Valami kedves naiv gondoskodás volt ebben: nehogy ilyen fontos dolog (asszonánc stb.) ismeretlen maradjon előttünk. Ha kisegítésül egy-egy tömören megfogalmazott mondatot felolvasott könyvéből (például a *Toldi* három részének hangulati másféleségéről), az egészen kirírt előadása szaggatott modorából, rajta pedig némi meghatottság vett erőt, mintegy elárulva a remek szövegezés egykori érzelmi forrásait.⁵

Az említett részletet Lehr Albert könyvmatos jegyzete is megőrizte:

Ki nem érezte ifjúságában azt a nyughatatlan érzést, azt a szívzajlást, a mely a családi körből a nagyvilágba ragadja, hogy felküzdje magát valamire? Kinek nem volt anyja, aki aggódott érte, s kit nem töltött el örömmel az első sikerpillanata? Az bizonyára a trilogia első részében sok olyat fog találni, a mi felkelti gyermek- és ifjukori emlékeit.

4 HORVÁTH János, *Gyulai Pál: Egyetemi előadás (1927–1928)*, s. a. r. KOROMPAY H. János (Budapest: Argumentum Kiadó, 1999), 16–17.

5 Uo., 17.

Ki az, a ki a férfikor küszöbén rossz kedvében, szeszélyből nem sodródott volna kisebb vagy nagyobb tévedésbe, a ki nem okozott másnak nagy fájdalmat, habár akaratlan, s még a boldogság karján is vissza ne sajogna szívében egy-egy seb, habár mind enyhébben? Az bizonyára a második részt nem olvashatja el megindulás nélkül.

S ha elöregedtünk, ha reményeink emlékekké váltak, vágyaink lángja hamuvá porlott, ha elhaltak mellőlünk szeretteink, ha mintegy kikopunk az életből, ha elfeled a világ vagy éppen gúnynyal tekint reánk az újabb nemzedék, nem az elvénült Toldihoz hasonlítunk-e s nem szól-e lelkünkhez a búskomoly és humoros hangulat, mely a trilogia harmadik részén előmlik?

E varázs az emberi szív állandó hangulatainak varázsa, a melyet el nem vithatnak az izlés változásai.⁶

A szemináriumban pedig – folytatódik Horváth János visszaemlékezése – „[s]zerette az önálló véleményt, sőt a kötekedő ellentmondást; de az ilyenrel ő is kötekedett, sohasem felejtette el, hogy milyen merész véleménye volt az illetőnek valamiről. De megbecsülte a csendes és komoly ragaszkodót is” – a visszaemlékező bizonyára ezek között volt –, „sőt ahhoz lett bizalmasabb.” A dolgozatát felolvasót hallgatva

Gondolatmenet zökkenéseit, merész, túlzó állítást, kifejezésbeli hibát el nem szalasztott, s ezekkel kapcsolatban alkalmi, fesztelen fejtegetésekbe bocsátkozott, kedvesen zsörtölődve s nagyon tanulságosan. Az ilyen kritikának szinte preventív hatása van. Előre jól éreztük dolgozataink gyöngéit. [...] Szerkezet és gondolatmenet világossága, mértéktartás ítéletben és szóhasználatban, a frázis megvetése: körülbelül e három legfőbbet tanultuk meg tőle. [...] Mindenek ellenére óráira aránylag kevesen jártak. Formailag vonzóbb előadókhoz sereglettek inkább.⁷

„Akik ismertük s beszélni, szavalni hallottuk, emlékezhetünk még hanghordozására s tudjuk, hogy szerette az utolsó szótagot kissé éneklősen feljebb emelni.” Beszédmelodiójának e jellemző sajátossága megmutatkozik prózaritmusában is: az alábbi idézetben például a hangsúlyelosztás által a végszótag külön ütemmé válik: „Miért nyomnók el e könnyet, e | sóhaj | éppen csak | most?”⁸

6 *Arany Toldi-trilógiája*, LEHR Albert jegyzete (Budapest: k. n., 1898), kézirat, Egyetemi Könyvtár Kézirattára, H 300, 60–62.

7 HORVÁTH, *Gyulai Pál...*, 18–19.

8 HORVÁTH János, *Magyar ritmus, jövevény versidom: A magyar jámbus kérdéséhez* (Budapest: Franklin-Társulat, 1922), 124.

Horváth János *Báróczi Sándor* címen Gyulaihoz írta szakdolgozatát, amelyet ő doktori értekezésként fogadott el, és közölte a *Budapesti Szemlében*.⁹ A tanítvány több ízben megfordult a Sándor utcai lakásban; ilyen látogatások alkalmával kapta meg Gyulai Pál verseit,¹⁰ *Katona és Bánk bánja* című könyvét¹¹ és dramaturgiai tanulmányait,¹² mindhármat dedikálva. Feltehetőleg Gyulai leánya, Aranka ajándékozta neki emlékül Glatz Oszkár grafikáját, amely a könyvespolca előtt karosszékekben ülő és hosszúszerű pipájával a kezében olvasó öreg Gyulait ábrázolja. A kép – Ady 1910-ben, az *Ady s a legújabb magyar lyra* megjelenése után dedikált fényképének társaságában – a dolgozószoba falára került.

A Gyulai Pál előadásairól készített könyvatos egyetemi jegyzetek között a *Kemény Zsigmond regényei* címűben az egyént az egyetemessel küzdő és elbukó tragikus hős elemzése a *Ködképek a kedély láthatárán*t idézi: „Rögeszméink gyakran vétkesebbeké tesznek bennünket és szerencsétlenebbeké mást, mint bűneink.”¹³ Kemény „nem annyira a bűnök tragikumát rajzolja, mint inkább a tévedéseknek, mondhatni az erény tragikumát. [...] Nemes érzésük viszi őket bűnbe, jó szándékokból fakadnak botlásaik, erényeik túlzásából tévedéseik. Ezekért kell bűnhődniök.”¹⁴ Gyulainak *Arany Toldi-trilógiája* című előadásában a *Toldi szerelméről* tett állítás mögött szintén Kemény felfogása áll: „Gyakran megtörténik, hogy a tragikai összeütközésben az ember meggondolatlanságával vagy szélsőből eredő tettével sokkal több bajt okoz magának, mintha valósággal bűnt követett volna el.”¹⁵ Horváth János Gyulai saját művéről írja majd, hogy a *Varju István* című novella „azt a Gyulai Pált érezteti, ki oly világos szemmel s oly mély erkölcsi érzéssel látta át és fejtegette a nagy Kemény Zsigmond tragédiaszöveit”.¹⁶ 1930–1931-ben pedig, a *Nemzeti klasszicizmusunk irodalomszemlélete* címmel tartott egyetemi előadás elején azt hangsúlyozza, hogy Kemény regényeiben „erény is vétkezhet, jó szándék is rosszra vezethet, ha valóság- és önismeret híján nem tudja kiszámítani következményeit (okszerű összefüggését a következőkkel), vagyis nem fogja fel józanul a maga valódi értelmét.”¹⁷ Ez lesz majd

9 HORVÁTH János, „Báróczi Sándor”, *Budapesti Szemle* 107. köt. (1901): 92–113, 193–221.

10 GYULAI Pál, *Költeményei*, 2 köt. (Budapest: Franklin-Társulat, 1904). (Hatodik, bővített kiadás.)

11 GYULAI Pál, *Katona és Bánk bánja* (Budapest: Franklin-Társulat, 1907). (Második kiadás.)

12 GYULAI Pál, *Dramaturgiai dolgozatok*, 2 köt. (Budapest: Franklin-Társulat, 1908).

13 *Kemény Zsigmond regényei*, jegyzet, kézirat, OSzK Kézirattára, Quart. Hung. 4044/3, 71. (A könyvatos jegyzet címlapja hiányzik, szerzője és keletkezésének időpontja ismeretlen.)

14 Uo., 24.

15 *Arany Toldi-trilógiája...*, 43.

16 rg., „Gyulai Pál: Varju István”, *Irodalomtörténet* 2, 4. sz. (1913): 228–231, 230.

17 HORVÁTH János, *Irodalomtörténeti munkái*, szerk. KOROMPAY H. János és KOROMPAY Klára, 5 köt. (Budapest: Osiris Kiadó, 2005–2009), 4:960.

az alapja Horváth János történelemszemléletének is, amely Kemény felfogását vonatkoztatja Trianon utáni állapotainkra:

Azt mondhatnám: e klasszikus ízlésben van bizonyos Deák Ferenc-i elem. Óvatosságot, mérsékletet jelent ez, gondot arra, hogy a nemzet jövőjét, biztonságát ne veszélyeztessük semmi megnyilatkozásunkkal, az irodalmival sem. Szenvedelmek felizgatásától, céltalan illúziók táplálásától tartózkodjunk stb. Ma [tehát 1927-ben] hajlandók egy bizonyos oldalon ezt az ízlést politikailag elfogultnak minősíteni, sőt irodalmon kívüli tendenciájúnak, holott az akkori valóság éppen mérsékletet jelentett az előzményekhez képest, nem ugyan irodalmi célzattal, de nemzetfeltő politikai gondolkodásból.¹⁸

Az a folyamat, amelynek eredménye Gyulai előadásában a latinból fordított katolikus énekek, a legendák utáni bibliai elbeszélések, majd világi verses históriák, s végül a világi és szerelmes versek megjelenése, így fogalmazódik meg Horváth János *A magyar irodalmi műveltség kezdetei* című munkájának bevezetésében: „Latin nyelvű magyar litteratura megindulása; irodalmi szempontú műveltségi rétegződés; a latin nyelvűből apránként egy magyarnyelvű litteratura kiválása: a kéziratos irodalom korának, a magyar középkornak legfontosabb irodalomtörténeti tényei.”¹⁹ „Zrínyi volt az első, a ki a »Szigeti veszedelem«-mel az első valódi magyar műeposzt írta meg” – hangzott el Gyulai előadásában,²⁰ másutt pedig a latinból magyar nyelvű és a vallásosból világi tárgyú drámák keletkezése és fejlődése bontakozik ki, a fordítások kezdetétől Kisfaludy Károlyig, aki a magyar drámairodalom megalapítója és a magyar vígjáték megteremtője lett,²¹ mint Eötvös, aki *Magyarország 1514-ben* című művével „megteremtette igazi történeti regényünket”.²² A műeposz, világi tárgyú dráma, vígjáték, történeti regény műfajainak megteremtése, majd kibontakozása minden bizonnyal összefüggésben állhatott Horváth János számára az irodalmi fejlődés kérdésével.

18 HORVÁTH, *Gyulai Pál...*, 13.

19 HORVÁTH JÁNOS, *A magyar irodalmi műveltség kezdetei Szent Istvántól Mohácsig*, (Budapest: Magyar Szemle Társaság, 1931), 9.

20 *A XVII. század magyar epikusairól*, LEHR Albert bölcsészhallgató (a továbbiakban b. h.) jegyzete, (Budapest: k. n., 1899), kézirat, Egyetemi Könyvtár Kézirattára, H 300, 24.

21 *A magyar dráma irodalomtörténete 1792–1830*, LEHR Albert b. h. jegyzete (Budapest: k. n., 1898), kézirat, Egyetemi Könyvtár Kézirattára, H 300, 48, 54.

22 *Báró Eötvös József munkái*, kiadta LEHR Albert b. h. (Budapest: k. n., 1899), Egyetemi Könyvtár Kézirattára, H 300.

Irodalomszemléletében Gyulai „testet öltött művészi lelkiismerete irodalmunk legérettebb, klasszikus korának” – írta Horváth János 1908-ban.²³ Egyetemi tanár korában pedig így méltatta: „az ízlés, melyet képvisel, magyar, eredeti: tulajdon esztétikai öntudata a Petőfi–Arany-féle irodalmiságnak. S ily szilárd hazai talajon állva meg is van benne az önállás bátorsága, s tud ragaszkodni bármilyen más tanokkal szemben legnagyobb nemzeti íróinkból elvont igazságaihoz, tételeihez. Hagyománnyá vált ennél fogva maga is, s mellőzhetetlen alapjává minden további magyar kritikának.”²⁴ „Gyulai Pál mint költő, mint novellista, mint kritikus, mint irodalmi vezér, mint akadémiai szónok, mint stílművész, mint tanár s csaknem azt mondanám, elsősorban mint ember irodalmunk leg-tiszteletreméltóbb alakjai közé tartozik.” Kritikatörténeti jelentősége is nagy volt: „a Toldy-féle koncepciót ő alakította át olyanná, aminőt Beöthy Zsolt irodalomtörténeti munkája óta megszoktunk.”²⁵ „A nagy-Beöthy-ben Gyulai kritikai munkáiról, emlékbeszédeiről, stb. jelentéktelen csekélységet olvashatunk; Arany tanulmányairól nincs is benne külön méltatás [...]. Schol e nagyoknak az irodalomról és irodalomtörténetről való felfogását nem ismertették, nem tartották számon.”²⁶

Horváth Jánost már nyugdíjas korában felkérték, hogy Komlós Aladár 1954-ben megjelent Vajda János-monográfiájáról írjon bírálatot. Ezt azért nem vállalta, mert a szerző – a tüzetesen elolvasott és megjegyzetelt könyvbe írt összegző véleményét idézve – „Gyulait, ahol csak teheti, becsméri”. Komlós Aladár szerint Gyulai kiváló volt mint ember, művész és kritikus, Vajda Jánossal szemben azonban „értetlen és rosszindulatú; nem lehet felmenteni.”²⁷ Ezt ellensúlyozandó – Kardos László Horváth János egyik jegyzete által is említett bírálata szerint – a nagy filológiai teljesítményt összefoglaló munkában Gyulai „gonosz, bosszúálló, valósággal elvetemült léleknek tűnik fel”.²⁸ Ez annak egyik példája, hogy az irodalomtudomány milyen módon nem tudta hitelesen bemutatni az egymással szembenálló szemléletek történetét, s hogy nem szabad a múltbeli vitákat jelenbeli, tehát döntést kívánó problémaként bemutatni, nagy tanulságként a Gyulai-hagyomány feldolgozása számára.

23 HORVÁTH János, *Irodalmunk fejlődésének fő mozzanatai* (Budapest: Szfv. háziny., 1908), 44.

24 HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976), 341.

25 HORVÁTH, *Gyulai Pál...*, 11.

26 KOROMPAY János, „Kéziratok és Ady-levelek Horváth János hagyatékából”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 72 (1968): 352–364, 354.

27 KOMLÓS Aladár, *Vajda János* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1954), 127.

28 KARDOS László, „Komlós Aladár Vajda-monográfiája”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 59 (1955): 481–487, 486.

Gyulai Pál utolsó nyilatkozata

– kontextus, újságírói morál, homály – *

I.

1908–1909 sűrű időszak a magyar irodalomban. *Nyugat* néven elindul egy folyóirat, amelynek legelső számaiból még korántsem látszik, hogy hosszabb életű lesz, mint elhivatott és tényleges szerkesztőjének, Osvát Ernőnek korábbi lapkísérletei. Igaz, rendszeresen közlik Ady Endre műveit – akinek *Vér és arany* című kötete közeli bizonyosság, hogy az *Új versek* nem csak egyszeri fellángolás volt –, és a legelső számokban már szerepelnek a legújabb tehetségek: Balázs Béla, Csáth Géza, Kosztolányi Dezső, Lesznai Anna, Hatvany Lajos. Az év őszétől azután Móricz Zsigmond, Füst Milán, Babits Mihály, Laczkó Géza is munkatársuk lesz.

1908-ban még működik a Thália Társaság – repertoárjukon itthon ritkán játszott, kortárs darabokkal. Az év tavaszán Nagyváradon megszerveződik

* Jelen írás Gyulai Pál utolsó nyilatkozatának – valójában: *nyilatkozatainak* – tágabb kontextusát vizsgálja. Az utóbbi időben több munka foglalkozott a nyilatkozatnak helyt adó 1909. évi *Újságíró-almanach*hal, illetve a *Nyugat* folyóirat, A Holnap Irodalmi Társaság és általában a modern írók fellépését övező vitákkal – ld. BALÁZS Eszter, *Az intellektualitás vezérei: Viták az irodalmi autonómiáról a Nyugatban és a Nyugatról (1908–1914)* (Budapest: Napvilág Kiadó, 2009); SZÉNÁSI Zoltán, „»Az irodalom hajdani bakói és koronaőrei«: A Nyugat és A Holnap fogadtatása, különös tekintettel a konzervatív kritikára”, *Literatura* 39, 1. sz. (2013): 3–26; Uő, „Reprezentáció és karitás: Bevezető gondolatok a Budapesti Újságírók Egyesülete *Almanach*jának sorozatkiadásához”, in *A Budapesti Újságírók Egyesülete 1909-ik évi Almanachja* [reprint kiadás] (Budapest: Argumentum Kiadó–OSZK, 2016), 3–16; BOKA László, „»Szellemi erupció« — és hadi készülődések...”, in *A Budapesti Újságírók Egyesülete 1909-ik évi Almanachja* [reprint kiadás] (Budapest: Argumentum Kiadó–OSZK, 2016), 17–43; Boka László tanulmánya az *Irodalomismeret* 2016/4. számában is olvasható (15–32.). – Jelen munka az irodalmi vitákban a résztvevők személyes motívumait keresi, az *egyén* döntéseit helyezi előtérbe.

A Holnap Irodalmi Társaság, első antológiájuk² kora ősszel kerül a könyvesboltokba. Szeptember 27-én Vajda János emlékére ünnepélyt rendeznek a nagyváradi városházán, felgyúlnak a villanylámpák, a díszterem bejáratánál Ady Endre és író társai fogadják a városi notabilitásokat.³ November elején a fővárosban tárgyalások kezdődnek a Magyar Írók Egyesülete megalapításáról. Az elképzelések szerint a társulás, amelynek vezetésében Ambrus Zoltán mellett Ignotus, Osvát Ernő, Fenyő Miksa, Elek Artúr is helyet kapnának, elkötelezett érdekvédelmi munkát folytatna.⁴

1909 tavaszán a *Nyugat* megkezdí könyvkiadói munkáját, de Ignotus – távolabbra tekintve – már egy tökeerős *Moderner Verlag* feladatait körvonalazza: egy „nagy bank vagy takarékpénztár égisze alatt” felolvasásokat tartanának, kiállításokat és koncerteket is rendeznének.⁵ 1909. június 1-jén a *Nyugat* összevont Ady-számot jelentet meg a költő népszerűsítésére, közben Nagyváradon elkészül *A Holnap* második antológiája.⁶

Friedreich István reáliskolai tanár, tárcaíró már 1908. január közepén megindítja támadásait Ady Endre és a nyugatosok „nagyképű, mesterkélt, immoralis, hazagyalázó pöffeszkedése” és „kanális-morálja” ellen.⁷ Beöthy Zsolt, a Kisfaludy Társaság elnöke 1908. februári közgyűlésükön közélet és irodalom „aggodalomkeltő vonásairól”, „régis és új” megértésre nem törekvő ellentétéről beszél, majd figyelmezteti a modern írókat, hogy megszólalhatnak ugyan „a nyelv és verselés legnagyobb virtuozitásával”, ám ha munkáikban nem a nemzeti szellem nyilatkozik, a mű „csak egy szó szerint meg nem írt idegennek a fordítása” marad.⁸ Ugyanezen alkalommal Vargha Gyula, a társaság titkára „szent kötelességüknek” nevezi, hogy gátat vessenek a modernnek rombolásának és megvédjék a közönséget „az idegen fertőzés mérgétől”.⁹ Az élclapokban gúnyversek, paródi-

2 ANTAL Sándor, szerk., *A Holnap: Ady Endre, Babits Mihály, Balázs Béla, Dutka Ákos, Emőd Tamás, Juhász Gyula, Miklós Jutka versei* (Nagyvárad: A Holnap Irodalmi Társaság kiadása, 1908).

3 ADY Endre, *Összes prózai művei: Újságcikkek, tanulmányok*, 1–11. köt., szerk. VEZÉR Erzsébet, 9. köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973), 9:514.

4 ADY, *Összes prózai művei...*, 9:549–551.

5 Ignotus Hatvany Lajosnak, Budapest, 1909. ápr. 4., ill. ápr. 13, in HATVANY Lajosné, szerk., *Levelek Hatvany Lajoshoz*, 68–71 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1967), 69.

6 KOLLÁNYI Boldizsár, szerk., *A Holnap új versei* (Budapest: Deutsch Zsigmond és Társa, 1909).

7 GÖRCSÖNI Dénes [FRIEDREICH István], „Ady Endre versei”, *Alkotmány*, 1908. jan. 16., 9–10; GÖRCSÖNI Dénes [FRIEDREICH István], „Nyugat”, *Alkotmány*, 1908. febr. 20., 2–3, 2; gd. [FRIEDREICH István], „Folyóiratok szemléje”, *Katholikus Szemle* 22 (1908): 343–344, 469–470, 584–586, 590.

8 BEÖTHY Zsolt, „Elnöki megnyitó beszéd (1908. február 9.)”, *A Kisfaludy-Társaság Évkönyve*, Új folyam 42 (1908): 3–7, 3, 4.

9 VARGHA Gyula, „Titkári jelentés”, *A Kisfaludy-Társaság Évkönyve*, Új folyam 42 (1908): 8–11, 8.

ák jelennek meg az új írókról és „érthetetlen” műveikről – megjegyzendő, hogy ugyanezen lapok a politikai élet szereplőit ennél jóval kíméletlenebb módon „népszerűsítik”.

„Az öregebb írók” aggodalmait hallva – miszerint a fiatalok „mindent le akarnak rombolni” és „mindent fel akarnak fordítani” – decemberben Mikszáth Kálmán is megszólal a vitában. A fiatal nemzedék másképpen ír, s műveik olykor „újszerűek”, máskor szokatlanok – állapítja meg Mikszáth, aki az újak között „jelentékeny, sőt nagy talentumokat” is felfedezni vél, ellenben „háborús mozgalmak” jeleit távolról sem észleli.¹⁰ A jóindulatot Ignotus is nyugtázza a december 16-i *Nyugat*-ban, azonban felrója Mikszáthnak, hogy a *lényegről* nem beszélt, a beérkezettek „játszi és jogos felsőségével” negligálja mindazt, „melyben aztán a háború törvényei uralkodnak”: „A háború éppen az értetlenség ellen folyik, mely bizonyos formákat és irányokat akar kötelezőkül rátukmálni az írókra, s a szűkkeblűség ellen, mely [...] minden újabb törekvésre, hangra vagy formára kimondja a szentenciát, hogy nem magyar, s védekezésre szólítja fel elene a nemzeti szellemet.”¹¹ Mindez így, Mikszáthnak címezve személyeskedő és túlzó, Ignotus megértés helyett a különbségekre helyezi a hangsúlyt. Néhány nap múlva azonban megjelenik Rákosi Jenő *A Holnap*-kritikája, amely visszamenőleg mintegy igazolni látszik Ignotus kombattáns elszántságát. Rákosi fafejű, nyárspolgári okoskodásával a korlátoltságot állítja eszményként olvasói elé: *A Holnap* költészetét *idegennek* bélyegzi, művelőit pedig zárt intézetbe való *beteg emberekként* írja le.¹²

„Társadalmi és politikai agitációk szócsatájában a *nemzetköziség*, az irodalomban pedig a *modernség* körül dül az öldöklés. Ember embernek a szavát nem érti ebben a kavardásban. Kések villognak, dárdák röpködnek és fegyverek ropognak mindenütt. Nem is vita ez már, hanem valóságos háború” – olvashatjuk az 1909. évi *Újságíró-almanach* Bányai Elemér által írt, 1908. december 24-re keltezett előszavában.¹³ A cikkgyűjtemény a szerkesztői szándék szerint a társadalmi és irodalmi életet átható „forrongás” okait és következményeit kutatná, és erről reprezentatív képet adna (egyébiránt Mikszáth tárcája is Bányai felkérésére született).

A kötet *legizőbb* írásában Ady a *magyar lelkek forradalmát* jelenti. A hangnem profetikus, az üzenet nagy időkhöz méltó: a jelen „intellektuális forradal-

10 MIKSZÁTH Kálmán, „Hadi készülődések”, *Az Újság*, 1908. dec. 10., 1–3, 1–2.

11 IGNOTUS, „Hadi készülődések”, *Nyugat* 1 (1908): 2:449–454, 450–451.

12 –ő [RÁKOSI Jenő], „A Holnap”, *Budapesti Hírlap*, 1908. dec. 20., 1–5.

13 ZUBOLY [BÁNYAI Elemér], „Előszó”, in BÁNYAI Elemér és SZERDAHELYI Sándor, szerk., *A Budapesti Újságírók Egyesülete 1909-ik évi Almanachja* (Budapest: A Budapesti Újságírók Egyesülete, 1909), 1–3, 1.

ma” „jósloja, előzője minden társadalmi és politikai megújulásnak”.¹⁴ Pár héttel később Ady *Irodalmi háborgás és szocializmus* című esszéjében stilizálja tovább a megkapó ötletet: bár Magyarország egésze még a hatalmon lévőké, de „az irodalom nem az övék”: „Az új, elátkozott (ráadásul nem is politikai programmal dolgozó) magyar irodalom: valószínű előfutárja Magyarország megkésztet, de most már nem sokáig halasztható, szociális átalakulásának”, és „az a szinte perverz érdeklődés, szóharc és tollharc, mely ma – példátlanul – a magyar irodalom körül hóbörög és hóborog, katasztrofális előjele egy nagy fölfordulásnak”.

Örülök – folytatja Ady –, hogy én írhatom meg véletlenül legelőször, de mindenestre legnyíltabban, hogy ez az egész új, mai irodalmi kalamajka sohse lett volna meg a szocializmus magyar felnövekedése nélkül. Gazdaságilag a legokosabb isten se tudná, mikor szabadít föl bennünket a szocializmus, de a lelkeinket kezdi már szabadokká tenni, még a mi lelkeinket is, a mi szegény, magyar lelkeinket. [...] Ez az új irodalom, ha messziről s feudális vagy polgári szemekben nem is tetszik szocialistának (valószínűleg nem is az), a szocializmus által, a szocializmus révén: van. Még szimbolizmusa és állítólagos érthetlenségének szimbolizmusa is azt a szocializmust szimbolizálja, melyet nem értenek és még inkább: nem akarnak érteni.¹⁵

Ady előbbi útmutatása szerint a századelő magyar művészetének rendeltetése: szembeszegülés a *reakció*val, a haladás és a szabadság jegyében. *Örökség, igaz, magyar sors*. Ady nem azt mondja: pénzt akarunk, sikert, befolyást – *küldetés* nélkül mindez mit sem ér. Ha hiszünk a frázisoknak, *már-már* kézenfekvő, hogy a modern művészet elfogadtatásáért zajló küzdelem nagyobb, történelmi léptéket jelzett: a társadalmi értelemben vett *régi* és *új* – illetve, ahogy például Király István értékelte az 1908-as év vitáit: „imperalista reakció és demokratikus haladás” – összezapásának színtere lett.¹⁶ És bár a *Népszava* olykor kifejezetten

14 ADY Endre, „Magyar lelkek forradalma: Strófák”, in BÁNYAI és SZERDAHELYI, *Almanach...*, 101–104. (Lásd ADY, *Összes prózai művei...*, 9:299–301.) – Az összefüggést Ady már 1907 márciusában, Tóth Bélának írt cikkében érintette: „Hiszem és vallom, hogy a forradalmi megújulás kikerülhetetlen Magyarországon. Itt van már a csodálatos, áldott vihar az ő hírnökeivel, szent sirályaival. Társadalomban, politikában még csak a nyugtalanság sikoltoz. De irodalomban, művészetben, tudományban már itt van a villámtüzes bizonyosság.” ADY Endre, „Válasz Tóth Bélának”, in ADY Endre, *Összes Prózai Művei: Újságcikkek, tanulmányok*, 1–11. köt., szerk. VEZÉR Erzsébet, 8. köt., 179–182 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968), 8:180.

15 ADY Endre, „Irodalmi háborgás és szocializmus”, *Szocializmus* 3, jan. 2., (1908–1909): 112–114, 113–114. (Lásd ADY, *Összes prózai művei...*, 9:297–299.) – A szám január közepén jelent meg.

16 „Hiszen a magyar progresszió nem volt elég erős ekkor még ahhoz, hogy felkészült, megszervezett, egységes politikai erőként lépjen fel, ugyanakkor azonban túl volt már azon, hogy rendőri ügyként

alpári hangot ütött meg Ady Endrével szemben, és több szociáldemokrata vezető modern költészetről hozott *ítélete* is csereszabatosnak mondható például Rákosi Jenőével,¹⁷ a honi marxista irodalomtörténet-írás egyik sarokpontja lett a tétel, hogy a századelőn végbement a „lelkek forradalma”, és a küldetést azután az 1945 utáni szocialista forradalom (értsd: kommunista hatalomátvétel) teljesítette ki.¹⁸

*

Mindazonáltal az 1908-as év legkiterjedtebb, duk-duk affér néven elhíresült irodalmi polémiaja – amely *A Holnap* körüli villongások egy részét is magába foglalta – a modernnek körén *belül* robbant ki. A kortársak az események háttérében az *Új Idők* szerkesztőinek, Herczeg Ferencnek és Farkas Pálnak a mesterkedéseit gyanították. Lapjukban előbb teret adtak *A Holnap*nak: egyfelől az október 11-i számban Antal Sándor előszava mellett verseket közöltek az antológiából (323., 333–334.), másfelől pedig a Singer és Wolfner cég – az *Új Idők* kiadója – bizományban vállalta a könyv forgalmazását.¹⁹ Ezzel a nagyváradi poéták „helyiérdekű” kezdeményezését kiemelték az ismeretlenségből. Kisvártatva viszont Herczeg Ferenc „figyelmeztette” Ady Endrét, hogy a holnaposokkal „rossz társaságba keveredett, reá nézve a legrosszabbba: az adyendrészkedők társaságába. *A Holnap* irodalmi hitvallása az, hogy utánozzák Adyt. Kár, hogy ez a művészember mindig csak tágöblű gramofonok kíséretében hallatja szavát. [...] Ady Endrének kegyetlen irtóháborút kellene indítani az iskolája ellen, mely abból él, hogy kilószámra kiméri az ő húsát.”²⁰

hagyja magát a mélybe fojtani: megnőtt ebben az átmeneti helyzetben az ideológiai-irodalmi terület jelentősége. Törvényszerűen, a dolgok belső logikájánál fogva mindinkább ide tolódtak át a politikai ellentétek is: itt keresett megfogalmazást minden önálló akcióra még képtelen, de hallgatni tovább nem tudó társadalmi elégedetlenség. S a reakció [...] érdeklődése homlokterébe került az irodalom; közvetlenül politikai kérdéssé vált a művészet. S minőségileg új szakaszba léptek ezzel az irodalmi viták: megváltozott az osztályjellegük. [...] az uralkodó osztályok házi ellentétén túl elnyomók és elnyomottak, haladás és reakció általánosabb, átfogóbb ellentéte is ide költözött. Mindinkább a ténylegesen szemben álló társadalmi erők – imperialista reakció és demokratikus haladás – kialakulni kezdő széles táborának [helyesebben: *táborainak*] egyik lényeges küzdőfrontjává vált az irodalom.” KIRÁLY István, *Ady Endre*, 2 köt. (Budapest: Magvető Kiadó, 1970), 1:624.

17 Lásd ADY, *Összes prózai művei*..., 9:525–527.

18 A kérdésről bővebben lásd KOSZTOLÁNCZY Tibor, *A fiatal Osvát Ernő* (Budapest: Universitas Kiadó, 2009), 185–198.

19 Az 1908. november 29-i *Új Idők*ben még két Ady-vers olvasható, Antal Sándor úti beszámolója november 8-án és december 13-án jöttek.

20 HORKAYNÉ [HERCZEG Ferenc], „Ellesett párbeszéd”, *Új Idők* 14 (1908) 2:367–368, 368.

Három hét múlva Ady az *Új Idők*ben elutasította a modern irodalom „mozgalmi” jellegét, elhatárolódott „a cégére alatt ágáló senkiktől”:

Nincs közöm az úgynevezett magyar modernekhez – írta –, s az én állítólagos irodalmi lázadásom nem is lázadás. Ravasz, kicsi emberek belémkapaszkodhatnak, mert türelmes vagyok, és egy kicsit élhetetlen, de oka ennek se vagyok. [...] nem tudok semmit arról a forradalomról, amely állítólag nevemben, az én nevemben dúl. Se Balassánál, se Csokonainál, se Petőfinél újfélébbnek, modernebbnek nem tartom magamat.²¹

Ady a duk-duk-pamflettel az országos érdeklődés fókuszába került, ám viselkedése (érthető) meghasonlást keltett holnapos rajongói között. A *Nyugat*-szerkesztők is megsértődtek, hiszen a cikkben kifigurázva érezték magukat, mi több, attól tartottak, hogy Ady átpártol a konkurenciához. (*Az Illés szekerén* című, új kötete első, második és harmadik [!] kiadásának jogait a duk-duk cikk előtt pár nappal adta el a Singer és Wolfnernek.²²)

A *Nyugat* és A *Holnap* tervezett közös budapesti matinéjára már nem került sor, és A *Holnap* folyóirat sem indult meg.²³ Ady Érmindszentről küldött levelekben sajnálkozott és magyarázkodott, mígnem sikerült Hatvany Lajost és a *Nyugat*-szerkesztőket kiengesztelnie. A már említett két esszé, a *Magyar lelkek forradalma* és az *Irodalmi háborgás és szocializmus* című külön-külön is amolyan megújított hűségnyilatkozat: Ady most konzervatív írókat sértegetett, Bányai Elemér az utóbbi írásban „egy jól sikerült körpofozás lovagias elintézését” látta: „Mindenki megkapta a magáét és így van jól.”²⁴

Kevésbé ismert, hogy a holnaposok egységét kezdettől fogva hiúsági szempontok és belső ellentétek gyengítették. Antológiájuk már a nyár elején kész volt, ám miután a szerkesztő, Antal Sándor külföldre utazott, Miklós Jutka és Emőd Tamás a kinyomtatott könyvből a róluk írt bevezetéseket kitépették és újraíratták, mert nem találták magukra nézve eléggé hízelgőnek.²⁵ A *Nagyvárad*i Napló

21 ADY Endre, „A duk-duk affér”, *Új idők* 14 (1908) 2:443–444. (Lásd ADY, *Összes prózai művei...*, 9:278–280.).

22 Lásd Singer és Wolfner Ady Endrének, Budapest, 1908. nov. 9, in ADY Endre, *Levelezése*, szerk. HE-GYI Katalin és VITÁLYOS László, 3 köt. (Budapest, Akadémiai Kiadó–Argumentum Kiadó, 2001), 2:93–94.

23 A *Holnap* terveiről lásd ADY, *Összes prózai művei...*, 9:519.

24 Bányai Elemér és Reinitz Béla Ady Endrének, Budapest, 1909. márc. 25, in ADY, *Levelezése...*, 2:171–172.

25 VITÁLYOS László, „Adalékok A Holnap történetéhez”, *Magyar Könyvszemle* 110 (1994): 341–343, 342.

szerint más költők viszont Budapesten, a New York kávéházban elégedetlenkedtek, mert *A Holnap*ból – költészetüket Ady-utánzásnak bélyegezve – kihagyták őket, majd „aknamunkába” kezdtek *A Holnap* ellen. A napilapoknál (legalábbis a tudósítás megjelenéséig) különösebb sikerrel nem jártak, azonban Osvát Ernő a *Nyugat*ban „kínos feltűnést keltve” közölte az egyik „elégedetlen”, Kemény Simon kritikáját.²⁶ Kemény *A Holnap* költői teljesítményét – noha Osvát szerkesztői lábjegyzetben hívta fel a figyelmet „Babits Mihály nagytehetsége csodálatos jeleire” – Ady-utánzásnak (!) és jobbra dilettantizmusnak minősítette. A meglepő fejleményt, hogy a *Nyugat* kifejezetten ellenségesen fogadta *A Holnap*ot, magyarázhatja az is, hogy – mint Schöpflin Aladár emlékezett – körükben „vegyes hatást tett a könyv, nagyzóelőszava ellenszenvet keltett”,²⁷ ám feltételezhető, hogy a *Nyugat* zavaró kihívásként fogadta a *szavak*ban náluk radikálisabb, azaz „még modernebb” írói kör jelentkezését. Közben a Magyar Írók Egyesületének ideája is elhalt: a megalakulás pozícióharcok, az ügy jelentőségéhez mérten kicsinyes vetélkedés miatt hiúsult meg.²⁸

És noha a Kisfaludy Társaság 1909. februári közülésén Berzeviczy Albert az új irodalmi jelenségeket *romlásként* emlegette, az előző évi Beöthy-beszéddel összevetve józanabb és engedékenyebb hangot ütött meg, kijelentve, hogy „a huszadik században már anatómákkal célt érni nem lehet”, „irodalmi hatással csak irodalmi hatást, sikerrel csak sikert lehet szembeállítani”.²⁹ És ha megemlíttük Rákosi Jenő kirohanását a *Budapesti Hírlap*ban, ne feledjük el a *Független Magyarország* napilapot, amely *A Holnap*nak „szinte hivatalos orgánuma lett” – nem ellenszolgáltatás nélkül.³⁰

A Holnap második antológiájához Kollányi Boldizsár kihívó, még az elsőénél is „harcosabb” előszót írt – manifesztumnak is nevezhetnénk, ha nem lenne oly rettenetesen tudálékos (és terjengős).³¹ A *Pesti Hírlap* gunyoros tárcában fedte fel *A Holnap* taktikáját:

26 [Név nélkül], „Forrongás A Holnap ellen”, *Nagyváradai Napló*, 1908. okt. 11., 4–5, 4. – Kemény Simon *A Holnap* című figyelője a *Nyugat* 1908. október 1-jei számában olvasható (214–216).

27 SCHÖPFLIN Aladár, „Babits Mihály és a Nyugat”, in *Babits-emlékkönyv*, szerk. ILLYÉS Gyula, 225–229 (Budapest: Nyugat Kiadó és Irodalmi R. T., 1941), 225.

28 ADY, *Összes prózai művei...*, 9:551–553.

29 BERZEVICZY Albert, „Elnöki megnyitó beszéd (1909. február 7.)”, *A Kisfaludy-Társaság Évkönyve*, Új folyam 43 (1909): 3–6, 5. – Fenyő Miksa Hatvany Lajosnak küldött 1909. február 9-i levelében ekként utalt a vita lecsengésére: „Itthon még mindig dühöng az irodalmi harc; fogatlan véneknek való híglékoszt. Berzeviczy is beleszólt. Majd Berzeviczy nem szól bele?” HATVANY Lajosné, szerk., *Levelek...*, 63.

30 ADY, *Összes prózai művei...*, 9:382.

31 KOLLÁNYI Boldizsár, „Számadás”, in KOLLÁNYI, szerk., *A Holnap új versei...*, 5–40.

És most mi várjuk, hogy ez ellen is vonuljon fel minden irodalmi tényező, hogy üssék őket, hogy jó Szabolcska Mihály tovább parodizálja őket. Ó, A Holnapék ügyesek; adtak csalogatót a támadásoknak. [...] Kollányi itt negyven oldalon – különben nagy intelligenciával – leszámol *A Holnap* ellenségeivel, új vitézi tornára híván fel őket. Valószínűleg nem hiába! És A Holnapék versesboltja tovább fog virágozni; A Holnap tovább hiszi, hogy irodalmi kultúrmisszió letéteményese.³²

Időközben azonban elmúlt a varázs, ez a kötet már nem *esemény*.³³ Fennmaradt a kiadó elszámolása: az antológiából 61 példány kelt el, 1416 a raktárban maradt.³⁴

A *Nyugat* Ady-száma hónapokig késett, mert a cikkek nem készültek el, pedig a szerkesztők minél előbb szerették volna demonstrálni, hogy a költő és a folyóirat között teljes a nézetazonosság. A korábbi bizalom azonban a kibékülés után sem állt helyre. A szerkesztők immáron óvatos távolságtartással viszonyultak Adyhoz, akit a folyóirat belső ügyeiről csak a legszükségesebb mértékben informáltak; a meginduló könyvkiadással is az volt az egyik céljuk, hogy Adyt „baráti” kötelékek helyett adminisztratív eszközökkel kössék a *Nyugat*-vállalkozáshoz. A korábbi fontos Ady-könyvek közül azonban csak a *Vér és arany* jogait sikerült – hónapok múltán – megszerezni, így a *Nyugat* kiadóként Gellért Oszkár és Kemény Simon versesköteteivel debütált. Gellért könyvéről Hatvany Lajos táviratban tudatta lesújtó véleményét.³⁵ Hatvany nem csak a folyóirat mecénása volt, de a könyvkiadást is ő finanszírozta, miként maga Ady is Hatvany pénzén vívta harcát a szocializmusért, amelyről – egyébiránt – vajmi kevés fogalma lehetett.

32 [Név nélkül], „A nagyváradi verses boltról”, *Pesti Hírlap*, 1909. ápr. 18., 34–35, 35. – A cikk a dukduk afférra is magyarázatot ad. Eszerint *A Holnap* poétái Ady szerepeltetésével akarták a közfigyelmet *magukra* terelni: „A spekuláció jól bevált: jóhiszemű irodalmi tekintélyek kezdték Adyt még jobban paskolni, ütni A Holnapon keresztül. [A többiek] boldogan igyekeztek a maguk bőrének vindikálni mindazt a sok ütleget, amiket csakis Adynak szántak. De nem így Ady; néki fáj ez a dicsőség: tehát a kezébe nyomott zászlót a másik végről fogta és szétütött A Holnapék között.” („A nagyváradi...”, 34.) Mindezt alátámasztja az, amit Ady az ügyről Diósi Ödönnek és Lédának írt: „Hülye cikk volt s csak az az egy értelem volt benne, hogy egy legió ember az én élehetetlenségem révén akar megélni, az én zsenimből. Ugy látszik, ha hülye cikk is volt, talált.” (Érmdinszent, 1908. nov. 29.). Ady, *Levelezése...*, 2:108–109.

33 SZÉNÁSI, „»Az irodalom hajdani...«”, 19–21.

34 KOVALOVSKY Miklós, szerk., *Emlékezések Ady Endréről*, 5 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), 4:201–202.

35 Mindezt Fenyő Miksa Hatvany Lajosnak küldött 1909. április 6-i válaszleveléből tudjuk. Fenyő magyarázata szerint Gellért maga intézte kötetének ügyeit, majd engedélyt kért, hogy rányomtathassa: *A Nyugat* kiadása. – Lásd BUDA Attila, „A levelezések őszintesége avagy a filológus kategorikus imperatívusza”, in *A Nyugat-jelenség (1908–1998)*, szerk. SZABÓ B. István, 40–82 (Budapest: Anonymus Kiadó, 1998), 58.

II.

Kávéházakban, kaszinókban, zsúrokon és tanári szobákban nyilván sokan emlegették a legújabb magyar irodalmat, de *olvasói* – az eladási példányszámok tükrében – ennél jóval kevesebben voltak. Hasonlóképpen: ha végigolvassuk a bibliográfiákban felsorolt, modernnek elleni támadó írásokat, az a benyomásunk támad, hogy az új irodalom elfogadtatásáért zajló küzdelem sem lehetett oly nagyszabású, történelmi dimenziókat idéző (a vonatkozó írások számottevő részét a fentiekben érintettük is).³⁶

A kérdéskörrel több mint két évtizede foglalkozva még mindig nem látom azt a nagyszabású irodalmi összecsapást, amelyről Ady, Bányai, Kollányi, Ignó és a többiek beszélnek. (Az *Almanach*ban is tárgyalt „nemzetköziség” kérdéséről egy másik tanulmány szólhatna.) Egy művészt mindig rosszul érint az igazságtalan kritika – miként az „igazságos” is –, fájdalmas, ha hóbortosnak, örültnek, vagy ami még rosszabb: tehetségtelennek minősítik. Felnagyítódnak a sérelmek és a megpróbáltatások. Ugyanakkor bizonyos kortársi reakciók – ez erősen érződik – szándékosan túloznak. Bányai szerint például az *Újságíró-almanach* „jelölője háborúra készülő csapatok állomáshelyének, emberállományának, harci készségének és a harcot inspiráló tűzfészek hollétének”:

Okulhat belőle mindenki, mert egyik pártcsoport közvéleménye számára sem lehet közömbös, hogy az ellentáborból micsoda röppentyűk felbocsátásával adják meg a jelt arra, ami már megvan, de ezentúl bizonyára még nagyobb mértékben fog meglenni, hogy az ütközet ti. ágyúk zenéje mellett is megindult. Persze, szellemi ágyúk, de tévedhet közéjük igazi is valamikor, lehetőség adva van mindenre a szemben álló irányzatok feszültségében.³⁷

Bányai bombasztikus, de revelatívnak *látszó* állításait rendre visszavonja vagy módosítja, ugyanakkor feltételezéseivel az ellentéteket mégsem tompítani, inkább kiélezni akarja. Nem annyira háborúról, mint inkább portyázásról, csetepatékról, konkurens napilapok *csapatjátékáról* lehetett szó.

36 Kevéssé vitatható, hogy a századelő Magyarországon *bárki* – a legtágabb értelemben véve – *bármilyen* szépirodalmi művet megírhatott és megjelentethetett (eltekinthetve azon esetektől, ha irományával az elfogadott társadalmi, erkölcsi vagy együttélési normák erőszakos megváltoztatására szólított volna fel, ámbar ez utóbbi törekvések korlátozása nem feltétlenül a primer *alkotói szabadság* megrogulását jelentette volna).

37 BÁNYAI, „Előszó...”, 3.

Másfelől az *Almanach*-ban közreadott cikkek tekintélyes hányada kedélyeskedés, ártalmatlan múltidézés, vagy a *szakma* jobbra színvonalatlan apologetikája: dagályos, közhelyes idealizmus (lásd például Balla Károly, Bárány Gerő, Bede Jób, Dömötör István, Falk Miksa, Gopcsa László, Kereszty István, Náдай Pál, Szabó Károly, Szegedy-Maszák Hugó írásait). Irodalompolitika-ügyben – hiszen erről volna szó – alig néhány karakteres állásfoglalást találunk: konzervatív oldalról például Beöthy Zsoltét, Rákosi Jenőét, Szabolcska Mihályét; a modernnek részéről – Ady mellett – Bresztovszky (Bresztóczy) Ernőét, Dutka Ákosét, Mikes Lajosét és Oláh Gáborét. De Dutka most is *harcol*, *A Holnap* nevében kommunikét ad ki,³⁸ Oláh Gábor szónokol,³⁹ Mikes Lajos pedig direktívaként fogalmazza meg Ady számára, mit és hogyan kellene írnia.⁴⁰

Ebből a szempontból jóval *modernebb* az, amit (konzervatív oldalról) Ábrányi Emil képvisel: „ne tiltsuk el a mieinket sem attól, hogy szabadon kövessék egyéniségük sugallatát, hogy véralkatuk és ízlésük szerint azt írják, azt műveljék, amihez van kedvük és inspirációjuk”, hiszen munkájuk „az egész magyar nemzetet táplálja fényes dicsőséggel”.⁴¹ És ez már nagyon közel áll ahhoz, amit Ignotus mond (a *fényes dicsőség* emlegetése nélkül): a nemzeti irodalomba tartozó műveket nem lehet kategóriák, *elmélet* segítségével kijelölni, az író dolgozzon úgy, „ahogy a tehetsége, a származása, az érzése, az egyénisége tudnia adta. Neki nem kötelessége sem másnak, sem másmilyennek lenni, mint ami” – s ez *lesz* majd a nemzeti irodalom.⁴²

A kötet legjobban megírt és egyben legszórakoztatóbb hozzászólása Mikszáth Kálmán korábban említett, *Az Újságból* átvett tárcája – hatását még az sem rontja le, hogy Mikszáth ezúttal háromféle (!), egymással alig szinkronba hozható irodalmi fejlődésmoddelt körvonalaz.⁴³ Teoretikus szempontból a legalaposabb okfejtés Schöppflin Aladáré⁴⁴ (ami nem meglepő) és Hatvany Lajosé. Hatvany egyszerre személyes és tárgyyszerű, mondatait ezúttal nem színezi indulat, Kiss József és *A Hét* jelentőségét tudatosítja a honi irodalmi modernség genezisében, a városi líra formálódásában.⁴⁵

38 DUTKA Ákos, „A Holnap”, in BÁNYAI és SZERDAHELYI, *Almanach...*, 119–120.

39 OLÁH Gábor, „Nyugatiság és nemzetiség”, in BÁNYAI és SZERDAHELYI, *Almanach...*, 153–157.

40 MIKES Lajos, „Jegyzetek a legújabb irodalomhoz”, in BÁNYAI és SZERDAHELYI, *Almanach...*, 148–149.

41 ÁBRÁNYI Emil, „A legújabb irodalom”, in BÁNYAI és SZERDAHELYI, *Almanach...*, 105–106, 106.

42 IGNOTUS, „Nemzeti-e a mai irodalom?”, in BÁNYAI és SZERDAHELYI, *Almanach...*, 139–145, 144.

43 MIKSZÁTH Kálmán, cím n. [„Egy hírlapíró társam...”], in BÁNYAI és SZERDAHELYI, *Almanach...*, 222–229.

44 SCHÖPFLIN Aladár, „Öregek és fiatalok”, in BÁNYAI és SZERDAHELYI, *Almanach...*, 172–178.

45 HATVANY Lajos, „A bocónádi ismeretlen: Az új magyar költészet anthológiájáról”, in BÁNYAI és SZERDAHELYI, *Almanach...*, 127–138.

Nem mindegyik írás készült frissen az *Almanach* számára. Salgó Ernő cikkét eredetileg az *Új Magyar Szemle* közölte kilenc évvel korábban.⁴⁶ Beöthy Zsolttól a Kisfaludy Társaságban elmondott 1908. február 9-i beszéd konklúzióját adták újra,⁴⁷ Rákosi Jenő *A Holnap*-kritika egy hosszabb passzusát kommentálta,⁴⁸ miként Herczeg Ferenc is „Horkayné” véleményét bővítette ki.⁴⁹ Eötvös Károly nyilatkozatának első része a *Pesti Napló A modern magyar irodalom* című, 1907. december 25-i interjúsorozatában jelent meg (19.) – a szerkesztő minden bizonynyal Bányai Elemér volt –, a második rész ugyanazon lapban Bányai *Írók – az irodalomról* című, 1909. január 1-jei összeállításában olvasható (98–99.), noha az *Almanach*-változatból úgy tűnik, mintha Eötvös Károly teljes egészében az 1908. végi helyzetre reflektálna.⁵⁰ Id. Szinnyei József 1907-es nyilatkozata (20.) az *Almanach*-ban lényegi változtatások nélkül, míg Riedl Frigyesé (19.) kiegészítve és aktualizálva szerepel.⁵¹ Porzsolt Kálmán *Írók és írók* című eszmefuttatását a *Pesti Hírlap* is közölte,⁵² Bresztovszky Ernő egy fél évvel korábbi drámakritika első három bekezdését bocsátotta Bányai rendelkezésére,⁵³ Révész Béla *Az új irodalom fele...* című nyilatkozata egy korábbi kritika és egy nekrológ megfelelő részeiből lett egybeszerkesztve.⁵⁴ A csúcstartó azonban bizonyosan Szini Gyula, akinek *Irodalom és újságírás* című esszéje Osvát Ernő 1905-ös *Figyelőjében* látott napvilágot, majd még ugyanabban az évben megjelent a *Politikai Hetiszemlében* és Kolozsvárott *A Fáklyában* is.⁵⁵

46 SALGÓ Ernő, „Irodalom és újságírás”, *Új Magyar Szemle* 1 (1900): 137–145. Vö. Uő, „Az újságírás sodrában”, in BÁNYAI és SZERDAHELYI, *Almanach...*, 60–68.

47 BEÖTHY Zsolt, „Régi szavak új címre”, in BÁNYAI és SZERDAHELYI, *Almanach...*, 111.

48 RÁKOSI Jenő, „Holnaposokról és modernekről”, in BÁNYAI és SZERDAHELYI, *Almanach...*, 163–169.

49 HERCZEG Ferenc, cím n. [„Hogy a legifjabb költőnemzettség...”, in BÁNYAI és SZERDAHELYI, *Almanach...*, 217–219.

50 EÖTVÖS Károly, cím n. [„Az Abbazia kávéházban...”, in BÁNYAI és SZERDAHELYI, *Almanach...*, 210–214.

51 Id. SZINNYEI József, cím n. [„A huszonharmadik ezer...”, ill. RIEDL Frigyes, [„Az egyetem bölcsészeti fakultásán...”, in BÁNYAI és SZERDAHELYI, *Almanach...*, 232–233, ill. 229–232.

52 PORZSOLT Kálmán, „Írók és írók”, *Pesti Hírlap*, 1908. dec. 19., 1–2.

53 BRESZTOVSZKY Ernő, „Megváltás felé: Garami Ernő színművéről”, *Szocializmus* 2 (1907–1908): 441–443, 441–442. Vö. BRESZTÓCZY Ernő, „Új irányok, új emberek”, in BÁNYAI és SZERDAHELYI, *Almanach...*, 112–115.

54 RB. [RÉVÉSZ Béla], „A pénz: Garvay Andor színműve”, *Népszava*, 1908. okt. 25., 4–5, 4., ill. Uő., „Marton István könyve”, *Népszava*, 1908. szept. 26., 3–4, 3. – Az eredményt ld. BÁNYAI és SZERDAHELYI, *Almanach...*, 170–171.

55 SZINI Gyula, „Irodalom és újságírás”, *Figyelő* 1 (1905): 3–6; *Politikai Hetiszemle* 12, 8. sz. (1905): 7–8; *A Fáklya* 1, 12. sz. (1905): 4–8, ill. in BÁNYAI és SZERDAHELYI, *Almanach...*, 185–192.

*

Erőteljes szerkesztői beavatkozásokat mutat Gyulai Pál *Almanach*-béli nyilatkozata. Gyulai először szintén a *Pesti Napló* 1907. karácsonyi számában foglalta össze véleményét a modern irodalomról, azután 1908 decemberében egy újabb interjúra került sor, és e két megszólalásból lett összeollózva az *Almanach*-változat (amely néhány eltéréssel a *Pesti Napló* már említett 1909. január 1-jei számában is olvasható volt).⁵⁶

A műfajból adódóan mindkét esetben kérdéses, hogy Gyulai *valójában* mit mondott, azonban a megjelent szöveg alapján nyilvánvaló, hogy a szereplés 1907-ben nem állt szándékában: „A legújabb magyar irodalomról akarja hallani a véleményemet? – kérdezte. – Nem nyilatkozom. Megtörtént már több ízben, hogy interjúkat vettek tőlem, s aztán olyan nyilatkozatokat adtak a számba, amiket sohasem mondtam. Ennélfogva nem nyilatkozom többet senkinek.”

De a nyolcvanon felüli Gyulai a Főherceg Sándor utcai lakásban elbeszélgett a nála majd’ ötven évvel fiatalabb Bányai Elemérrel, aki – igenis megsértve „a köteles diskréciót” – ekként közvetítette Gyulai „önkéntelenül és akarata ellenére” született nyilatkozatát:

Gondolataimat és véleményeimet nem bízom másokra. Én is író vagyok, s ha van valami mondanivalóm, elmondom a Budapesti Szemlében. Különben sem értem, hogy milyen irányban óhajtja véleményemet. *A legújabb irodalomban is vannak tehetséges és nem tehetséges emberek. És vannak olyanok, kik eredetiek, és olyanok, akik utánzásból élnek. Nemzeti vonás a legkevesebb bennök, ez tény.* A Budapesti Szemléből meg lehet tudni ezeket.

Az előbbi sorokat olvasva egyáltalán nem világos, hogy Gyulai mikortól számítja a „legújabb” magyar írók színre lépését. Bányai azonban e néhány mondathoz és egy ódivatú bon mot-hoz terjedelmes kommentárt fűz – elképzelhető, hogy a Gyulaival folytatott beszélgetésből néhány pontosító megjegyzés átkerült ebbe a szövegrészbe. Bányai interpretációjából mindenesetre úgy tűnik, hogy Gyulai inkább az *írói középnemzedéket* tekinti a legújabb magyar irodalomnak, s közülük valóban többeknek felrótta a *Budapesti Szemle*, hogy elfordultak a nemzeti szellemtől.⁵⁷ Mindemellett Gyulai még az 1890-es évek végén mondta el azokat

⁵⁶ A szövegeket ld. a *Melléklet*ben.

⁵⁷ Lásd PORKOLÁB Tibor, „Lévay, a kritikus: A Budapesti Szemle *Értesítő*-rovata a századfordulón”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 116 (2012): 603–639, 630–631.

a beszédek, amelyekből Bányai szerint „meg lehet valóban tökéletesen állapítani, hogy miként vélekedik ő a legújabb irodalom termékeiről”. Gyulai 1897-ben nyomatékosította az írói műgond szükségességét,⁵⁸ és 1898-ban taglalta, hogy a „tárcaelbeszélések özöne” mily kedvezőtlen hatást gyakorol a prózairodalom egészére (és ez volt a Kisfaludy-közülésen elhangzott utolsó Gyulai-beszéd).⁵⁹

Az interjúvoló ügyesen választott szillogizmussal fedi el, hogy a körkérdés tulajdonképpen tárgyról, vagyis „a legeslegújabb írókról, nevezetesen a ma embereiről” Gyulai nem nyilvánított véleményt: Bányai megemlíti a *Budapesti Szemle* „pár hónappal” korábbi, műveikre vonatkozó bírálatait, magától értetődőnek tartva, hogy ezek a szövegek Gyulai álláspontját is tükrözték (ami összességében nem tévedés). Avagy Gyulai mégis beszélt Bányainak „a legeslegújabb írókról”? Feltűnő, hogy ez előbbi bírálatokban a *tehetség-tehetségtelenség*, illetve az *utánzás-eredetiség* szempontjai döntő fontossággal bírtak.⁶⁰ Nehéz az újságíró munkája (és az irodalomtörténészé). A *Pesti Napló* 1909. újról összeállításának főcíme alatt ez olvasható: „Írta Zuboly” – mindezt szó szerint is értelhetjük: Bányai nem csak összegyűjtötte az 1907-es és 1908-as nyilatkozatokat, de részben *meg is írta* őket. Mikszáth Kálmán előrelátó volt, ő maga jegyezte le mondandóját.

Az *Almanach*-béli Gyulai-nyilatkozat további kételyeket támaszt az interjú-szövegek hitelességét illetően. Bányai e második nyilatkozathoz ugyan *részben* új kontextust teremt – Gyulai most nem íróasztalánál dolgozik, hanem szalonjában a portréja készül –, de kezdetben szóról-szóra ugyanazt „mondja”, mint 1907-ben: „A legújabb magyar irodalomról akarja hallani [a] véleményemet? – kérdezte. – Nem szívesen nyilatkozom. Megtörtént már több ízben, hogy interjúkat vettek tőlem, s aztán olyan nyilatkozatokat adtak a számba, miket sohasem mondtam.”

Itt Bányai a „szívesen” szót illeszti be az egy évvel korábbi szövegbe: ez az ő eminens érdeke. Ezután Gyulai „elismétli” 1907-es mondatait a tehetséges és nem tehetséges írókról, majd így folytatja:

58 GYULAI Pál, „Elnöki megnyitó beszéd (1897. február 7.)”, *A Kisfaludy-Társaság Évtapjai*, Új folyam 31 (1898): 3–9.

59 GYULAI Pál, „Elnöki megnyitó beszéd (1898. február 6.)”, *A Kisfaludy-Társaság Évtapjai*, Új folyam 32 (1900): 3–7, 4.

60 b. m. [BERKI Miklós], „Ady Endre: *Új versek*”, *Budapesti Szemle* 131. köt. (1907): 312–314; V–. [LÉVAY József], „Kafka Margit könyve; Oláh Gábor: *Költemények* (1904–1906)”, *Budapesti Szemle* 131. köt. (1907): 468–473; n., „Kosztolányi Dezső: *Négy fal között*”, *Budapesti Szemle* 132. köt. (1907): 155–157.

Arról azonban szó sem lehet, hogy akár a költészetben, akár drámában és regényben Arany, Petőfi, Katona vagy Kemény magasságáig egy is eljutott volna. Megírtam ezt többször a Budapesti Szemlében, s ma is ez a nézetem. Hallom, hogy most *nagyra vannak* egy fiatal poétával (Ady Endrére célzott, kit beszélgetésünk további folyamán meg is nevezett).⁶¹ Nem számít. Nem sokat ér! A Budapesti Szemlében is írtunk róla. Tehetséges ember, de tele van affektációval, márpedig, aki a költészetben affektál, az olyan, mint aki a tiszta bort hamisítja. Abból, hogy utánzói vannak, legfeljebb az következik, hogy ízléstelen emberek nagyobb számmal burjánoznak, mint régen. Az utánzók irtogatása különben a kritika dolga, melynek az a feladata, hogy az ízlés érdekeit megalkuvás nélkül védelmezze. De nem az újságkritika, mert egy és más kivételektől eltekintve, ez már lesüllyedt a közönséges reklám és az üzleteskedés színvonalára. Legjobb esetben pedig szinte mindenik lap a maga emberét magasztalja, de a reklám akkora apparátusával és ízléstelenségével, ami a régi időkben sohasem történhetett volna. Nem tudom, hogy ezen mi az örölnivaló. Inkább szomorkodni kellene, hogy az irodalmi kritika ennyire lesüllyedt.

*

Most viszont egyértelmű, hogy a „nyilatkozó” a cezúrát *nem* a 19. század utolsó harmadában-egyedében indultak és Adyék generációja között vonja meg – miként a „valóságos” Gyulai Pál is a 19. század klasszikusaihoz mért mindenkit, aki utánuk jött. Számára talán fel sem merült, hogy az *újaknak* nem Petőfi, Katona és Kemény a példa. Nem érzékelte a paradoxont, amely az új írók elé állított követelményekben rejtett: ha a nemzeti klasszicizmus színvonala az utódok számára tulajdonképpen elérhetetlen, akkor miért az egész művészet? Epigonizmusnak? Másfelől a régi nagyságokat inspiráló életérzéseket, fejleményeket hetven–nyolcvan évvel később már nem lehet visszahozni, más lett a világ.

Nézzünk csak körül. Hol van az élet, melyet Berzsenyi, Vörösmarty, vagy akár az is, amelyet Petőfi és Arany láttak maguk körül? Hol van az ország? – tette fel a kérdés Hatvany Lajos a Gyulaival készült interjúval szinte egy időben. – Nemcsak a külső kép változott meg, hanem az emberek is, belül, lelkük legmélyén. Mások a vágyaink, mások az eszményeink, több a kételyünk, más jókat becsülünk, más rossztól félünk – mást gondolunk Istenről, hazáról, erkölcsről, családról. Az lesz a költőnk, aki nekünk *rólunk* dalol, aki elmondja mindazt, ami a *ma* magyarját izgatja.⁶²

61 A zárójeles megjegyzés csak a *Pesti Napló*-ban olvasható.

62 HATVANY Lajos, „Jegyzetek a mai irodalomról”, *Magyar Hírlap*, 1908. dec. 25., 37–38, 37.

Az *Almanach*-nyilatkozat valójában Gyulai bírálóit igazolja: a szöveg egy olyan irodalmár-kritikust jelenít meg, aki a maga elveit változhatatlannak tekinti, *ítéleteit* – általában a *Budapesti Szemle Értesítő* rovatának ítéleteit – hivatkozási alapként kezeli,⁶³ mintha peres ügyekben hozott precedensértékű döntésekről volna szó. Ez a viszonyulás határozza meg az „affektálónak” mondott, „nem so-kat érő” Ady Endre minősítését is. Az *Új verseket* Gyulai „segédje”, Berki Miklós lényegében ugyanazon kifogásokkal illette, mint Lévay József a *Vér és arany* kötetet: Ady verseit nem az élet, a „szív” sugalmazta, őszintétlenek, mesterségesek; a szenvelgés, a sejtelmesség csak az ihlet hiányát leplezi.⁶⁴ Maga az „affektáció” kifejezés a *Holnap*-kritikában található, Lévay konklúziója lényegében az egész „korai” Ady-vita lezárásaként is olvasható:

Mi azt az utat és módot, melyen az ő műzsája indul, nem látjuk lírai költészetünk javára vezetőnek. Rossz példát ad az üres szavakkal való játékra, a torzalkotásokra, az affectatióra. Íme, eddig is mily sok nő és férfi verselő tévelyeg utána. Fejlődnie, tisztulnia kell. Fog is, ha el nem szédül, vagy el nem csügged. *A holnap* bizonyosan az övé. Mert hiszen fiataloké a jövő. De az »új iskolára«, a költői nyelvnek és lírai költészetnek új irányt és lendületet teremtő eredeti tehetségre még Ady Endre után is várunk kell. Vörösmarty, Petőfi, Arany még itt emelkednek előttünk felhőtlen magasban.⁶⁵

Visszatérve az interjúhoz, ekkor hirtelen – miként Bányai fogalmaz – Gyulai „kezébe akadt [!] a Nyugat legújabb (23-ik) száma”:

Lapozgatni kezdett benne, öt-hat lapot fordított egyszerre, egyik lapnál aztán megállott. Majd átadta, hogy olvassak pár verset belőle. Olvastam. Egy vidéki poéta versei voltak.

– Szamárság! – felelte mosolyogva. – Nagy szavak és nagy ürességek. Miért nevezik ezt modernnek. Régen az ilyen költeményeknek klapancia volt a neve.

A szöveg tanúsága szerint Gyulai a gyakorlott szerkesztők eljárását alkalmazza: első látásra ítéli meg, hogy az adott szerzővel van-e értelme egyáltalán foglalkoznia – és nem ismeri fel Babits Mihály verseinek értékét (mert hiszen ő a „vi-

63 Gyulai és Lévay József „összedolgozásáról” lásd Porkoláb Tibor említett tanulmányát.

64 BERKI, „Ady Endre...”, 312–314; – Ó – [LÉVAY József], „*Vér és arany*: Újabb versek, írta Ady Endre”, *Budapesti Szemle* 134. köt. (1908): 311–315.

65 F. [LÉVAY József], „*A Holnap*”, *Budapesti Szemle* 136. köt. (1908): 454–457, 457.

déki poeta”).⁶⁶ Nem is ismerheti fel, mert ezek a versek – *Az örök folyosó, Sunt lacrimae rerum, Hegeso sírja, Szóllőhegy télen* – nem befogadhatók első olvasásra, nem láthatók át egy pillanat alatt; nem olyanok, mint aminőket a *Budapesti Szemle* 1907–1908-ban például Szabolcska Mihálytól, Vargha Gyulától, Kozma Andortól vagy legifj. Szász Károlytól hozott. S ami még az 1908 végén született Gyulai-nyilatkozatban szerepel – némi *lárifárizás, tóthkálmanozás*, utalás az újságíró-irodalom léhaságára, színvonalbéli süllyedésére –, csak emlékeztet a briliáns kritikus egykori ragyogására.

Több tízezres példányszámú napilapban nyilatkozni jelentős dolog – különösen értelmiségiek számára. Önbizalmat ad, reputációt növel, hiúsági szempontból sem utolsó fejlemény. A műfajnak azonban megvannak a veszélyei, a sajtó a maga szempontjai szerint szelektálja és interpretálja a valóság egyébiránt közvetíthetetlenül bonyolult összefüggéseit.

Gyulai – mint Schöppflin fogalmazott

Egész életében harcban állott a sajtóval – soha nem tudta megérteni a szeme láttára kifejlődő modern hírlapírást, amely az értesülés gyorsaságára, percipálás friss impulzivitására, a közönség pillanatnyi szükségleteinek kielégítésére van alapítva, s ezeknek érdekében háttérbe juttatja a tájékozódás alaposságát, az ítélet megfontoltságát, a közönség pedagógikus kezelését.⁶⁷

Húsz évvel korábban Gyulainak jóváhagyásra elküldték volna újságnyilatkozatának nyomdai levonatát. 1907-ben és 1908-ban ezt már valószínűleg nem tartották fontosnak. Gyulai már nem volt a főrendiház jegyzője, nem volt a Kisfaludy Társaság elnöke, nem volt akadémiai osztálytitkár, és az egyetemről is nyugdíjba vonult. De ezúttal mindenekelőtt óvatlan és elbizakodott volt. A nála megjelenő újságírókat nem fogadta partnerként, leckéztette, foglalkozását lebecsülőleg emlegette; improvizált, hibát hibára halmozott – és most maga is „áldozatul” esett.

A *Pesti Napló* 1909. újévi interjúsorozatát – benne Gyulai meglehetősen szerencsétlen megnyilvánulásával – több ezren olvashatták, közöttük barátai, szerkesztőtársai, pályatársai, ismerősei. Az *Almanach* megjelenéséig még több mint öt hét volt vissza.⁶⁸ Valóban senki nem figyelmeztette Gyulait? Vagy nem hallgatta meg jóakaróit? Nem hitt nekik?

66 A *Nyugat* említett, december 1-jei számában egy művésztől több verset – Adyn kívül – csak Babitstól adtak közre (393–395).

67 SCHÖPFLIN Aladár, „Gyulai Pál posthumus könyve”, *Nyugat* 6 (1913): 1:910–917, 914.

68 ADY, *Összes prózai művei...*, 9:580.

III.

A *Nyugat* a fentieknél jóval ártatlanabb megjegyzésekre is gyakorta fulmináns cikkeiben válaszolt. Gyulaival azonban nem lehetett összeveszni, Gyulait a *Nyugat*ban nem lehetett „rendreutasítani”, mint Herczeg Ferencet vagy Beöthy Zsoltot.⁶⁹ 1892-ben Gyulai kért figyelmet egy Ignotus álnéven publikáló kezdő *A Slemil keservei* című elbeszélő költeményének. Gyulai nem tagadta, hogy a mű kissé bőbeszédű, olykor ízléstelen, „magyarsága és verselése nem mindenütt kifogástalan”, de lélektanilag hitelesnek, költőileg érdekesnek, egyszóval *tehetséges* ember munkájának mondta,⁷⁰ vagyis – és ez már Ignotus későbbi értelmezése – megvédte azoktól, akik a fiatal íróktól városi neveltetésük, hátterük és élménykörük miatt elvitatták azt, hogy ők is a magyar irodalomba tartoznak.⁷¹

Osvát Ernő 1899-es nyílt levelében, amelyet Gyulainak a Kisfaludy Társágban történt lemondatása után tett közzé, mindenki számára világosan fogalmazott: „a végkimerülés tehetetlenségével született akárhányévesekkel”, vagyis az irodalmi középnemzedékkel szemben az akkori és eljövendő fiatalok lesznek Gyulai szellemi örökösei.⁷² A Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetemen Osvát, Fenyő Miksa, Elek Artúr, Schöpflin Aladár, Laczkó Géza, Kuncz Aladár *mind* hallgatták Gyulait, többen otthonában is meglátogatták, Fenyő és Elek publikáltak a *Budapesti Szemlé*ben. A szomorú és csüggedt Hatvany Lajost – akiből a Deutsch Ignác és Fiai cég Mérleg utcai központjában üzletembert akartak faragni – Gyulai szabadította fel: elfogadta a *Budapesti Szemle* dolgozó-társának, egyetemi tanulmányokra ösztönözte, az egész életét másfajta pályára helyezte.

Az 1909-es nyilatkozatot követően a *Nyugat* továbbra is a következetességet, az egyenességet, a lelkesítő példát emeli ki Gyulai sorsából. Mindez nem részre-

69 Az 1913. január 16-i *Nyugat*ban Fenyő Miksa éles hangon kifogásolta Beöthy Zsolt és Herczeg Ferenc néhány kijelentését („Beöthy Zsolt – Herczeg Ferenc”, 148–151.). A dolog érdekessége, hogy Beöthy éppen egy – a fentiekben tárgyaltakhoz hasonló – év végi körkérdés alkalmából fejtette ki véleményét *Az Újság* 1912. december 25-i számában (291.), míg Herczeg a Petőfi Társaságban mondott beszédet. – Herczeg „Rendreutasította Beöthy Zsoltot...” kezdetű jegyzetével válaszolt a *Magyar Figyelő*ben ([név nélkül], 1913. febr. 16., 328–329.), amire Fenyő reflektált *Herczeg Ferencnek* címmel (*Nyugat* 6 (1913): 5:397–398.). Herczeg Ferenc ismét „Rendreutasította Beöthy Zsoltot...” kezdettel szólalt meg (*Magyar Figyelő*, 1913. márc. 16., 494–495.), végül Fenyő záró megjegyzései jelentek meg a *Nyugat*ban („Válasz Herczeg Ferencnek”, *Nyugat* 6 (1913): 7:574.).

70 –I. [GYULAI PÁL], „Ignotus: *A Slemil keservei*”, *Budapesti Szemle* 69. köt. (1892): 476–478, 476.

71 IGNOTUS, *A Nyugat útja* (Budapest: Lőrincz Ernő bizományos könyvkiadó kiadása, 1930), 5–6.

72 Lásd KOSZTOLÁNCZY Tibor, „»Egy phalanx«?: Az 1890-es évek irodalompolitikai küzdelmeiről új megközelítésben”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 112 (2008): 287–305, 303.

hajlás vagy elvtelenség, a szerkesztőknek – ha mástól nem, Hatvany Lajostól – értesülniük kellett Gyulai fokozódó szellemi hanyatlásáról.

Kuncz Aladár írja *Az utolsó magyar* című esszéjében 1909 tavaszán, Gyulai halála előtt mintegy fél évvel:

Aki oly sok nagy életet megismert, s maga is egy nagyszerűt élt le, talán megismerhette az élet titkát, s mi szívszorongva járulunk hozzá, hogy megtudhassuk azt, amiről oly sok fényes álmot szövünk, de szétfoslásától oly erősen félünk, ő azonban nem tud nekünk felelni; mikor egy nagyszerű visszapillantással életére, valami nagy, súlyos értéket adhatna nekünk útravalóul, a felettünk lebegő játékos sorsintéző megtagadja tőle a visszaemlékezést, s ő a nagy titkok műhelyétől visszajut egy új, gondtalan gyermekkorba, mely valami más, szebb jövő felé áhítóz.⁷³

Gyulai halálakor Schöpflin Aladár a *Nyugatban az embert* búcsúztatja: a modern Magyarországot megteremtő nagy nemzedék utolsó képviselője eltávozott, de „Gyulai Pál, az író, nem halt meg.”⁷⁴ A *Nyugat* 1909. november 24-i emlékünnepeén Ignotus és Hatvany ezt a gondolatot teljesítik ki. Gyulai rájuk hagyta „nem közönséges ítéleteit”, amelyek közül sok „húsz, harminc, negyven, sőt ötven évvel megállapíttatása után” is érvényes,⁷⁵ övék lett „a beavatottság melege”, ugyanakkor az igazi örökség – miként Hatvany írja – az, hogy Gyulai „szellemében” működjének: „úgy, mint a tanár úr annak idején, frissen, elfogulatlanul, új szemmel állunk a dolgok elé, és senkivel, még a tanár úr ítéletével se törődve, a mát élve kimondjuk a ma büszke, diadalmas igazát”.⁷⁶

Ebből aztán még rengeteg baj származott.

73 KUNCZ Aladár, „Az utolsó magyar”, *Nyugat* 2 (1909): 1:369–372, 369.

74 SCHÖPFLIN Aladár, „Gyulai Pál”, *Nyugat* 2 (1909): 2:521–522, 522.

75 IGNOTUS, „A mi koszorúnk”, *Nyugat* 2 (1909): 2:577–581, 579.

76 HATVANY Lajos, „Gyulai Pál estéje: Emlékezések, megemlékezések”, *Nyugat* 2 (1909): 2:684–708, 692, 708.

Melléklet

Gyulai Pál

Félszázadon át Gyulai Pál volt az értékelője azoknak az irodalmi alkotásoknak, melyek a regény, drámaírás és a költészet terén Magyarországon végbementek. Szavának döntő súlyt biztosított elfogulatlansága és az irodalmi termékek objektív vizsgálata. A legújabb magyar szépirodalom áramlásai az ő portájáig is elhatottak, tisztán arról van tehát szó, hogy ő mit lát és miket látott bennök, s milyen mértéket alkalmaz rájuk. Felkerestük a kiváló kritikust Sándor utcai lakásán, hogy meghallgassuk véleményét. Íróasztala mellett ült, előtte könyvek, egy újságlap és kéziratlapok heverték.

— A legújabb magyar irodalomról akarja hallani a véleményemet? — kérdezte. — Nem nyilatkozom. Megtörtént már több ízben, hogy interjúkat vettek tőlem, s aztán olyan nyilatkozatokat adtak a számba, amiket sohasem mondtam. Ennélfogva nem nyilatkozom többet senkinek.

De azért mégis nyilatkozott önkéntelenül és akarata ellenére, anélkül, hogy észrevette volna. Sem a köteles diszkréciót, sem a kiváló író iránt való tiszteletet nem sértjük meg, amikor Gyulai Pálnak ide rögzítjük ezt a röpke, tömör és vastag vonásokkal kirajzolt véleményét. Miután szigorúan amellet maradt, hogy nem nyilatkozik, beszélgetésünk során a következőket mondotta:

— Gondolataimat és véleményeimet nem bízom másokra. Én is író vagyok, s ha

Gyulai Pál

Félszázadon át Gyulai Pál volt az értékelője azoknak az irodalmi alkotásoknak, melyek a regény, drámaírás és költészet terén Magyarországon végbementek.* Szavának döntő súlyt biztosított elfogulatlansága és az irodalmi termékek objektív vizsgálata. A legújabb magyar szépirodalom áramlásai az ő portájáig is elhatottak, tisztán arról van tehát szó, hogy ő mit lát és miket látott bennök, s milyen mértéket alkalmaz rájuk. Felkerestük a kiváló kritikust Sándor utcai lakásán, hogy meghallgassuk véleményét a legújabb szépirodalomról. Salonjában, egy karosszéken ült, Kazacsai Geróné, egy komoly tehetségű művésznő pedig portrait-ját festette.

— A legújabb magyar irodalomról akarja hallani [a] véleményemet? — kérdezte. — Nem szívesen nyilatkozom. Megtörtént már több ízben, hogy interjúkat vettek tőlem, s aztán olyan nyilatkozatokat adtak a számba, miket sohasem mondtam.

Megnyugtattuk, hogy ezúttal semmiféle visszaélés** nem történhetik, erre bizalmassá lett.

— A legújabb irodalomban is vannak tehetséges és nem tehetséges emberek. És vannak olyanok, kik eredetiek, és olyanok, akik utánzásból élnek. Nemzeti vonás [a] legkevesebb bennök, ez tény. Arról azonban szó sem lehet,

* PN: végbement

** PN: indiscretio

van valami mondanivalóm, elmondom a Budapesti Szemlében. Különbem sem értem, hogy milyen irányban óhajítja véleményemet. *A legújabb irodalomban is vannak tehetséges és nem tehetséges emberek. És vannak olyanok, kik eredetiek, és olyanok, akik utánzástól élnek. Nemzeti vonás a legkevesebb bennök, ez tény.* A Budapesti Szemléből meg lehet tudni ezeket.

Gyulai Pálnak a Budapesti Szemlében írott kritikáiból és a Kisfaludy Társaságban elmondott beszédeiből meg lehet valóban tökéletesen állapítani, hogy miként vélekedik ő a legújabb irodalom termékeiről. Igaza van tehát abban, mikor szóbeli nyilatkozatokban nem ismétli magát, hiszen az író és a kritikus álláspontjának leghitelesebb kifejezője nem a privát szó, hanem a cikk, értekezés vagy könyv, melyekben nézeteit tolmácsolja. Gyulai volt az első, aki a zszurnalisztika „tárcaözön”-ében konstataálta, hogy az újságtárca megöli a tehetségeket, mert lehetetlenné teszi a nagyobb koncepciókhoz való vonzódást. Ő róttta meg egyik beszédében a modern szép-irodalmi írókat amiatt is, hogy írásaikban a műgond alig csillan fel. A legeslegújabb írókról, nevezetesen a ma embereiről pedig alig pár hónap előtt mondott véleményt a Budapesti Szemle, konstataálván, hogy vannak közöttük tehetséges emberek, kik azonban még csak fejlődésük elején állanak, és vannak költők, kik közül egyik-másik nagy robajt támaszt maga körül, de amit Gyulai és a Budapesti Szemle egyelőre csak titánoskodásnak tartanak.

— Ha ír valamit beszélgetésünkről [!] — mondta végül tréfásan —, jegyezze meg, hogy pénzt, paripát és feleséget sohasem bi-

hogy akár a költészetben, akár drámában*** és regényben Arany, Petőfi, Katona vagy Kemény magasságáig egy is eljutott volna. Megírtam ezt többször a Budapesti Szemlében, s ma is ez a nézetem. Hallom, hogy most *nagyra vannak* egy fiatal poétával****. Nem számít. Nem sokat ér! A Budapesti Szemlében is írtunk róla. Tehetséges ember, de tele van affektációval, márpedig, aki a költészetben affektál, az olyan, mint aki a tiszta bort hamisítja. Abból, hogy utánzóik vannak, legfeljebb az következik, hogy ízléstelen emberek nagyobb számmal burjánznak, mint régen. Az utánzók irtogatása különben a kritika dolga, melynek az a feladata, hogy az ízlés érdekeit megalkuvás nélkül védelmezze. De nem az újságkritika, mert egy és más kivételektől eltekintve, ez már lesüllyedt a közönséges reklám és az üzleteskedés színvonalára. Legjobb esetben pedig szinte mindenik lap a maga emberét magasztalja, de a reklám akkora apparátusával és ízléstelenségével, ami a régi időkben sohasem történhetett volna. Nem tudom, hogy ezen mi az örülnivaló. Inkább szomorkodni kellene, hogy az irodalmi kritika ennyire lesüllyedt.

Kezébe akadt a Nyugat legújabb (23-ik) száma. Lapozgatni kezdett benne, öt-hat lapot fordított egyszerre, egyik lapnál aztán megállott. Majd átadta, hogy olvassak pár verset belőle. Olvastam. Egy vidéki poéta versei voltak.

— Szamárság! — felelte mosolyogva. — Nagy szavak és nagy ürességek*****. Miért

*** PN: a drámában

**** PN: poétával (Ady Endrére célzott, kit beszélgetésünk további folyamán meg is nevezett).

***** PN: ürességek!

zok másra. Ez az elvem, melyet kiegészítetek azzal, hogy amíg bírom kezelni a tollat, és van terem véleményem elmondására, gondolataimat sem bízom mások protekciójára.

Nem lehetetlen, hogy egy-két hónap múlva már be is váltotta Gyulai ígétét, s részletes okolások kíséretében fogja közölni a legújabb irodalomról nézeteit, miket előttünk csak pár szóval, nagy általánosságban megjelölt.

[Név nélkül], „A modern magyar irodalom”, *Pesti Napló*, 1907. dec. 25., 19–20, 19.

nevezik ezt modernnek. Régen az ilyen költeményeknek klapancia volt a neve.

Tovább folytattam az olvasást. Feladogattam a prózából is egy kis mutatványt az öreg kritikuskak, hogy tájékozódjon.

— Lárifári! 1856 körül Tóth Kálmán a Hölgyfutárban egy verset tett közzé a kritikusok ellen, kik tanulmányt és elmélyedést ajánlottak a fiatal íróknak. „*Ti csak tanuljatok!*” — vágta vissza Tóth Kálmán, és ő azt hitte, hogy ezzel elintézte az akkori fiatal irodalmat. Írhatnak ma is akármit, komoly tanulmány nélkül még a tehetségesek is elakadnak, a tehetségtelenek pedig, kik a tehetségek utánzásából***** élnek, legfeljebb arra jók, hogy ízléstelenségekkel és nagy szavakkal megrontsák a hitelt minden komolyabb törekvésnek.

***** PN: a tehetséges utánzásból

A Budapesti Újságírók Egyesülete 1909-ik évi Almanchja, 215–216; ill. „Írók – az irodalomról”, *Pesti Napló*, 1909. jan. 1., 98–99, 99. — *A Pesti Napló* 1909. évi 1. száma január 2-án jelent meg, de az interjúkat is tartalmazó mellékleten január 1-i dátum szerepel.

Az interjú kivonatát lásd „Ady-interjú”, [!] in GYULAI Pál, *Bírálatok, cikkek, tanulmányok*, szerk. BISZTRAY Gyula és KOMLÓS Aladár, A magyar irodalomtörténetírás forrásai 5, 629–630 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961).

Veteránok a Csonka toronyban

Gyulai Pál, Lévay József és Szász Károly
az 1899. évi nagyszalontai Arany-ünnepélyen

1899. augusztus 27-én nagyszabású eseményre kerül sor Arany János szülővárosában, Nagyszalontán: a város impozáns főterét, a Toldi teret a híres Csonka toronyban kialakított Arany-emlékmúzeum megnyitási ünnepélyére érkező közönség tölti meg.¹ Az ünnepély ugyan helyi jellegű (rendezője a szalontai Arany Emlék-Egyesület), ám szónokai között feltűnnek „Aranynak a régi időből még élő személyes barátai”,² pályatársai: a 74 éves Lévay József, aki a Magyar Tudományos Akadémia hivatalos kiküldöttjeként olvassa fel *Az Arany-szoba* című költeményét, a 70 éves Szász Károly, aki ugyancsak az Akadémiát képviselve mond beszédet, valamint a 73 éves Gyulai Pál, aki a Kisfaludy Társaság nevében tartja meg orációját.³ A tanulmány arra a kérdésre keresi a választ, hogy mi magyarázza – az ünnepelt költő iránti kegyelet és tisztelet kinyilvánításán túlmenően – az Arany-kör veteránjainak ezt a látványos felvonulását, vagyis azokat a mentalitás-, kultusz- és intézménytörténeti, valamint emlékezetpolitikai kontextusokat igyekszik feltárni, amelyek (be)láthatóvá teszik e demonstratív gesztus implicit réjtjét és (utó)hatásait.

1 Az ünnepélyről lásd: „Az Arany-ünnepély Nagyszalontán”, *Vasárnapi Ujság* 46, 36. sz. (1899): 601–602; „Arany János a Csonka-toronyban”, *Budapesti Hírlap*, 1899. aug. 28., 2.; „A Csonkatorony felavatása”, *Pesti Napló*, 1899. aug. 28., 2–3.

2 *Szentpéteri üres fészek: Lévay József naplója (1892–1917)*, szerk. PORKOLÁB Tibor, 2 köt. (Miskolc: Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár–Herman Ottó Múzeum–Miskolci Egyetem Textológiai Műhelye, 2001), 1:136.

3 LÉVAY József, „Az Arany-szoba”, *Akadémiai Értesítő* 10 (1899): 499–501; SZÁSZ Károly, „A szalontai csonka-torony felavatásánál”, *Akadémiai Értesítő* 10 (1899): 497–499; GYULAI Pál, „Beszéde, melyet Nagy-Szalontán 1899 augusztus 27-én az Arany-emlékszoba megnyitásának ünnepén a Kisfaludy-Társaság nevében mondott”, *A Kisfaludy Társaság Évkönyvei* 34 (1901): 17–18.

Az illusztris triásznak ez az együttes fellépése ugyanis annak ellenére szembevető fejlemény, hogy jól ismert több évtizedes, bensőséges barátságuk,⁴ összefonódó és egymást támogató jelenlétük és tevékenységük az irodalmi-tudományos közéletben, valamint közös szerepvállalásuk Arany szellemi hagyatékának átvételében, gondozásában és egyben kisajátításában. Ez a sokrétű, mélyreható, időben távlatos és összhangzatos együttműködés jórészt az Akadémia, a Kisfaludy Társaság és a *Budapesti Szemle* által uralt hivatalos és intézményes közegben bontakozik ki. Gyulai folyóiratának Szász és Léway a legfoglalkoztatottabb szerzői. E két hűséges és megbízható „dolgozótárs” nem csupán költemények és fordítások tömegével, de értekezések és könyvbírálatok sorával igyekszik kiszolgálni a szerkesztői igényeket.⁵ Gyulai és Szász kulcspozíciókat tölt be az Akadémia és a Kisfaludy Társaság vezetésében, Léway pedig – aki éppen Gyulai ajánlására nyeri el az akadémiai rendes tagságot – a két testület egyik legszorgalmasabb „megbízott tolmácsa”, azaz képviselője és szónoka a legkülönbébb megemlékezési szertartásokon.⁶ Jelképes, hogy az Akadémia 1887-ben – Gyulai kezdeményezésére – Szásznak és Léwaynak megosztva ítéli oda a „nagyjutalmat” néhány évvel korábban megjelent gyűjteményes versesköteteikért.⁷ És persze az is jelképes, hogy 1882. október 24-én Arany ravatalánál az Akadémia nevében Szász, a Kisfaludy Társaság nevében Gyulai mond gyászbeszédet,⁸ hogy Arany emlékezetét a Társaság 1883. október 28-án Szász nyitóbeszédével, Léway emlékdájával és Gyulai emlékbeszédével, az Akadémia 1884. június 8-án Szász dicszónoklatával újítja fel.⁹ A *Pesti Napló*ban ifj. Ábrányi Kornél így harangozza be a Társaság ünnepélyes közülését: „a »Kerekasztal« három hőse, Szász Károly, Gyulai Pál és Lévai József fogja elsíratni az eltűnt vezért. Flos regum Arturus!”¹⁰ Az *Egyetértés* névtelen tudósítója is azt emeli ki, hogy „Gyulay Pál, Lévai Jó-

4 Erről lásd például: PAPP Ferenc, *Gyulai Pál*, 2 köt. (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1935, 1941), 2:345–352, 592–598.

5 Erről lásd: PORKOLÁB Tibor, *Kultusz és felejtés: Léway József irodalmi és társadalmi státusza*, Ligatura (Budapest: Ráció Kiadó, 2017), 211–220.

6 Uo., 182–201.

7 *A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője* 21 (1887): 158. A két jutalmazott versgyűjtemény: LÉWAY József, *Összes költeményei*, 2 köt. (Buda-Pest: Franklin Társulat, 1881); SZÁSZ Károly, *Kisebbségi költeményei*, 2 köt. (Budapest: Franklin Társulat, 1883).

8 *Vasárnapi Ujság* 29, 44. sz. (1882): 702.

9 SZÁSZ Károly, „Arany János a Kisfaludy-Társaságban”, *A Kisfaludy Társaság Évkönyve* 19 (1885): 1–14; LÉWAY József, „Arany János emlékezete”, *A Kisfaludy Társaság Évkönyve* 19 (1885): 317–321; GYULAI Pál, „Emlékbeszéd Arany János felett (Felolvasott 1883. október 28.)”, *A Kisfaludy Társaság Évkönyve* 19 (1885): 279–316; SZÁSZ Károly, „Emlékbeszéd Arany János felett”, *A Magyar Tudományos Akadémia Évkönyve* 17 (1891): 2:17–31.

10 ÁBRÁNYI Kornél, „Két ünnep”, *Pesti Napló*, 1883. okt. 28., 2.

zsef és Szász Károly, az eltűnt vezér barátai és méltó követői” koszorúzzák meg „Arany emlékét”.¹¹ Jelenlétük az Arany-kommemoráció későbbi kitüntetett jelentőségű eseményein is meghatározó: az első nagyszalontai Arany-gyűjtemény (a helyi gimnáziumban kialakított emlékszoba) 1885. június 6-i megnyitási ünnepélyén Lévy, a pesti Arany-szobor 1893. május 14-i leleplezési ünnepélyén Szász szónokol,¹² a szoboravatási ceremóniát közvetlenül megelőző akadémiái díszülésen pedig ismét Lévy olvassa föl *Arany lyrája* című – dicsbeszédként zengő – értekezését.¹³ E különböző műfajú szövegeket nem csupán ceremonialis funkciójuk, de az általuk konstruált Arany-kép is szorosan egybekapcsolja. Szembetűnő ugyanis szemléletmódjuk és értékrendjük azonossága, koncepciójuk és argumentációjuk egységessége, motívumkészletük és szóhasználatuk hasonlósága.¹⁴ Nagyhatásúan formálódik meg bennük a „nép-nemzeti” irodalmat a nemzeti és a művészi irány összeolvasztásával „teljes diadalra” juttató, „nemzeti tipus”-ként felmutatott Arany költői portréja.¹⁵ Mindezzel sikeresen teljesítik az „értelemgondozás” feladatát, azaz kialakítják (és a már korábban kanonizált Arany-életrajzzal összehangolják) azt a jelentéskánont, amely az ideálként csodált, mércévé emelt és mintaként követett Arany-szövegekhez, illetve a „nép-nemzeti” költészet védjegyeként használt Arany-névhez rendelhető.¹⁶

11 „A Kisfaludy-társaság Arany-ünnep”, *Egyetértés*, 1883. okt. 29., 1.

12 LÉVAY József, „Beszéde a Kisfaludy-Társaság nevében az Arany-emlékszoba megnyitási ünnepélyén Nagy-Szalontán 1885. június 6-dikán”, *A Kisfaludy Társaság Évkönyve* 21 (1887): 25–27; SZÁSZ Károly, [„Beszéd Arany János szobrának leleplezésén”], *Akadémiái Értesítő* 4 (1893): 339–342.

13 LÉVAY József, „Arany lyrája”, *Akadémiái Értesítő* 4 (1893): 317–329.

14 Milbacher Róbert Gyulai és Szász emlékbeszédeit összevetve mutat rá erre a nagyfokú hasonlóságra: MILBACHER Róbert, *Arany János és az emlékezet balzsama: Az Arany-hagyomány a magyar kulturális emlékezetben*, Ligatura (Budapest: Ráció Kiadó, 2009), 70. Mélyreható eszme- és szövegközösségükre a Deák-kommemorációval kapcsolatos szövegeik is rávilágítanak: *Borsodvármegye tanácsteremében Deák Ferencz arcképének ünnepélyes leleplezése alkalmával, az 1877. évi november 5-én tartott közgyűlésen Lévy József, főjegyző beszéde* (Miskolc: Rácz Ádám Könyvnyomdája, 1877); SZÁSZ Károly, „Óda Deák Ferencz emlékezetére”, *A Magyar Tudományos Akadémia Évkönyvei* 15 (1879): 3:86–88; GYULAI Pál, „Emlékezés Deák Ferenczre: Születése századik évfordulóján”, *Buda-pesti Szemle* 118 (1904): 321–335.

15 Lásd például: GYULAI, „Emlékbeszéd...”, 283, 285, 296, 316; LÉVAY, „Arany János...”, 319; SZÁSZ, „Emlékbeszéd...”, 18–19; LÉVAY, „Arany lyrája...”, 327; SZÁSZ, [„Beszéd...”], 342.

16 A „nagy tradíciók” keletkezéséhez egyaránt szükséges „értelemgondozás” és „szöveggondozás” intézményeiről lásd: Aleida ASSMANN és Jan ASSMANN, „Kanon és cenzúra”, in *Irodalmi kanon és kanonizáció*, szerk. ROHONYI Zoltán, Szemeszter, 87–107 (Budapest: Osiris Kiadó–Láthatatlan Kollégium, 2001), 92–96. Ez utóbbi (vagyis a szövegkanon létrehozása) a Ráth Mór kiadóvállalattal együttműködő Arany László privilégiuma és kötelessége: BISZTRAY Gyula, „Az Arany János-kiadások rostája (1883–1958)”, *Magyar Könyvszemle* 75, 1. sz. (1959): 23–46; KOROMPAY H. János, „A »kegyeles fiu« textológiája: Az Arany János-levelek kiadástörténetéhez”, in *A két Arany: Össze-*

A Nagyszalontán 1899. augusztus 27-én elhangzó költemény és két beszéd ezt a jelentéskánont nem tudja bővíteni, de még megerősíteni (azaz koherensebbé, meggyőzőbbé tenni) sem. Az ilyesféle koszorúzó-emlékjelavató orációk persze kevésbé alkalmasak a koncepciózus jelentéstulajdonításra, mint a nagy, akadémiai típusú emlékbeszédek. A hetvenkét soros szalontai költemény is jóval szűkösebb szövegteret biztosít az Arany-kép alakítására, mint a Kisfaludy Társaság közülésén egykor felolvasott, 144 soros, klasszikus emlékóda. Ráadásul ezek a (verses) szónoklatok az ünnepélyes alkalom által megkívánt kötelességeknek rendelődnek alá: tolmácsolniuk kell a megbízó testületek (az Akadémia és a Kisfaludy Társaság) elismerését és köszönetét Nagyszalonta városának és a helyi emlékbizottságnak, valamint rá kell mutatniuk a történelmi monumentumként és költői tárgyként ismert Csonka torony, illetve a toronyban megnyitandó emlékmúzeum jelentőségére. Azonban a műfaji-terjedelmi különbségeknek és a kommunikációs szituáció eltéréseinek a tudatosítása sem oszthatja el a gyanút, hogy a Toldi tér díszes pódiumára fellépő agg literátoroknak tulajdonképpen nincs (érdemi) mondanivalójuk Aranyról. Az aktuális szónoki feladataikat ugyan rutinosan teljesítik, ám a közvetlenül Aranyra vonatkozó kijelentéseik nemigen adnak okot különösebb szellemi izgalomra: Lévay kiüresedő retorikával hódol az „isteni lantján” zengő költő előtt, Szász közismert életpálya-adatok elősorolására szorítkozik, Gyulai pedig saját topikus Petőfi–Arany-összevetésének¹⁷ szimplifikált változatával hozakodik elő. Szembetűnő, hogy az emlékmúzeum létrehozását és megnyitását egyáltalán nem helyezik tágabb (irodalomtörténeti vagy politikai) kontextusba. Még a kínálkozó őrtorony-metaforát sem ők, hanem az ünneplő közönséget táviratban köszöntő Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter aknázza ki:

Hazafias kegyelettel eltelve a nagy költő emléke iránt, lelkemben ünneplek az ünneplőkkel, a kik a küzdelmes, de dicsőséges multa emlékeztető Csonka tornyot a halhatatlan megénekelőről maradt ereklyék tárházává avatták, méltón és találóan ünneplve ezzel Arany Jánost, kinek örök becsű énekeiben szép nyelvünk édes zengzete hangzik, s nemzetünk szenvedésekkel teljes, de sikerekben is gazdag múltja támadt fel. Így az ő költészete őrtoronyként áll a nemzeti érzés ápolására irányuló törekvéseinkben.¹⁸

haszonlító tanulmányok, szerk. KOROMPAY H. János, 174–199 (Budapest: Universitas Kiadó, 2002). Az Arany-kanonizációról áttekintő igénnyel értekezik: MILBACHER, *Arany János...*, 17–95.

17 GYULAI, „Emlékbeszéd...”, 288–291.

18 „Az Arany-ünnepély Nagy-Szalontán”, *Vasárnapi Ujság* 46, 36. sz. (1899): 601–602, 602.

A tekintélyes triász szalontai fellépése tehát nemigen vezethető vissza az Arannyal igazolt „nép-nemzeti” tudáskészlet védelmének vagy megújításának igényére. Kézenfekvő magyarázatul szolgálhat viszont az az elkötelezettség, amellyel Gyulai és köre támogatja a Széll Kálmán vezette emlékbizottságot és Arany Lászlót abban, hogy emlékmúzeumot alakítsanak ki a felújítandó Csonka toronyban. A kegyeletes terv megvalósítását Arany László váratlan, 1898. augusztus 1-jén bekövetkező halála sem gátolja meg: a restaurálási munkálatok – Arany Lászlóné Szalay Gizella jelentős anyagi hozzájárulásával – 1899 nyarára befejeződnek.¹⁹ Gyulai nem csupán azzal igyekszik segíteni az özvegy és az időközben egyesületté alakult emlékbizottság kommemorációs törekvéseit, hogy megszövegezi a torony falába illesztett emléktábla feliratát,²⁰ hanem azzal is, hogy közreműködik az 1899. augusztus 27-i nyitóünnepség megszervezésében. Papp Ferenc megállapítása szerint: „Előzetesen többet levelezett barátaival, hogy minél összehangzóbb ünnepelő sereget toborozzon össze.”²¹ Lévy vonatkozó naplóbejegyzései ugyanakkor arra engednek következtetni, hogy az agg literátorok demonstratív felvonulása mögött más ok is rejlik:

A jövő héten, e hó 23-án ellátogatok Gyulaihoz Leányfalvára. Onnan együtt megyünk Szalontára az Arany-szoba ünnepélyes felavatása végett, mely augusztus 27-én történik. Éppen ellentéte lesz ez a szerény ünnep a Segesváron és egyebütt is nemrég tartott zajos Petőfi-ünnepeknek. Szinte ebben is tükröződik a két költő egyénisége. Az az alkalmi költemény is, melyet én ott el fogok mondani, ilyen hangulatú. Nem törekedtem nagy szavakra, melyek ritkán fakadnak a szívből, s melyek nem is tartoznak a költészet lényegéhez, sőt idegenek attól²²

– írja 1899. augusztus 20-án. Az ünnepélyről pedig az alábbi, szeptember 1-jén kelt bejegyzés olvasható a naplóban:

19 „Arany-szobák és hajdú-múzeum Nagy-Szalontán”, *Vasárnapi Ujság* 46, 27. sz. (1899): 445–446; ZUH Imre, „A nagyszalontai Arany János Emlékmúzeum Csonka-toronybeli fennállásának 100. évfordulójára (1899. augusztus 27. – 1999. augusztus 27.)”, in *A két Arany: Összehasonlító tanulmányok*, szerk. KOROMPAY H. János, 12–18 (Budapest: Universitas Kiadó, 2002), 14–15.

20 Az emléktábla felirata: EZ ÜGYNEVEZETT CSONKA TORONY, / MELYET / ARANY JÁNOS ÉS PETŐFI SÁNDOR MEGÉNEKELTEK, / ARANY LÁSZLÓ / NAGY-SZALONTA SZÜLÖTTÉ ÉS ORSZÁGGYÜLÉSI KÉPVISELŐJE / TERVEZETE SZERINT ÉS HAGYOMÁNYÁBÓL UJITTATOTT MEG. / IDE HELYEZTETTEK EGYSZERSMIND ÖRZÉS VÉGETT / ARANY JÁNOS EMLÉKEI / MELYEKET A KEGYELETES FIU / NAGY-SZALONTA VÁROSÁNAK AJÁNDÉKOZOTT / 1899 AUGUSZTUS 20-ÁN.

21 PAPP, *Gyulai Pál...*, 2:579, 605.

22 *Szentpéteri üres fészek...*, 1:136.

A szalontai Arany-szoba ünnepélyes megnyitása óhajtasunk szerint sikerült. Gyönyörű idő, roppant számú ünnepi közönség (különben is vasárnap volt aug. 27-én), őszinte lelkesedés, melyet nem volt szükség mesterségesen izgatni. Inkább egy benső igaz érzelemtől áthatott családi ünnep volt ez, mint valami mellékcélokkal egybekötött tüntetés. Illő volt Arany költészetéhez és jelleméhez.²³

Lévay tehát a szalontai ceremóniát következetesen a Petőfi halálának félévszázados évfordulója alkalmából rendezett Petőfi-ünnepélyekkel – külön is megemlítve az 1899. július 30-i segesvári megemlékezéssel – szembeállítva pozicionálja és értékeli. Az Arany-kör veteránjainak közös szerepvállalása így egy olyan kontextusba helyeződik, amelyre a Toldi téren elhangzó (verses) szónoklatok – érthető módon – még csak nem is utalhatnak.

Az inkriminált segesvári „nemzeti emléknap” rendezője a Petőfi Társaság, főszereplői pedig az állami-politikai elit képviselői (például az Akadémia nevében is szónokló Zsilinszky Mihály államtitkár), valamint a Társaság notabilitásai: Bartók Lajos alelnök két beszédet is tart, és Jókai Mór elnöknek is két alkalmi szövegét – az *Apotheosis. Petőfi Sándor halálának fél százados évfordulójára* című költeményét és a *Petőfi halála* című (fonográfba mondott) beszédét – olvassák fel (ez utóbbit maga Bartók) a fehéregyházai emlékoszlopnál, illetve a segesvári szobornál.²⁴ Gyulai, Lévay és Szász nem vesznek részt ezen a hivatalos rangra emelt és országos jelentőségűnek hirdetett ünnepélyen. Gyulai döntése azért is megkülönböztetett figyelmet érdemel, mert alig egy hónappal korábban készségesen utazik Gyulára, hogy az Akadémia és a Kisfaludy Társaság nevében beszédet mondjon Pálffy Albert emléktáblájának leleplezése alkalmából.²⁵ Nem meglepő tehát, hogy távolmaradása sajtóhírré válik: „Gyulai Pál helyettes főtítkárra hivatalos és egyéb elfoglaltsága miatt sem mint az Akadémia kiküldöttje, sem mint a Szendrey család képviselője nem vehet részt a segesvári Petőfi-ünnepen, de jelen lesz a fővárosi ünnepélyen.”²⁶ A pesti Petőfi-szobor koszorúzásán²⁷ való megjelenése azonban semmiképpen nem ellensúlyozhatja azt, hogy már-már

23 Uo.

24 Az ünnepélyről lásd: LAMPÉRTH Géza, „A segesvári ünnep”, *Vasárnapi Ujság* 46, 32. sz. (1899): 529–531; „A segesvári ünnep”, *Pesti Napló*, 1899. júl. 31., 1–4.; „A segesvári ünnep”, *Budapesti Hírlap*, 1899. júl. 31., 3–6.

25 GYULAI Pál, „Beszéde, melyet Gyulán 1899 május 28-án a Pálffy Albert szülőházát jelölő emléktábla leleplezésekor a Magyar Tud. Akadémia és a Kisfaludy-Társaság nevében mondott”, *A Kisfaludy Társaság évkönyvei* 34 (1901): 19–20.

26 „A Petőfi-emlékünnepély”, *Vasárnapi Ujság* 46, 31. sz. (1899): 524.

27 „A budapesti ünnep”, *Vasárnapi Ujság* 46, 32. sz. (1899): 537; „Az ünnepelő főváros”, *Pesti Napló*, 1899. júl. 31., 4–5; „A budapesti Petőfi-szobornál”, *Budapesti Hírlap*, 1899. júl. 31., 1–3.

tüntető módon negligálja a Petőfi Társaság központi rendezvényét. Úgy tűnik, a Petőfi Társasággal kapcsolatos, több mint két évtizedes ellenérzései az elhatárolódásnak ebben a látványos gesztusában teljesednek ki.

Gyulai a Petőfi Társaság fönnállásának negyedszázados évfordulójára kiadott füzetet²⁸ bírálva foglalja össze a Társasággal kapcsolatos, többször hangoztatott kifogásait. Már a Társaság megalapítását is sürgősségellennek tartja (mali-ciózus álláspontja szerint „némelyek haragudtak a Kisfaludy-társaságra be nem választatásukért s ezért indítványozták az új társaságot”), működéséről pedig egészen lesújtó a véleménye: „Főfeladata lett volna fejtegetni Petőfi költészetét aesthetikai és irodalomtörténeti szempontból, elősegíteni művei kritikai kiadását, tisztázni életadatait s megírati életrajzát. Erre nézve alig tett valamit a Petőfi-társaság. [...] húsz év óta nem ad ki semmit, csak ünnepélyeket, kirándulásokkat és lakomákat rendez.” Ezek az olyannyira kedvelt ünnepélyek azonban még Petőfi kultuszának az építésére is csak korlátozottan alkalmasak: egyfelől azért, mert a fölolvastott „rossz versek és beszédek [...] nem igen táplálhatják a kegyelet érzését”, másfelől azért, mert jórészt arra kínálnak alkalmat, hogy a Társaság „ünnepeltethesse magát”. Azt ugyan Gyulai hajlandó méltányolni, hogy a Társaság „gyűjti Petőfi műveinek kiadásait, fordításait, kéziratait s némely ereklyéit”, ám a relikviamúzeumként és egyben a Társaság székházaként funkcionáló Petőfi-ház eszméjét elutasítja. Végkövetkeztetése szerint „nem annyira Petőfinek van szüksége a társaságra, mint inkább a társaságnak van szüksége Petőfire, hogy népszerűsítse magát és dicsőségénél sütkérezzék”.²⁹

E vádak többsége Gyulainak már abban a levelében feltűnik, amellyel Lévy 1899. július 29-én – azaz a segesvári ünnepély előtti napon – kelt levelére válaszol. Lévy e levélben a tetőpontjára hágó „Petőfi láz”-ról fejt ki a véleményét:

Beh furcsák is vagyunk mi! Bálványainkat hol az égbe emeljük, hol a porban hempergetjük. Olvasva ezeket az egymásra árverelő dicsőítéseket: szinte azt hihetné az ember, hogy ez a szegény nemzet alkotmányát, szabadságát, míveltségét, mindenét Petőfinek köszönheti. Nem kárhoztatom, de nem is gyönyörködöm benne, kivált miután valószínű, hogy a buzgólkodó előharcosok nem is annyira Petőfit, mint a magok hiúságát szolgálják.³⁰

28 *A Petőfi-Társaság 1876–1901*, (Budapest: Petőfi-Társaság, 1902).

29 –i. [GYULAI Pál], „A Petőfi-társaságról”, *Budapesti Szemle* 109 (1902): 331–334. Lásd még: GYULAI Pál, „A Petőfi Társaság közüléséről”, *Pesti Napló*, 1877. jan. 6., 1. és 9., 1–2.; –i. [GYULAI Pál], „A Petőfiház”, *Budapesti Szemle* 105 (1901): 156–159; –i. [GYULAI Pál], „Petőfi és a Petőfi-társaság”, *Budapesti Szemle* 106 (1901): 158–159.

30 GYULAI Pál, *Levelezése 1868-tól 1909-ig*, kiad. T. SZABÓ Levente (kézirat), 555. Lásd még: KARDOS

Válaszlevelében Gyulai először azt fejtegeti, hogy „a Petőfi-társaság nagy lelkesülésének legfőbb indoka az, hogy házhoz, palotához akarnak jutni”, majd felteszi a kérdést: „Minek a költséges palota egy oly társaságnak, a mely semmit sem ad ki s Petőfiért még eddig nem tett semmit csak ünnepélyt rossz beszédek és versek kíséretében.” Végül a „nemzeti emléknapon” elhangzott Petőfi-köteményekre célozva megállapítja: „Valóban, ha valaki pályázatot hirdetett volna arra, hogy ki tud rosszabb verset írni ez alkalomra, nem jöttek volna rosszabb versek létre, mint most.”³¹ Ugyanekkor Szásznak címzett levelében is az ünnepi költemények alacsony színvonalát ostorozza: „Olvastál-e valaha annyi rossz verset, a mennyit a Petőfisek irtak a Petőfiünnepélyen Jókain kezdve Pósaig. Valóságos botrány!”³² Lévy is ezekkel a „Petőfis” költeményekkel állítja szembe a szalontai ünnepélyre szánt ódáját: „Az alkalmi verset, nagy kinnal, már összeütöttem. Hat soros tizenkét szótagból áll. Ódai erő és emelkedés helyett nagyon is elégiai hangulatba estem. De azt hiszem mégsem fordul fel ettől Apolló gyomra annyira, mint a Petőfi-himnuszoktól felfordulhatna.”³³ Gyulai és köre tehát a „nemzeti emléknapot” olyan eseménynek tekinti, amely sokkal inkább szolgálja a Petőfi Társaság önlegitimációs igényeinek kielégítését és érdekérvényesítő törekvéseinek megvalósítását, semmint Petőfi emlékezetének méltó felújítását. Meggyőződésük szerint a Társaság Petőfire hivatkozva, Petőfi névvel visszaélve kísérli meg „a magyar szépirodalom vezérszerepét” eljátszani, „melyre nem igen látszik hivatottnak”.³⁴ Így nagyon is kézenfekvő döntésnek tekinthető a segesvári megemlékezéstől való távolmaradás, illetve a szalontai toronyavató ceremónia olyan ellenünnepélyként való megrendezése, amelyen demonstratív módon vonulhatnak fel az Arany-kör – az Akadémiát és a Kisfaludy Társaságot is reprezentáló – veteránjai.

Gyulai, Lévy és Szász szalontai fellépése túlmutat a szokványos kommemorációs kötelezettségek teljesítésén, hiszen tulajdonképpen ítéti a Petőfi Társaság által vezényelt „zajos”, „mesterségesen izgatott” és „mellékcélokkal egybekötött” Petőfi-kultusz elleni tiltakozás. Ez a tét azonban csak magánhasználatra szánt szövegekben (levelekben, naplóbejegyzésekben) válik explicitté. A Toldi téren elhangzott óda és két beszéd szembevetően formális jellege nem magyarázható pusztán műfaji sajátosságokkal, vagyis azokkal a – Gyulai kifejezésé-

Pál, „Hat magyar évtized irodalma és politikája Lévy József leveleiben: Szemelvények Lévy Józsefnek Gyulai Pálhoz írt ismeretlen leveleiből”, *Pesti Napló*, 1925. nov. 24., 21–22.

31 GYULAI, *Levelezése...*, 520–521.

32 Uo., 555.

33 Lévy József Gyulai Pálnak, Miskolc, 1899. aug. 9., in GYULAI, *Levelezése...*, 556.

34 GYULAI, „A Petőfiház...”, 156.

vel – „nagy, rímes és rímtelen phrasisokkal”,³⁵ amelyek az ilyesféle ünnepélyes alkalmaknak szükségszerű velejárói; és a „nép-nemzeti” Arany-tudáskészlet – mechanikus repetícióban megmutatkozó – kiüresedésére is csak részben vezethető vissza. Az agg literátorok oratori szerepvállalásának sablonossága (és egyben érdektelensége) főként annak a burkoltságnak és ki nem mondottságnak a következménye, amely az ünnepély méltóságát (szakralitását) hivatott megővni minden oppozíciótól (profanitástól), így a Petőfi Társasággal és a harsány és mértéktelen Petőfi-kultusszal való szembenállás verbális kinyilvánításától. Amiről a szónokoknak hallgatniuk kell, magának a „szerény” és „benső igaz érzelmektől áthatott, családi” (azaz a segesvári ünnepélynek az ellenpárját képező) szalontai emlékezési szertartásnak kell, pontosabban kellene beszélnie. Ezt az ellenbeszédet azonban nemigen teszi hallhatóvá az a sajtónyilvánosság, amely egyfelől az ünnepély programjának formális leírására, másfelől a Csonka torony történetének és az Emlékmúzeum kiállításainak ismertetésére korlátozódik.

A triász szalontai szónoki produkciói, bár a „nagy szavak”-tól kétségtelenül tartózkodnak, színvonalukban nemigen múlják felül a kárhoztatott „Petőfis” költeményeket és beszédeket. A naplóíró Lévy nem is hallgatja el ez irányú elégedetlenségét: „Az Arany-ünnepélyen pedig hármunk szerepléséből azt a meggyőződést merítettem, mely különben nem most támadt bennem először, hogy nem való az öregeknek a nyilvános szereplés. Megjelenésök, előadások inkább sajnálatot, mint buzdulást kelt. Hiába, az élet az ifjúságé! »Succedunt novi, veteres migrate coloni!«”³⁶ A minden bizonnyal Vergilius kilencedik eklogájából származó kifejezés³⁷ a korabeli latin formulakészlet közhasználatú darabja. Irmesi Homonnay Imre *Emlékezetbeli versek deából* című gyűjteményében például az alábbi fordítással lelhető fel: „Új lakosok jönnek, régik takarodjatok el ti.”³⁸ Felbukkan az Arany–Petőfi- és a Tompa–Szász-levelezésben éppúgy, mint Gyulai Szigligeti Ede fölött elmondott emlékbeszédében, ahol éppen egy testi és szellemi mulandóságról szóló passzus retorikai felékesítését szolgálja.³⁹ Lévy lemondó naplóbejegyzése annak a helyzetértékelésnek a része, amely az Arany-

35 Uo., 158.

36 *Szentpéteri üres fészkek...*, 1:137.

37 Lásd: *Eclogae*, 9, 4.

38 IRMESI HOMONNAY Imre, *Beszélgetés a' verstrő és a' halál közt* (Budán: 1845), 107.

39 Arany János Petőfi Sándornak, Szalonta, 1849. máj. 23., in ARANY János, *Levelezése (1828–1851)*, kiad. SÁFRÁN Györgyi, Arany János összes művei 15 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975), 253; Tompa Mihály Szász Károlynak, Hanva, 1867. jan. 31., in TOMPA Mihály, *Levelezése*, kiad. BISZTRAY Gyula, 2 köt. A magyar irodalomtörténetírás forrásai 6–7 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 2:167; GYULAI Pál, *Emlékbeszédek*, 2 köt. (Budapest: Franklin-Társulat, 1914), 1:156.

kör veteránjainak az irodalmi-tudományos intézményrendszerből való fokozatos kivonulásához, elsőként a Kisfaludy Társaságban betöltött kulcspozíciók feladásához vezet.

Gyulai az egyik legfontosabb elnöki feladatának tekinti, hogy a Kisfaludy Társaságot megóvja a fenyegetőnek vélt felhígulástól és lezülléstől. „A Kisfaludy társaság tagjai között van néhány oly ember – írja Lévaynak 1886. január 16-án –, a kik egész pártot alakítottak az úgy nevezett vének ellen. S erősíteni akarják magokat minden választásnál. Egész Petőfi társasággá akarják leszülyesztetni társaságunkat.”⁴⁰ E törekvésnek Gyulai – a másodalelnöki tisztséget betöltő Szász által támogatva – a tagválasztások kontrollálásával, az elnökséghez hű tagok mozgósításával igyekszik gátat vetni. A kötelességtudó Léva maga is gyakran ül vonatra, hogy leadja szavazatát – ahogy ez például 1899. január 26-án kelt naplóbejegyzéséből kiderül: „Február első napján Budapestre utazom a »Kisfaludy Társaság« üléseire. Gy[ulai]. írja nekem, hogy szükség van »a mezei hadakra«, amint bennünket, néhány vidéki tagot gúnyolnak a fővárosi fiatal írók. A »Kisfaludy Társaságot« is elárasztással fenyegeti a bohém világ. Nem elég nekik a »Petőfi Társaság«.”⁴¹ A Kisfaludy Társaságon belüli erőviszony eltolódását azonban nem sikerül megakadályozni. A Petőfi Társaság jubileumi füzetét recenzeáló Gyulai rezignáltan ismétli meg tizenhat évvel korábbi levelének alap-tételét: „Egy pár év óta a Kisfaludy-társaság örömet választ tagjaivá Petőfi-társasági tagokat. Mivé válik a Kisfaludy-társaság lassanként, ha ez áramlatnak nem tud ellenállni? Lesülyed a Petőfi-társaság színvonalára; két Petőfi-társaságunk lesz, pedig egy is igen sok.”⁴² A Kisfaludy Társaság ugyan még nagy lelkesedéssel ünnepli meg 1895. február 10-én Gyulai fél évszázados írói jubileumát,⁴³ ám az immár sorozatos leszavazások egyre nyilvánvalóbbá teszik az elnöki irányvonal népszerűtlenségét.

A növekvő feszültség az 1899. szeptember 27-i ülésen robban ki, amikor a Bartók Lajos vezette belső ellenzék eléri azt, hogy a Társaság – Gyulai álláspontja szerint alapszabályba ütköző módon – koszorúval (azaz hivatalosan) képviseltesse magát az aradi vértanúk emléknapiján (azaz egy politikai célzatú rendezvényen). Az újabb kudarcra az elnök lemondásának bejelentésével reagál.⁴⁴ A hírt

40 GYULAI, *Levelezése...*, 305.

41 *Szentpéteri üres fészek...*, 1:125. Gyulai 1899. január 13-án kelt levelét és Léva január 18-án kelt válaszlevelét lásd: GYULAI, *Levelezése...*, 546–547.

42 GYULAI, „A Petőfi-társaságról...”, 334.

43 Lásd: *Vasárnapi Újság* 42, 7. sz. (1895): 97–102. Lásd még: „Gyulai Pál jubileuma”, *Pesti Napló*, 1895. febr. 11., 6; „Az irodalom ünnepe”, *Budapesti Hírlap*, 1895. febr. 11., 1.

44 A lemondás előzményeiről lásd: PAPP, *Gyulai Pál...*, 2:481–485, 617–623.

Lévay – október 3-án kelt levelében – a vergiliusi szállóigével kommentálja: „Ol-vastam bizony az október 6-dikára vonatkozó Bartókiadot. Mindhiában bosz-szankodunk és küzdünk a nekivadulás miatt. Semmivel sem gondol a rövidlátás, az önző hiúság és szenvedély. Succedent novi, veteres migrate coloni. Hát még mi lesz, ha ott hagyod az elnöki széket?”⁴⁵ Döntését azonban Gyulai véglegesnek tekinti (október 8-án lemondó levelét is megírja), Szász is csak a közelgő tiszt-újításig vállalja a másodelnökséget,⁴⁶ Lévay pedig egyre gyakrabban hiányzik a társasági közületekről. Elmaradását – 1901. február 3-án kelt naplóbejegyzésében – ismét csak a latin formulát alkalmazva indokolja meg:

Fiatal, új nemzedék foglalta el a tért abban a társaságban is. Ez a természet rendje. Succedunt novi, veteres migrate coloni! Az ő szemökben ott az öreg tagok már csak a maradiságot képviselik, tudniillik azt a kort, midőn ő előttök az irodalom még nem volt zsbívsár, nem volt érdekhajhászat s tiszteletben álltak a tisztas hagyományok. Látom a mohó versenyt jobbra-balra, de hogy annak akár célját, akár eredményét üdvösen érezné az irodalom, azt nem látom.⁴⁷

Az aradi emléknappal kapcsolatos konfliktus Gyulai professzori katedráját is megingatja: 1899 októberében az egyetemi hallgatók tüntetésekkkel tiltakoznak a testületi koszorúzást ellenző állásfoglalása miatt. A népszerűségét jórészt elvesztő és tekintélyében is kikezdett professzor 1902 májusában nyújtja be nyugdíjazási kérelmét.⁴⁸ Akadémiai tisztségeihez, így az osztálytitkársághoz viszont 1906 márciusáig ragaszkodik.⁴⁹ Nem követi Szászt, aki – megrendült egészségi állapotára hivatkozva – már 1901 májusában lemond az osztályelnökségről.⁵⁰ Az 1906. október 23-i nagygyűlésen az Akadémia Gyulait Lévayval és Thewrewk Emillel együtt választja tiszteleti taggá.⁵¹ Szász már 1899-ben megkapja ezt a ki-tüntető címet.⁵²

A tiszteleti tagság egyfelől kétségtelenül az elismerés jele, másfelől – ahogy ez Lévay naplójából is kiderül – praktikus intézmény: „Azt is hallom, hogy eb-

45 Lévay József Gyulai Pálnak, Miskolc, 1899. okt. 3., in GYULAI, *Levelezése...*, 559. Lásd még: *Szentpéteri üres fészek...*, 1:141.

46 „A Kisfaludy-társaság rendkívüli ülése: Gyulai Pál lemondása”, *Vasárnapi Ujság* 46, 43. sz. (1899): 726–727. A lemondás körülményeiről és fogadtatásáról lásd: PAPP, *Gyulai Pál...*, 2:623–625.

47 *Szentpéteri üres fészek...*, 1:167.

48 PAPP, *Gyulai Pál...*, 2:623, 631–633.

49 Lemondásáról lásd: *Akadémiai Értesítő* 17 (1906): 235.

50 *Akadémiai Értesítő* 13 (1902): 148–149.

51 *Akadémiai Értesítő* 17 (1906): 205.

52 *Akadémiai Értesítő* 20 (1899): 252.

ben a megtiszteltetésben az is volt egyik fő ok és cél, hogy az ekként megürült rendes tagsági három hely más érdemesekkel tölthessék be.”⁵³ Az Arany-kör veteránjai tehát sorra adják fel az irodalmi-tudományos közélet sokáig uralt és végsőkéig védelmezett „kolóniáit”. Innen nézve az 1899. augusztus 27-i szalontai ünnepély azért érdemel megkülönböztetett figyelmet, mert ez az utolsó olyan nyilvános alkalom, amelyen közös kiállással tüntetnek a „nép-nemzeti” érték- és normarendet fenyegető tendenciák ellen. Egy ilyen demonstrációra a legjobb lehetőséget a nyílt politikai izgatásnak, a gátlástalan írói önérvényesítésnek és az erőszakos testületi térfoglalásnak alárendelt Petőfi-kultusszal szembeállított Arany-kommemoráció kínálja: a szalontai Arany Emlékmúzeum ünnepélyes megnyitása így nyeri el az elhangzott orációkban ugyan ki nem mondott, ám az agg szónokok együttes fellépése által sugallt jelentését.

53 *Szentpéteri üres fészek...*, 1:341.

Gyulai Pál, az epés kritikus

Amikor Csengery Antal 1855 karácsony estéjén Gyulai Pál sok indulatot gerjesztett Ristori-cikke¹ kapcsán levelet írt az épp Berlinben tartózkodó kritikusnak, arra is intette a már nem első ízben konfliktusba keveredő barátját, hogy próbálja meg fékezni indulatait, epés megnyilatkozásait, hiszen – ellenkező esetben – ezek majd saját testi és lelkiállapota ellen fordulnak:

Neked fáj, hogy hazai, hogy irodalmi ügyeink úgy vannak, a hogy vannak; nekem szintén. De neked az is fáj, hogy nem segíthetsz a dolgon; s e fájdalom érzése teszi élessé, olykor epéssé előadásodat. Ez erős érzés, e hév kétségtelenül sajátságos hatást kölcsönöz műveidnek, de emészti saját kebledet is. Az a kritikai érzés, szellem, mely az irodalom lelkiismerete akarna lenni, saját éned ellen is fordul, emészttve, marcangolva. Igyekezzél nyugalomra. Stoicismusra van szükség e korban; sokat kell elviselni tudnunk.²

- 1 Gyulai 1855. december 11–12-én publikálta a *Pesti Napló*ban *Signora Ristori* című cikkét. Írásában az akkor Berlinben vendégzereplő Adelaide Ristori olasz tragika művészetét magasztalta, miközben keményen ostromozta a magyar színésznők hivatásuk iránti felelősségérzetét és általában a magyar színházi állapotokat. Az írás nyomán kibontakozó vita részletes leírásához lásd: GYULAI Pál, *Levelezése 1843-tól 1867-ig*, kiad. SOMOGYI Sándor, A magyar irodalomtörténetírás forrásai 4 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961), 623; RAKODCZAY Pál, *Egressy Gábor és kora*, 2 köt. (Budapest: Singer és Wolfner könyvkereskedése, 1911), 1:587–602; DEMCSÁK Katalin, „Ristori vita. A tévedés köz-játéka”, *Theatron* 2, 2. sz. (2000): 3–8.
- 2 Csengery Antal Gyulai Pálnak, Pest, 1855. dec. 24., in GYULAI, *Levelezése...*, 237.

Gyulai, természetesen, mások figyelmeztetése nélkül, maga is tisztában volt kritikusi habitusával, a belsejében forrongó indulatokkal, és többször nyilatkozott magánlevelezésében és kritikáiban epességéről, önmagáról mint epés kritikusról.

A tanulmányban voltaképpen e kijelentések korabeli társadalmi-kulturális kontextusát kívánom felvázolni, és megérteni e megjegyzések sokrétű szematikáját. Annál is inkább, mert ha végigolvassuk Gyulai Pál 1843–1867 közötti, Somogyi Sándor által sajtó alá rendezett levelezését, szembeszökővé válik e kijelentések tényleges, fiziológiai háttere. Az 1850-es években írt leveleiben ugyanis Gyulai gyakran panaszkodott arról, hogy beteg. 1850 augusztusában írta például Szilágyi Sándornak: „Én egy terhes betegségből most gyógyultam föl még teljességgel nem vagyok jól. E levelet is alig tudom írni. Különben tőled meghalhatna az ember. Oly rég nem írtál már.”³ Egy következő, Szász Károlyhoz írt leveléből derül aztán ki, hogy milyen betegség gyötri: „Leveledet épen akkor vettem, midőn másodszor estem vissza az epelázba; mert tudnod kell, hogy August közepe óta beteg vagyok s csak tegnapelőtt hagytam oda az ágyat.”⁴ Szintén Szilágyi Sándornak zsörtölődik egyik szeptemberi levelében, hogy elég az ő megújult láza, ne bosszantsa még Szilágyi is.⁵ Október hava is hasonló betegeskedéssel telik,⁶ és még decemberben sem érzi teljesen jól magát.⁷

Átmeneti javulás után aztán 1851 áprilisában ismét visszatér epeláza. Szász Károlynak írja: „Leveledet épen akkor kaptam, midőn epelázam kinozott, mert tudnod kell hogy e hó elején újra visszajött. Hogy meddig tart isten tudja, de annyi bizonyos, hogy alkalmatlan vagyok minden levélíráshoz is.”⁸ Az 1851-es esztendőre vélhetően erőteljesen rányomta bélyegét a betegeskedés, hiszen júliusban Bérczy Károly, aki szintén tudott Gyulai egészségi állapotáról, említést tett az epelázról, úgy gondolván, hogy a vidéki élet bizonyára jó ír lenne barátjának: „Téged szeretnék én itt édes Palim néhány hétre, itt fogadom elmulna epessé-

3 Gyulai Pál Szilágyi Sándornak, 1850. aug. 26., in GYULAI, *Levelezése...*, 53.

4 Gyulai Pál Szász Károlynak, Gyömrő, 1850. szept. 14., in GYULAI, *Levelezése...*, 55.

5 Gyulai Pál Szilágyi Sándornak, 1850. szept. 22. után, in GYULAI, *Levelezése...*, 58.

6 „Engem ma azaz Csötörtökön újra kilelt a hideg. Nem tudom holnap midőn határideje lenne a beküldésnek küldhetek-e valamit, mert ha hidegem holnap is eljő tehetlen vagyok egy két napra.” (Gyulai Pál Szilágyi Sándornak, 1850. okt. 17., in GYULAI, *Levelezése...*, 61.) „Tegnap is levelem elküldése után le kellett feküdnöm. Csak már gyógyulhatnék meg!” (Gyulai Pál Szilágyi Sándornak, Gyömrő, 1850. okt. 25., in GYULAI, *Levelezése...*, 62.)

7 „Magamról keveset írhatok. Három hónapig szenvedtem falun s most itt ülök, a nagy városban egy szörnyű szűk szobában – s újra szenvedek. Nem vagyok ugyan beteg, de egészséges sem, s az élet ezer apró nyomorúsága környékezik. (Gyulai Pál Szász Károlynak, Pest, 1850. dec. 20., in GYULAI, *Levelezése...*, 66.)

8 Gyulai Pál Szász Károlynak, Pest 1851. ápr. 26., in GYULAI, *Levelezése...*, 70.

ged.”⁹ Gyulait azonban következő évben is folyton az epeláz bolygatja. 1852 februárjában egészségi állapotára hivatkozva ad magyarázatot Szilágyi Sándornak elmaradt leveléért: „Ígért hosszabb levelem egészségi állapotom miatt maradt el. Havonként újra bolygat az epeláz s ezért nem fogadtam el a Naplónáli állomást is.”¹⁰ Sőt, még 1856-ban, Nádasdy Tamás gróf nevelőjeként külföldi tartózkodásuk alatt is betegségéről számolt be neveltje apjának: „Betegeskedésem miatt Párisból csak egyszer tudósithattam Excellentiádat...”¹¹

Figyelemre méltó azonban, hogy a betegeskedés és az ezzel járó rossz közérzet és nyilvánvaló testi kellemetlenségeken túl Gyulai egészségügyi problémái, testi működésének zavarai fokozatosan kritikusi habitusát leíró metaforákká¹² váltak önleírásaiban (levelezésében és kritikaiban), illetve mások róla alkotott véleményében, meglátásaiban. Ő maga ilyen metaforikus értelemben utal például epességére 1851 májusában Pákh Alberthez címzett levelében: „»Viola«-ról irt cikkkét [Szigeti József *Viola* című darabjáról] elolvastam s igen örvendek, hogy megírta. Higye meg egyetértünk, csak szempontunk más s önnek tapintata jobb. Én a sok rossz népszinmű miatt meggyült epémet akartam kiönteni s rossz alkalmat választék...”¹³ Épp a tanulmány elején felidézett Ristori-vita kapcsán írta 1855-ben: „Nekem sokan mondták már, hogy ne irjak bírálatokat, mert azokat senki sem olvassa. Az írók és színészek közül a legtöbben hol nyiltan, hol elburkolva nem egyszer adták tudtomra, hogy feljebb érzik magokat, mintsem pedáns és *epés cikkeimet* csak olvasásra is méltatnák.”¹⁴ Kritikusi fellépésének „hírhedt epességére” hasonló módon tért vissza számos, az 1850–60-as években megfogalmazott kritikájában.¹⁵

9 Bérczy Károly Gyulai Pálnak, Hajnalos, 1851. júl. 26., in GYULAI, *Levelezése...*, 92.

10 Gyulai Pál Szilágyi Sándornak, Gernyeszeg, 1852. febr. 8., in GYULAI, *Levelezése...*, 120.

11 Gyulai Pál gr. Nádasdy Lipótnak, Berlin, 1856. ápr. 14., in GYULAI, *Levelezése...*, 265.

12 A betegségekhez – konkrétan a tüdőbajhoz és a rákhoz – kapcsolódó metaforikus jelentésekről: Susan SONTAG, *A betegség mint metafora* (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1983).

13 Gyulai Pál Pákh Albertnek, Gernyeszeg, 1851. máj. 24., in GYULAI, *Levelezése...*, 76–77. Gyulai itt saját bírálatára utal, mely a *Pesti Napló* 1851. évfolyamának április 17-i számában jelent meg. Kötetben: GYULAI Pál, „Szigeti József: Viola” in GYULAI Pál, *Bírálatok, cikkek, tanulmányok*, kiad. BISZTRAY Gyula és KOMLÓS Aladár, A magyar irodalomtörténetírás forrásai 5, 344–346 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961).

14 GYULAI Pál, „Még egyszer Ristori”, in GYULAI Pál, *Dramaturgiai dolgozatok*, 2 köt., 167–216 (Budapest: Franklin-Társulat, 1908) 1:176. (Kiemelés tőlem. – T. Zs.)

15 „A kritika irodalmi formái a kritika jelleme és céljai szerint különbözők. Két nagy osztályt lehet köztök megkülönböztetni, bármily különböző irányúak és tehetségük legyenek is egyenként. Ha az élcz osztályozását fogadnók el, epések és epétlenek, unalmasak és mulatságosak czímeivel kellene őket megtisztelnunk.” GYULAI Pál, „Polemikus levelek (Erdélyi János úrnak)”, in GYULAI Pál, *Kritikai dolgozatok 1854–1861*, 241–271 (Budapest: MTA, 1908), 253.

A test fiziológiai állapota és kritikusi habitust leíró metaforizációi egy egész sor kérdés megfogalmazására adnak azonban lehetőséget. Hogyan íródik bele a test és a kultúra közötti összjáték irodalmi szövegekbe? Hogyan szabályozza és projektálja a testiség által meghatározott éntapasztalatát Gyulai Pál? Hogyan használja testét saját énje és a társadalom közötti közvetítő médiumként? Milyen érzelmeket, tapasztalatokat, vágyakat testesítenek meg a testi szervek? Hogyan függenek össze a testtel kapcsolatos privát és nyilvános elképzelések, a szubjektív jelentések és az orvosi diagnózisok a 19. században? Végso soron pedig, a test és a lélek összefüggéseinek milyen hagyományába illeszkednek Gyulai önmagáról való megnyilatkozásai, mit árulnak el kritikusi önpercepciójáról és az olvasás adott történeti módozatáról?

Ahhoz azonban, hogy válaszolni tudjunk a megfogalmazott kérdésekre egy olyan elméleti keretre van szükségünk, amely a testre nem eleve adott biológiai realitásként tekint, hanem olyan lehetőségek tereként értelmezi, melyet a kultúra formál, és mely társadalmi interakciók révén artikulálódik.

Vitathatatlan, hogy a humán- és társadalomtudományokban a test iránti érdeklődés az 1980–1990-es évektől mindinkább erősödik. Az egyre élénkülő tu-

„Csodálatos, hogy írónőink szaporodásával a gyermekek, ifjuság, kivált a fiatal leányok számára írt olvasmányaink nem szaporodnak. Írónőink egészen elhanyagolják e tért, nem akarnak holmi unalmas gouvernante vagy pedáns anya hírébe jönni, félnek, hogy elvesztik azon rejtélyes nimbuszt, mely őket annyira érdekesekké, költőiekké teszi s melyért oly könnyen kiállhatnak a prózai lelkek élceit s az *épés kritikuskok* gorombaságait.” GYULAI Pál, „Írónőink”, in GYULAI, *Kritikai dolgozatok...*, 299.

„Az az illetlenség és *épéskedés*, melyet ti korlátozni akartok, nem valami külsőség, hanem a benső egy része. Változtassátok meg, s a gondolat is meg fog változni. A kritikusnak is, mint minden írónak, ha valóságos irodalmi művet akar teremteni, szüksége van bizonyos felindulásra, lelkesülésre, melyet tárgyától vesz, s tárgyára sugározat vissza. Ti e lelkesülést akarjátok tőle elvenni, hogy üres konventionális hangulatot erőltessetek reá.” GYULAI Pál, „Néhány szó a kritikáról”, in GYULAI, *Kritikai dolgozatok...*, 357.

„Ime a pályavígjátékok utolsó mohikánja [Szigligeti Ede 1864-ben rendezett *Első nyilatkozat* című vígjátéka]. Mindenki elismeri, hogy ez volt a legunalmasabb. Nagy vád, midőn épen olyasmi untatja az embert, a minek főczélja gyönyörködtetés. Azonban mi szívesen unatkozunk is itt-ott, ha aztán az író tud érte némi kárpótlást nyújtani, sőt *hirhedt épességünk* mellett is még a pusztta törekvést is tudjuk méltányolni, ha az valóban törekvés. Csak azt ne kívánja tőlünk senki, hogy tragédiát tragikai és komédiát komikai alap nélkül képzeljünk s ne boszankodjunk, ha oly sokszor találkoznak ilyenmő színművekkel.” GYULAI Pál, „Első nyilatkozat”, in GYULAI, *Dramaturgiai dolgozatok...*, 2:60.

„Az az úgynevezett élesség és *épéskedés*, melyet ti korlátozni akartok, nem valami külsőség, hanem a benső egy része. Változtassátok meg, s a gondolat is meg fog változni. A kritikusnak is, mint minden írónak, ha valóságos irodalmi művet akar teremteni, szüksége van bizonyos felindulásra, lelkesülésre, melyet tárgyától vesz, s tárgyára sugározat vissza. Ti e lelkesülést akarjátok tőle elvenni, hogy üres conventionalis hangulatot erőltessetek rá.” GYULAI Pál, „Jósika a kritikáról”, in GYULAI Pál, *Emlékeisédek*, 2 köt., 428–450. (Budapest: Franklin, 1914), 1:442. (A kiemelések tőlem. – T. Zs.)

dományos érdeklődés azokra az alapvető változásokra kíván reflektálni, amelyek a test, a technológiai változások és a társadalom kortárs kapcsolatát érintik. E folyamat szimbolikus kezdőpontjaként Bryan S. Turner *The Body and Society* (Test és társadalom) című könyvének megjelenését (1984), illetve a *Body & Society* folyóirat 1995-ben való indulását szokták emlegetni. Ezt követően a humán tudományokban számos nagyhatású publikáció megjelenése járult hozzá e tudományterület fejlődéséhez, melyek közül néhány már magyarul is olvasható.¹⁶ Nyilvánvaló ellenben, hogy az 1990-es évek testszociológusai sem a semmiből teremtek, hanem olyan filozófusok, szociológusok, antropológusok köpönyegéből bújtak elő, mint Michele Foucault, Norbert Elias, Marcel Mauss stb. Több tudományág járult tehát hozzá, hogy az 1990-es évekre a test társadalomtudományos vizsgálata lényeges kutatási irányzattá váljon. Az antropológia, a szociológia, az orvosi szociológia egyaránt felhívta a figyelmet a testben rejlő metaforikus lehetőségekre és jelentésekre. Ezek a tudományágak következképp a történéseket is arra ösztönözték, hogy a testet szubjektum és társadalom metszetében vizsgálják, valamint az én és a társadalom közötti átmeneti csatornáként tekintsenek rá.¹⁷

A testre fókuszáló, rendkívül gazdag és változatos társadalomtudományos irodalom fő tézise, hogy a testhez kapcsolódó tapasztalatokat és jelentéseket csak úgy érthetjük meg, ha magát a testet meghatározott kulturális rendszeren belül vizsgáljuk. Ez voltaképpen azt jelenti, hogy e teória képviselői változó kulturális jelensékként tekintenek a testre, illetve a testtel elválaszthatatlan kapcsolatban lévő betegségeket is társadalmi konstrukciókként látják. Ahhoz tehát, hogy megértsük a betegségeket és a hozzájuk kapcsolódó jelentéseket, saját koruk kulturális kontextusában kell vizsgálni őket. A betegség adott

16 Thomas Laqueur *Making Sex. Body and Gender from the Greeks to Freud* (1990) című könyvének magyar fordítása: Thomas LAQUEUR, *A testet öltött nem: Test és nemiség a görögöktől Freudig*, ford. BARÁT Erzsébet, SÁNDOR Bea, SZABÓ Valéria és TÓTH László, Nemiség és társadalom 1 (Budapest: Új Mandátum, 2002). Featherstone, Hepworth és Turner *The Body* (1991) című könyve magyarul: Mike FEATHERSTONE, Mike HEPWORTH és Bryan S. TURNER, szerk., *A test: Társadalmi fejlődés és kulturális teória*, ford. ERDEI Pálma (Budapest: Józsefvárosi Műhely Kiadó, 1997). A test és identitás kérdéséről kiváló magyar összefoglaló: CSABAI Márta és ERŐS Ferenc, *Testhatárok és énhatárok: Az identitás változó keretei* (Budapest: Józsefvárosi Műhely Kiadó, 2000).

17 Az orvostudomány társadalomtörténetével foglalkozó Roy Porter írásai rendkívül izgalmasak e tekintetben. Csak néhányat említek: Roy PORTER, *Disease, Medicine and Society in England, 1550–1860*, 2nd ed. (Basingstoke: MacMillan, 1993); Roy PORTER, *The Greatest Benefit to Mankind: A Medical History of Humanity from Antiquity to the Present* (London: Fontana Press, 1999); Roy PORTER, *Madness: A Brief History* (Oxford: University Press, 2002).

korszakban érvényes jelentéseinek feltárásához tehát szükséges legalább valamelyest megérteni az orvostudomány korabeli állapotát is. A történészek és az irodalomtörténészek számára pedig mindebből az a legizgalmasabb kérdés, hogy a kultúra és a test közötti összjáték hogyan íródik bele különböző szövegtípusokba.

Az epeláz különösen jó példa lehet egy ilyen típusú vizsgálatra, hiszen olyan betegségről van szó, amely a 19. század köztudatában igen elevenen élt, ma azonban már nem diagnosztizálnak azonos nevű betegséget.¹⁸ A 19. században viszont szépirodalmi szövegekben, történeti és statisztikai munkákban, valamint a korabeli sajtóban folyton epelázás betegekkel találkozhattak az olvasók.

Degré Alajos például többször szerepeltet epelázás betegeket különféle munkáiban. (Apja Temes megyei főorvos lévén, ő maga is az átlagnál többször szembesülhetett betegségekkel, beteg emberekkel.) *Kitagadás* című novellájában Tivary Endre unokaöccsét, Tivary Kálmánt álnok módon csalja csapdába: adósságba keveri, váltót hamisíttat vele, csak azért, hogy nagybátyja megutálja kedvencét, és helyette rá, Endrére írassa vagyonát. Endre terve majdnem sikerül, ám utolsó percben mégis lelepleződik. Ekkor haragjában és elkeseredésében az epeláz ágyba dönti.¹⁹ Kemény Zsigmond *Két boldog* című beszélyében Kún Kocsárd, amikor Muntyán Dumitrutól arról érdeklődik, hogy vannak-e portyázók Jenő és Lippa települések között, azt a választ kapja, hogy portyázók ugyan nincsenek, ám zsványok a mocsaras vidékeken annál többen. A kérdezett még hozzáteszi azt is, hogy: „Ők és az epeláz az egész környék urai.”²⁰

Maga Gyulai Pál is e betegséggel magyarázza Radnóthy Elek másfél éves távollmaradását otthonától az *Egy régi udvarház utolsó gazdájának* kezdetén: „Maga a hazatérő Radnóthy is ámulva nézi [a lepusztult udvarházat], mintha nem volna az övé, pedig csak másfél év, a háborús idők kezdete óta nem látta, midőn epeláz verte le lábáról, s egy közeli városkában az egész ezernyolczszázötvenedik év

18 A *Pallas Nagy Lexikona* szerint: „Epeláz (febris biliosa), elavult orvosi kifejezés, amelylyel régebben olyan lázas betegségeket illették, amelyek epés hányással, vagy sárgasággal jártak. Az epés hányásnak nincs jelentősége, mert az epe a hányási mozgások alatt kerül a gyomorba, s előfordulhat ez minden hányással kezdődő lázas betegségnél. Tulajdonképpen való E. lenne tehát a Weil-féle betegség és az atrofia hepatitis flava (sárga májsorvadás). Régebben az epés jelzöt számos betegség mellé függesztették s volt pneumonia biliosa, epés tüdőgyulladás, malaria biliosa, epés hideglelés stb., legtöbbször azonban az akut gyomorhurutot meg a tifuszt illették e néven.” *Pallas Nagy Lexikona* 16 köt. (Budapest: Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1894), 6:206.

19 DEGRÉ Alajos, *Novellái*, 2 köt. (Pest: Müller Gyula, 1854), 1:169–195.

20 KEMÉNY Zsigmond, „Két boldog”, *Budapesti Szemle* 9, 17. sz. (1875): 1–39, 22.

tavaszaig feküdt.”²¹ És a sort még számos korabeli szépirodalmi szövegből vett példával folytathatnánk.

Hasonló módon fordult elő az epeláz említése (gyakran a kolera szinonimájaként) 19. századi történetírói szövegekben. Horváth Mihály *A magyarok története rövid előadásban* című könyvének az 1830–1832-es országgyűlésről szóló fejezetében írja: „A következő évre kitűzött országgyűlést azonban nem engedte megtartani egy ragályos nyavalya, az ugynevezett cholera, epeláz, mely Ázsiából Európába áterjedvén, hazánkat is meglátogatta, és számos ezer lakost tett a gyors, de még is kínos halálnak áldozatává.”²² Az 1830-as évek elején kitört epelázként is ismert, járványszerű kolerát több más, népszerűsítő céllal írt vagy ponyván terjedő történeti elbeszélés is említette.²³ A század vége felé azonban már különbséget tettek a járványként terjedő ázsiai kolera, a gyomorrontás-szerű betegségként jelentkező, nem fertőző „honos kolera” és a kolera tüneteit mutató, de voltaképpen nem kolera-jellegű „kórjeles kolera” között, mely utóbbi közé sorolták többek közt az agy- és hashártyagyulladás, az epelázat, illetve a heveny, gyomor- és bélhurutot.²⁴ Hogy az epelázban való megbetegedés tulajdonképpen mit is takart, az azonban még e kései különbségtételből sem derül ki világosan.

Az epeláz korabeli részletes leírásáról az *Egészségi Tanácsadó* című folyóirat 1864-es évfolyamából kaphatunk némi benyomást. A folyóirat egyik cikke szerint az epeláz tipikusan olyan betegség, amely leginkább nyáron jelentkezik. A cikkíró szerint a betegség kialakulásában természet és emberi alkat között bizonyos összefüggés tapasztalható. Ebből az összefüggésből az ismertetés után három következtetést von le: egyrészt, hogy egyes emberek hajlamosabbak

21 GYULAI Pál, „Egy régi udvarház utolsó gazdája”, *Magyar Posta* 1, Próbalap (1857): 5. Gyulai a szöveg egy másik változatát is megírta 1857-ben, mely csak 1867-ben jelent meg nyomtatásban. Gyulai életében még két további kiadása is volt, 1884-ben és 1898-ban. Ez utóbbin alapszik az Unikornis Kiadó szövege is. E változatban nem szerepel az epeláz: „Radnóthy 1848 ősze óta nem volt otthon, mert Kolozsvárott megbetegedve, majdnem egy esztendeig nyomta az ágyat, s még azután is sokáig gyöngélkedett.” GYULAI Pál, *Egy régi udvarház utolsó gazdája*, Régi magyar regények 8 (Budapest: Unikornis Kiadó, 1993), 309.

22 HORVÁTH Mihály, *A magyarok története rövid előadásban*, 5. kiad. (Budapest: Franklin Társulat, 1876), 323.

23 „Azonban az 1831. oct. 2. tartandó országgyűlést a honunkba tört epeláz (Cholera) megakadályoztatta, mely jun. kezdve novemberig dühöngvén, sok ezer embert elsöpört.” [SPÁNYIK Gliczér], *Magyarország oknyomozó története Spányik Gliczér után* (Buda: A Magyar Királyi Egyetem betűivel, 1845), 630. „Következő, t. i. 1831ki Mindszent hava 2kára uj gyűlés volt ki hirdetve; de a közben a rémitő epeláz vagy is cholera tört ki, mely eredetét a távol Indiából vevén, a levegővel Asián s Oroszföldön keresztül Lengyelföldre s édes hazánkba is hozatott.” LÁNYI Károly, *A magyar nemzet történetei képekkel a nép számára* (Posony: Bucsánszky Alajos, 1846), 314.

24 TERSÁNCZKY József, „A kolera rövid magyarázata”, *Zalai Közlöny* 23, 62. sz. (1884): 1.

e megbetegedésre, mint mások, másrészt, hogy bizonyos életmód jobban kedvez kialakulásának, végül pedig, hogy a betegség jelentkezését nagyban befolyásolja a „kültermészet”, vagyis az éghajlati viszonyok fontos szerepet játszanak kialakulásában. A cikk a továbbiakban ez utóbbiakat részletezi. A szöveg szerint a meleg levegő, a forró nyári napok különösen hajlamossá teszik az embert az epelázra. A száraz meleg azonban nem annyira táptalaja a betegség kialakulásának, mint a nedves levegő és a fekete, televényes talaj. A végkövetkeztetés, hogy az epelázat tulajdonképpen a fekete föld kipárolgása idézi elő,

melynek gőze a melegben gyorsabb rothadásnak van alávetve, és a melyet, ha az ember magába szi, saját nedvei szintén bomlásnak indulnak. Azért az ugynevezett posláz és epeláz közt csak is a melegség tesz különbséget, továbbá leginkább az egyéni hajlam, úgy hogy olyan televény dús vagy posványos vidéken az orvos észre veheti, hogy forró nyáron inkább epeláz uralkodik, ősszel és tavaszkor pedig a posláz, de ilyenkor is a sötétebb bőrűek és hajuak epelázban szenvednek, míg a többit csak egyszerű posláz éri.²⁵

Nem mellékes az az összefüggés sem, amelyet a cikkíró az emberi test és lélek összefüggéseinek a betegség kialakulásában játszott szerepéről állít. Azt ugyanis, hogy bizonyos fizikai jellemzőkkel és lelki beállítódással rendelkező emberek hajlamosabbak a betegségekre, mint mások: „Ezen betegségekre leginkább hajlandók a fekete haju és sötétebb bőrű, továbbá hirtelen természetű és sokat mérgelődő emberek.”²⁶ Végül, az *Egészségügyi Tanácsadó* javaslatai a betegség megelőzésére: ne lakjon az ember mocsaras, televényes földön, kerülje az állati eredetű ételeket, szeszes italok közül igyon új és savanyú bort, de ne igyon pálinkát, és reggelire egyen savanyú levest.

Míg az előbb idézett írás főként az epeláz kiváltó okaira, körülményeire fókuszált, Argenti Döme *Különféle betegségek hasonszenvi (homeopathiai) gyógyítása* című, 1855-ben megjelent könyvében a betegség tüneteit is részletezte: hidegleléssel váltakozó forróságérzet, nagyfokú szomjúság, fejfájás, vörös arc, égő szemek, undorérzet, hányinger.²⁷

25 „Házi orvoslás. Epeláz”, *Egészségi Tanácsadó* 1, 17. sz. (1864): 266–267, 267.

26 Uo., 266.

27 Részletesen: „Ha a beteg borzadást is érez, mely után állandó nagy forróság következik; a szomj olthatlan, a fejfájás nagy, az arcz vörös, és szinte sárgás karikával van körülveve; a szemek szinte égnék; ha ezekhez undor, inger a hányásra, sőt hányás járul, mely által sárgás, zöldes, néha feketés, igen keserű, és oly éles epe ürítetik ki, hogy a beteg torkát szinte égeti, fogaiban tompulást, gyomrában fájást okoz, mely külső érintés által nagyobbodik; ha nemcsak a vizelet, hanem a nyál és pök sőt az izzadság

Egy 1852-es katolikus erkölcsstan a betegség kialakulásának lelki-morális hátterére célzott, amikor mértékletes életre intette olvasóját: „Ne légy mohón evő a’ vendégségben és telhetetlen az étkekben; mert a’ mohón evésből betegség, és a’ telhetetlenségből epeláz következik. A’ mértékletlenség miatt már sokan elvesztek, a’ mértékletesség pedig meghosszabbítja az életet.”²⁸

A fent idézett, epelázzal kapcsolatos 19. századi leírásokból a betegség diagnosztizálásának két jellemzőjét érdemes kiemelni. Egyrészt, a betegség tünet, és nem okok alapján való meghatározását. A diagnózis tünetek alapján való felállítása ugyanis ahhoz a hagyományos egészségmodellhez tartozott, amely a szóban forgó századig uralta az egészségsügyet. Ezzel szemben a kiváltó okok felőli kórmeghatározás a biomedikális modell szülöttje, ez utóbbi pedig a betegségek okait sajátos ágensek (baktériumok, vírusok, paraziták) működésében vagy sejt-szintű és molekuláris folyamatok zavaraiiban keresi. A betegségek biomedikális felfogása a késő 19. század szülöttje, amikor az anatómiai ismeretek bővülésével a bakteriológia mint önálló tudományág is létrejött. A két felfogás közötti lényeges különbség tehát, hogy míg a tradicionális modell a betegséget úgy fogta fel, mint ami az egész testre kihat, tehát az egész szervezetet érinti (és voltaképpen pontosan nem állapította meg, hogy milyen elváltozás idézi elő), a biomedikális modell szerint a betegség a test meghatározott területéhez köthető. A két modell közötti elmozdulás akkor valósult meg, amikor a betegségeket a szervek, majd a szövetek, végül pedig a sejtek szintjén sikerült lokalizálni.²⁹ Ehhez természetesen technológiai változásokra is szükség volt: olyan modern eszközök megjelenésére és használatára, mint a fénymikroszkóp és a sztetoszkóp.

Másrészt, az epelázzal kapcsolatos, fent idézett 19. századi leírások az ókori humorálpatólógiai elmélet még mindig érvényben lévő hatását is bizonyítják. Hippokratész helyezte szilárd alapokra azt az elméletet, amely szerint az emberi test négy testnedvből áll: vérből, nyálkából, sárga és fekete epéből. Elmélete szerint az egészség e négy szubsztancia egyensúlyától függ, bármelyik túltengése betegséget okoz. A testnedvek patológiáját a középkorral és a reneszánszsal Galenus, 2. századi orvos ismertette meg. A testnedveket a lélek változataival összefüggésbe hozva Hippokratész után ő foglalta ismét rendszerbe a testnedvemé-

is sárgás, mindez epelázra (Gallenfieber) mutat.” ARGENTI Döme, *Különféle betegségek hasonszenvi (homeopathiai) gyógyítása: nemorvosok, kezdő h. orvosok használatára, és a gyermek első nevelése vázlatban leginkább szülék számára* (Pest: Nyomatott Beimel J. és Kozma Vazulnál, 1855), 86.

28 *Kath. keresztény erkölcsstan rendszeresen szerkezve* [!] (Eger: Az érseki lyceumi könyvnyomda, 1852), 156.

29 PORTER, *The Greatest Benefit...*, 304–347; Beth TORGERSO, *Reading the Brontë Body: Disease, Desire and the Constraints of Culture* (New York: Palgrave Macmillan, 2005), 5–10.

letet, kialakítva a máig ható vérmérséklet-típusokat, mely rendszer szerint a vér uralma szangvinikus alkatot, a nyálkáié flegmatikusát, a sárga epéé kolerikusát, a fekete epéé pedig melankolikusát alakít ki. A testnedvelmélet ugyanakkor test és lélek szoros összefüggését feltételezte. Elgondolásukban tehát a test hatott a lélekre, és fordítva, a lélek is a testre.

A lélek testre való hatásának gondolata jól tetten érhető az epeláznak az *Egészségi Tanácsadó*ból feljebb idézett leírásában is, mely szerint a hirtelen természetű, haragos emberek sokkal hajlamosabbak e megbetegedésre, mint a nyugodtabb, kiegyensúlyozottabb alkatok. Test és lélek összefüggéseire, valamint a humorálpatólógia korabeli vitalitására számos példa idézhető a korszak írói levelezéseiből is. Álljon itt néhány a szintén epebántalmakkal küzdő³⁰ Arany Jánoséból.³¹ 1852-ben, *A nagyidai cigányok* megjelenése és kedvezőtlen fogadtatása után Arany némileg megneheztelt kritikusaíra. E neheztelés eredményeként írta *Vágtat a ló* című versét is. Haragjáról költőbarátaival (Lévay Józseffel és Tompa Mihállyal) folytatott levelezésében nem egyszer esik szó. E neheztelés kapcsán kérdezi tőle Tompa 1852 júniusában: „Haragszol édes Jánoskám haragszol? pedig bizony isten hidd el, kár vesztegetni az epét, melly szükséges leend majd a töltött káposzta megemésztésére.”³² Amikor ugyanezen év októberében Arany a korabeli irodalmi élet hanyatlásáról sajnálkozik Tompának, így fejezi be méltatlankodását: „Eh! félre az epével! Hiszen én vidor hangon akartam írni.”³³ Végül, amikor Szász Károllyal a *Szépirodalmi Figyelő*-ben a Szász és Gyulai Pál közötti kritika-vitáról levelezik, az epesség testi és lelki összefüggéseit épp Gyulaival kapcsolatosan fejtegeti:

Kedves barátom Károly! Rögtöni segítségedet – én nagy szükségemben – szívesen köszönöm. A vélemény-tusát nem kerülöm a lapban, s így cikked közlését, a mint általában az igazság kiderítése s az eszmék tisztítása végett szükségesnek tartom, úgy különösen azt az eredményét is szeretném, hogy Gyulait a lap körül kissé elevenebb munkásságba vonnók vele. De tartok tőle, hogy az utóbbi épen ellenkezőleg üt ki.

30 Aranyak 1870. január 13-án volt epeműtété. A műtétet a költő lakásán Kovács Sebestyén Endre sebészprofesszor végezte, és a beavatkozás során több epekövet távolított el. MOLNÁR Béla, *Arany János Karlsbadban* (h. n.: A szerző kiadása, 1933), 5–6.

31 Test és lélek 19. századi összefüggéseiről a testnedvelmélet kapcsán Aranyról: MILBACHER Róbert, *Arany János és az emlékezet balzsama: Az Arany-hagyomány a magyar kulturális emlékezetben* (Budapest: Ráció Kiadó, 2009), 97–124.

32 Tompa Mihály Arany Jánosnak, Hanva, 1852. jún. 23., in ARANY János, *Levelezése, 1852–1856*, kiad. SÁFRÁN Györgyi, Arany János összes művei 16 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982), 64.

33 Arany János Tompa Mihálynak, Nagi-Keewrews [Nagykőrös], 1852. okt. 1, in ARANY, *Levelezése, 1852–1856*, 99.

Az »igazság heve« téged is elragadt egy kisé, s a meggyőződés szűlte fölhevülésben nem vetted eléggé számításba Palinak igazán »mimosa« kedélyét. Érttem némely kifejezéseidet. Mindjárt előre mondod, hogy Gyulai némely [!] állítása ellen fegyverkezel. ... »abban nincs igaza (mondtad volna inkább nem volt szerencséje eltalálni a valótlannak ellenkezőjét); következetlen – vegyen ön hánytatót, mert epés (Ezt Pali a legphysicaibb értelemben magára veszi s legott el is önti az epe) – ... szamar (ezt úgy veszi, mintha az ő kritikái csupán ilyenekből álltak volna)... pof... (ezt egész kritikai eljárása teljes és tökéletes elítélése [!] gyanánt veszi, s általában, a mit működéséről felhozasz, abban teljesen kárhóztatva fogja egész kritikai multját találni). ... Továbbá te megbotránkozol Gy.[ulai] cynismusán ...körmére üssenek... – fiakker társaság ... ezt Pali egy szálíg ő rá az ő modorára mondottaknak veendi. – S ime ő vádolni fogja<, a te modorodat, szenvedni fog a miatt egyénileg, azt gondolja, hogy épen személye (epés&c) körül jársz, holott kisé simább igazságot eltűrt volna, talán. – Már most nem tudom, mit tegyek: a cikket szeretném adni, szükségem is van rá; de szerettem volna előbb láttatni Palival, a mire nincs idő.³⁴

Test és lélek egymásra hatásának tételezése szintén az orvoslás biomedikális modellje előtti paradigma ismeretében válik érthetővé. A betegségek tünetek szerinti meghatározása alapján ugyanis eredetüket nem egykönnyen tudták fiziológiai vagy pszichológiai szempontok alapján kategorizálni. Gondoljunk csak olyan közismert 19. századi betegségekre, mint amilyen a hypochondria és a női hisztéria volt. A hypochondriát, melyet ma teljes mértékben pszichés eredetűnek tart az orvostudomány, a 19. században olyan tényleges betegségnek tartották, mely testre és lélekre egyaránt hatott. Ma ellenben, ugyanezt a kifejezést merőben más jelentésben használjuk. A kortárs pszichiátria olyan krónikus állapotként írja le, amely során a páciens állhatatosan ragaszkodik betegségektől való félelméhez, állítva magáról, hogy beteg, miközben betegsége orvosilag nem igazolható. A hypochondriához hasonlóan a ma szintén pszichés eredetűnek tartott hisztériáról is meggyőződéssel vallotta a 19. század orvostudománya annak testi eredetét.³⁵

34 Arany János Szász Károlynak, Pest, 1861. márc. 14., in ARANY János, *Levelezése, 1857–1861*, kiad. KOROMPAY H. JÁNOS, Arany János összes művei 17 (Budapest: Universitas Kiadó, 2004), 530.

35 A hisztériáról mint kulturális termékről: Andrew SCULL, *Hysteria: The Biography* (Oxford: University Press, 2009). Magyarul: Andrew SCULL, *A hisztéria felkavaró története* (Budapest: Holnap Kiadó, 2013); CSABAI Márta, *Tünetvándorlás: A hisztériától a krónikus fáradtságig* (Budapest: Józsefvárosi Műhely Kiadó, 2007); LAFFERTON Emese, „The Meanings of Female Hysteria in Fin-de-Siècle Hungary”, in *The Garden and the Workshop: Disseminating Cultural Creativity in East-Central Europe*, ed. Marius TURDA (Budapest: Europa Institut, 1998), 215–235; LAFFERTON Emese, „Hysteria and Deviance in Fin-de-Siècle Hungary: Ilma's Case”, in *Central European Hysteria*, ed. Miklós HADAS, Katalin KOVÁCS, Emese LAFFERTON (Budapest: Replika Kör,

Mindennek azonban látszólag kevés köze van irodalmi szövegekhez és olvasásmódokhoz. Valójában azonban nagyon is sok. Hiszen ezek ismeretében válik csak láthatóvá, hogy Gyulai önmagáról és kritikusi habitusáról való megnyilatkozásai a test és lélek összefüggéseinek egy olyan, az ókortól a középkoron át még a 19. században is rendkívüli erővel ható hagyományába illeszkedtek, mely szerint az olvasás legalább annyira testi, mint mentális tevékenység: nemcsak interpretációs aktus, hanem egyben lehetőség, alkalom az érzések megélésére és kifejezésére, a szenvedélyek felgerjesztésére.

A 20. század irodalomelméleti irányzatai után hajlamosak vagyunk az olvasásra mint kizárólagos megértési és mentális tevékenységre gondolni. Míg azonban az irodalomelmélet művelői számára mind a szöveg, mind pedig az olvasó csupán pusztá absztrakció, a materiális összetevők kutatásában is érdekelt olvasástörténet képviselői számára a szövegek tárgyakban testesülnek meg, az olvasás pedig konkrét testi tevékenység is.³⁶ A hangos olvasásnak a hangszálak működésére és az ajkak mozgására, valamint a vérkeringésre tett jótékony hatását például még a 18. századi kiadványok is hangsúlyozták.

Az tehát, hogyan gondolkodunk olvasásról, olvasásmódokról, történetileg szintén változó, az olvasás maga pedig egyrészt testünk által is behatárolt tevékenység, másrészt pedig maga is hat a testre. Az olvasás által kiváltott érzelmeinknek ugyanis testi megnyilvánulásai is vannak: szomorú olvasmány esetén könnyeink, vidám szöveg esetén nevetésünk, rémtörténetek és kísértethistóriák esetében borzongással teli félelmeink. Az ókori költészetben például a költemény izgalmat kiváltó képessége voltaképpen a költő nagyságának és tehetségének volt bizonyítéka.³⁷ Az a sokkal távolságtartóbb, közömbösebb művészetbefogadás tehát, mely napjainkat jellemzi, nagyon távol áll már azoktól a műalkotás és a befogadó közötti szenvedélyes találkozásoktól, amelyek az esztétikai elmélet és gyakorlat létjogosultságát századokon keresztül igazolták.

Az olvasás szenvedélyeket gerjesztő hatására és az azoktól való félelmekre utalt az a számtalan 18–19. századi figyelmeztetés, amely az olvasás tömegessé válásával egy új járványszerű betegség, az olvasási láz megjelenésével fenyegette a társadalmakat. Jól ismert, hogy e figyelmeztetések különösen a nőket féltették az olvasás (főként a regényolvasás) testi és lelki káros hatásaitól.³⁸ Az olvasási láz

1998), 75–99; LAFFERTON Emese, „Históriakutatás Magyarországon”, in SCULL, *A hisztéria...*, 145–167.

36 Roger CHARTIER, *The Order of Books* (Cambridge: Polity Press, 1992), 8–9.

37 Karin LITTAU, *Theories of Reading: Books, Bodies, and Bibliomania* (Cambridge: Polity Press, 2006), 2.

38 Az olvasás addiktív hatásáról és a hozzá kapcsolódó félelmekről a 18–19. században, amerikai vo-

ily módon egy olyan tágabb kulturális betegség részeként értelmeződött, mely tipikusan a modernitásra volt jellemző, és melynek az érzékszervek túlingерlésétől való félelemhez volt köze. A fikció világában való elmélyüléssel egy időben az önmagunkról való megfélekedés és az önmagunkkal való meghasonlás az olvasás patológiájának válik egyfajta jellemzőjévé.

Ezt az olvasásmódot tehát, mely test és lélek szoros összefüggését feltételezi, Gyulai az epés, haragos kritikus habitusának eleve (testiekben is adott) jellemzőjeként éli meg és közvetíti mások számára. Egyes levelei arra utalnak, nem hogy nem akar, de nem is tud változtatni ezen: „Ugy hiszem nem kedvelik modoromat, kivált most a nemzeti egyetértés nagy napjaiban. Igaz, hogy kritikaimon mindig némi szenvedély és élesség vonul át, de az is bizonyos, hogy én némi felindulás, némi szenvedély nélkül képtelen vagyok írni.”³⁹

Ha e kijelentését abban a kulturális kontextusban értelmezzük, amely szoros összefüggést tételez epeláz és a hirtelen természetű, sokat mérgelődő ember között, egyfajta önfelmentésként is olvasható: Gyulai nem tud a természet adta tulajdonságoktól szabadulni, és ez akaratlanul hat olvasásmódjára is.

A humorálpatológiának viszont szintén az ókorból, Arisztotelésztől eredő tradíciója a vérmérsékletet a fiziológiai jellegzetességeken túl az intellektuális és a hivatásbeli hajlamokkal is összekapcsolta. A melankolikus alkat és a művészi, tudományos tehetség közötti összefüggésekre azóta is számtalan példa született.⁴⁰ Gyulai a kiválság testnedvelméletre épített hagyományából ily módon nem a melankolikus zseniművész, hanem a kolerikus kritikus megtestesítője lesz a 19. században, aki nemcsak epésen, haragosan, tehát szenvedélyesen olvas, hanem írásaival, kritikáival az olvasás aktusán keresztül a korszakban másokban is egyedülálló módon gerjeszt szenvedélyeket.

Nem csoda tehát, hogy Szendrey Júlia épp az epeláz metaforájával élt, amikor az 1858-ban zajló írónővita kapcsán Gyulairól azt állapította meg, hogy az írónősegről írt „cikkei által több epelázt okozott, – mint mennyit Karlsbad összes gyógyforrásai az idén [1858-ban] jóvátenni bírnának.”⁴¹

natkozásban: Michael MILLNER, *Fever Reading: Affect and Reading Badly in the Early American Public Sphere* (Durham, New Hampshire: University of New Hampshire Press, 2012). Az olvasás anatómiájáról, testi jelenségeként való értelmezéséről: LITTAU, *Theories of Reading...*

39 Gyulai Pál Arany Jánosnak, Kolozsvár, 1860. aug. 20., in GYULAI, *Levelezése...*, 425–426.

40 Vö. FÖLDÉNYI F. László, *Melankólia* (Budapest: Magvető Kiadó, 1984). Lángelme, melankólia és örület összefüggéseihez lásd: Rudolf WITTKOWER, Margot WITTKOWER, *A Szaturnusz jegyében: A művész személyisége az ókortól a francia forradalomig* (Budapest: Osiris Kiadó, 1999), 144–188.

41 SZENDREY Júlia, „A »Pesti Napló« 61., 62 és 65-ik száma”, in PETŐFINÉ SZENDREY Júlia, *Eredeti elbeszélései*, összegyűjt., jegyz. BIHARI Mór, Petőfi könyvtár 8, 49–75 (Budapest: Kunossy, Szilágyi és Társa, 1909), 75.

MŰVEK

A szerepkényszer dilemmái

Gyulai Pál *A vén színész* című elbeszélése
mint *A hóhér kötelének* átírása

Petőfinek

„Ábrándja volt a színpad s Shakespeare volt az ideálja.
De se hangja, se alakja nem volt színpadra való.”¹

Gyulai Pál novellái közül már a megjelenés helyét és idejét tekintve is kitűnik *A vén színész* című. Először ugyanis a Vahot Imre által szerkesztett *Losonczy Phönix* című kiadvány második kötetében jelent meg 1851-ben, amely – ahogy a címlap is jelzi – „Az 1849-diki háborúban földúlt és elpusztított Losoncz város némi fölsegélésére” készült. Az itt még *Vén színész* címen megtalálható elbeszélés² tehát olyan kontextusba illeszkedett, amely 1849-re emlékeztetett.

A szöveg azonban semminemű utalást nem tartalmaz sem Losoncra, sem 1848–49-re. Valószínűleg nem aktualizáló jellege, hanem inkább szórakoztató volta, az olvasóközönség figyelmét megragadó sajátossága miatt került a kötet szerzőinek sorrendjében a harmadik helyre, a szépprózai elbeszélések élére. Sőt, éppen az aktualizáló jelleg hiányával is magyarázható ez a kiemelt hely,³ hiszen így a cenzor figyelmét elterelő szerepet is kaphatott. A cenzúra fokozott figyelmét pedig a megjelenés apropója és ideje különösen dinamizálta. Ahogy Vahot Imre Arany Jánosnak írt leveléből is tudható –, amelyben a szintén e kötetben található *Családi kör* című versének a cenzúra érdekében történő átírását kéri⁴ – a periodika szigorú ellenőrzés alatt állhatott. Gyulai Szász Károlynak 1851. áp-

1 JÓKAI Mór, *Életemből*, 2 köt. (Budapest: Révai Testvérek, 1911), 1:171.

2 GYULAI Pál, „Vén színész”, in *Losonczy Phönix*, szerk. Vahot Imre, 3 köt. (Pest: Vahot Imre, 1851), 2: 35–72.

3 Előtte található Tóth Mihálynak (1807–1879) két Losonc történetét bemutató dolgozata (*Losoncz a forradalom előtt, Losoncz az 1849-diki hadjáratban történt feldulatása után*) és Tompa Mihály négy részből álló *Alföldi képek* című verse.

4 Vahot Imre Arany Jánosnak, [Pest. 1851. máj. 2.] in ARANY János, *Levelezése*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, Arany János összes művei 15 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975), 367–368.

rilis 26-án írt levelében is megemlékezik a cenzúra fokozott figyelméről, abban a levelében, amelyben *A vén színész* című „beszély”-éről is ír: „tesz három és fél nyomtatott ívet. Elég gonddal dolgoztam s még is csak 40 p. f. kaptam érte. Ha megjelent írj felőle. Igen kíváncsi vagyok, miként fogadják? Itt tán némi eredeti színemben jelentem meg.”⁵

Az elbeszélés Gyulai Pál fokozott várakozása ellenére sem kapott különösebben nagy hangsúlyt az életművét taglaló művek sorában; inkább csak az említés szintjén, a szerző személyétől olyannyira eltérő stílusra és beszédmódra történő rácsodálkozás formájában tűnik elő, egészen Imre László felfedezés értékű tanulmányaig. Elismertsége mégis érzékelhető. Szinnyei Ferenc szerint ez Gyulai legjobb novellája, amelynek a színvonalát sem előbb, sem később nem tudta elérni. Egyedül az *Egy régi udvarház* mutatja még elbeszélő művészetének ezt a magaslatát.⁶ Imre László, amikor a feledés homályából előveszi és alapos értelmezéssel leporolja, egyértelműen leszögezi, hogy ez az elbeszélés „kivételes teljesítménye az 1850-es évek magyar szépprózájának”.⁷

A novella korábbi szakirodalmi feltárása és említése ugyan csekély, mégis a maga korában jelentős hatásúnak számított,⁸ ez pedig jelzi azt a kettősséget, hogy az olvasmányélmény és annak magyarázata nem evidensen kapcsolódott össze. Vagyis egyértelműnek tűnhetett, hogy jó elbeszélésről van szó, de azt nem igazán sikerült megfogalmazni, hogy mitől is lehet jó.

Hatvany Lajos 1909-ben írt értekezésében – még kora irodalomtudományosságá által vezérelve – a narrátor és a szerző között azonosságot feltételezett. Ezért állíthatta azt, hogy ezzel a novellával Gyulai nagy áldozatot hozott, mert „megtagadta önmagát, annyira beleélte magát alakjába. Ő, a nyugodt, higgadt ember, íme átalakul őrzöngő, vén színésszé, ki megtartva mestersége jellemző vonásait, szaval, ádázul szaval, tragikomikusan hadonászik.”⁹ A fő-

5 Gyulai Pál Szász Károlynak, 1851. ápr. 26., in GYULAI Pál, *Levelezése 1843-tól 1867-ig*, kiad. SOMOGYI Sándor, A magyar irodalomtörténet forrásai 4 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961), 72.

6 SZINNYEI Ferenc, *Novella- és regényirodalmunk a Bach-korszakban*, 2 köt., A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadóvállalata (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1941), 2:301.

7 IMRE László, „Egy monológ szövegrétegei: Gyulai Pál: *A vén színész*”, in IMRE László, *Irodalomalapítás és műfajfejlődés a 18–19. századi magyar irodalomban*, 81–96 (Budapest: Nap Kiadó, 2015), 96.

8 A novellát utánzó, témáját feldolgozó elbeszélések felsorolása SZINNYEI, *Novella- és regényirodalmunk...*, 332–333. Lévy József is elismerően írt róla a szerzőnek: „A Phönix 2dik kötete a napokban jelent meg. Csak az ön novelláját olvastam belőle. Az bizonyonnyal legjobb az egészben. Nekem nagyon tetszik. Béranger kedves *vieux vagabundjának* lehetétét érzem soraiban. Az a kedélyes, vidám, barátságos és mégis keserű hangulat! Csak mikor Othello gyilkos lesz, veszem észre, hogy még sem a *vieux vagabund* szelleme.” Lévy József Gyulai Pálnak, 1851. aug. 8., in GYULAI, *Levelezése...*, 95.

9 HATVANY Lajos, *Gyulai Pál estéje: Tanulmányok, emlékezések* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1960), 65.

szerelő Dávidban Szinnyi is a szerző Shakespeare iránti rajongásának a lenyomatát figyelte meg.

E véleményeket valószínűleg az táplálhatta, hogy a narrátor végig első személyben szól, a vén színész nézőpontjából mondta el a történetet, tehát olyan beszédmódot alkalmazott, amelyet a hagyományos szövegértés könnyen szerzői vallomásnak érzékelhetett.

Imre Lászlót megelőzően a legbővebben Kovács Kálmán írt *A vén színész*-ről, aki viszont épp a narrátornak a színészetéről szóló korabeli beszédmódoktól eltérő látásmódját emeli ki: „Egyetlen műalkotás *A vén színész* irodalmunk e korszakából, amely nem hangsúlyozta a színészet, a nyelv és a nemzeti kultúra ügyének elválaszthatatlanságát. Csupán Bodáki direktor utal erre nagyzó, nevetségesen »fennkölt« beszédmodorában.”¹⁰ Kovács ezzel azt is kifejezte, hogy ő a címszerelő és az életrajzi szerző kikövetkeztethető véleménye közé már választfalat húzott. Bodáki szólamában ugyanis ez csak ironikusan, a figura megformáltsága és beszédmódjának fellengzőssége miatt nevetségessé tett formában kerül elő. Valóban, a színészetnek semminemű idealizálása nem mutatkozik meg az elbeszélésben. A színészet vonzó jellege, amely Petőfit és Aranyt is megbabonázta, nem tűnik elő, csak a negatívumok és a szabados erkölcsök jellemzik itt a színi világot. Különösen a színésznő állítódik kedvezőtlen fénybe: a prostituálttal szinte megegyező megítélését képviseli a narrátor. Azt a nézetet, amelyért Arany János is tiltotta a színészkedéstől Juliska lányát. Pedig ekkoriban, különösen a neoabszolutista korszak elején, a nemzet napszámosai – ahogyan Vas Gereben 1857-ben eszményítette a színészeket *A nemzet napszámosai* című korrajzában – a nemzeti identitás, a magyar nyelv és kultúra őrzőiként jelentek meg. Gyulai elbeszélése azonban ezt a már Kölcseynél kibontott (*Magyar játékszín*, 1827) nézetet egyáltalán nem képviseli, hiába predesztinálta erre a korszak „muzáj hazafiság”-a¹¹ és az a periodika, amelyben a szöveg megjelent. A nemzeti témának még a körvonalai sem sejlenek elő, Gyulai nem él a színész-téma által felkínált rejtett, áttételes beszédmód lehetőségével, így elbeszélése érthetően nem is keltette fel a cenzúra figyelmét.

Gyulai lényegében a kor ú. n. irányköltészetére jellemző ideologikus állásfoglalást kerüli el azzal, hogy nem működteti azt a nemzeti tematikát, amely majd Jókainak az *Eppur si muove. És mégis mozog a Föld* című regényében nyeri el legmagasabb színvonalát. Azt az irányregényszerű beszédmódot – amelynek az

10 KOVÁCS Kálmán, *Gyulai Pál szépprózája* (Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1976), 20.

11 ÁBRÁNYI Kornél, „A magyar zene hajdan és ma”, in ID. ÁBRÁNYI Kornél, *Életemből és emlékeimből*, 139–186 (Budapest: Franklin-Társulat, 1897), 157.

1840-es évek egyik fontos irodalmi vitája, az ún. irányköltészeti,¹² majd Jókai *Egy magyar nábobja* és a *Politikai divatok* kapcsán Gyulai Pál és Greguss Ágost kritikái, illetve 1857-ben a Vas Gereben regényei által kiváltott vita¹³ szolgált alapjául – *A vén színész* már önéletrajz jellegű elbeszélő módozata miatt sem képviselheti. Gyulai Pál, ahogy az 1850-es években Greguss Ágost is, elutasította az irányregényszerű szövegformálást, míg Jókai Mór és Vas Gereben mellett szállt harcba.¹⁴

A vén színész egyértelműen elhárítja az e műfajra jellemző eszményesítést, már azzal is, hogy az én-elbeszélővel kellene azonosulni, hiszen csak az ő értékrendje merül fel. Azonban már az elején érezhető (az anyjával való konfliktusban, majd abban, hogy elcsábítja, elszökteti, de nem veszi el rögtön feleségül Kornéliát), hogy Dávid nem tartható példamutató erkölcsiségű, eszményített figurának. A szöveg nem eszményít, hanem kikerülve minden irányzatosságot és az abból fakadó románcos megjelenítési módot, inkább a valóságsszimuláló szövegformálás irányába mutat.

Olyan, a Bach-korszakban érthetően fontossá vált, a befogadói aktivitást erősen korlátozó regénytípusnak a tradícióját kerüli ki így a szöveg, amelynek az elképzelt olvasó számára az üzenet megbízható átadása az egyik fő funkciója.¹⁵ Wolfgang Iser a tézisregény fő meghatározójaként az ábrázolás és a szereplőbe mutató kontrasztos jellegét emeli ki.¹⁶ Azt, amit általában Gyulai Pál óta Jókai szemére szokás vetni, vagyis hogy csak meglehetősen statikus – vagy azonosulásra készítően jó, vagy elutasításra készítően gonosz – jellemeket ábrázol. Gyulai alakuló értékrendjére utal, hogy hiába kedvez a Bach-korszak politikuma a látni ellenállásnak, a határozott nemzeti ideológia szerinti állásfoglalásnak, még-

12 Ennek részletei: „Vita az irányköltészetről”, in *Irányok: Romantika, népiesség, pozitívizmus*, írta és összeáll. FENYŐ István, NÉMETH G. Béla és SÖTÉR István, 2 kötet, A magyar kritika évszázadai 2–3 (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1981), 1:298–319.

13 A Vas Gereben és Greguss Ágost közötti vita a *Pesti Napló* 1857. szeptember 12-i és 15-i számában zajlott.

14 Jókai két helyen fejtette ki elképzelését az irányregényről (az *Egy magyar nábob* utószavában és a *Politikai divatok* előszavában). Vas Gereben szerint „Tanulást, eszméket követel a mai nemzedék... igazságderítést és példát dacára, hogy ön és mások úton-útfélen kirakják az ijesztőt és tilalomfát az irány ellen. A mai irodalom nem elégszik meg az időtöltéssel; hanem könyvével hasznát akar szerezni.” Vas Gereben, „Greguss Ákosnak”, *Vár ucca tizenbét* 5, 1. sz. (1997): 110–111, 111.

15 Vö. Wolfgang ISER, „Az olvasás aktusa: Az esztétikai hatás elmélete”, in *Testes könyv I*, szerk. KISS Attila Attila, KOVÁCS Sándor és ODORICS Ferenc, 241–265 (Szeged: ICTUS–JATE Irodalomelmélet Csoport, 1996), 259.

16 Uo., 260: „A tézisregényben úgy van megalkotva a hősábrázolás perspektívája, hogy az ábrázolás többi perspektívájához fűződő kapcsolatait az olvasó csak a megerősítés, illetve az elutasítás alternatívája szerint ítélhesse meg.”

is feltűnően kerüli ezt a tézisregényszerű dikciót, amely a későbbiekben könnyen kapcsolatba került a népszerűséget hajhászó giccsel,¹⁷ és amellyel Jókai ebben az időben határozottan – saját maga által is beismerten, Gyulai által meglehetősen vitatott módon¹⁸ – kísérletezett.

Kovács Kálmán még arra is felhívta a figyelmet, hogy ebben az elbeszélésben jelenik meg először irodalmunkban a „művész-probléma”. Az, hogy valóban az első, nem biztos, hiszen nem egyértelmű, hogy e műfajban az esztétizáló okfejtéseknek milyen mértékben kellene áthatnia a szöveget. Harkai Vas Éva például Jósika regényétől, az 1843-as *Zrínyi, a költőtől* indítja a magyar művészregény kezdeményeit felsoroló alapvetését,¹⁹ de hogy az általa nem említett Gyulai-elbeszélésben az esztétikai érdeklődés, az ábrázolás és a hiteles szerepjátszás kérdésköre már nagy hangsúllyal, nyomatékosan jelenik meg, az tagadhatatlan. Gyulai elbeszélése, ha nem is nyitányaként, de mindenképpen az egyik korai állomásként, mondhatni előfutaraként mutatható be annak az elbeszélésfajtanak, amely majd később Asbóth János *Álmok álmodójában*, Justh Zsigmond *Művészszerelem* című regényében, illetve Ambrus Zoltán *Midas királyában* nyeri el a 19. század második felének meghatározó elbeszélői módozatát, s amelynek legfőbb jellemzője, hogy a kalandosság, a cselekményesség ellenében az esztétikai fejtegetésekre tevődik át a hangsúly.

A címadó narrátor gondolatmenetei a színészi mesterségről és a színészi ábrázolás divatos lehetőségeiről valóban a szöveg esztétikai kérdésfeltevése irányába tereli a szövegolvasót. Azonban a féltékenység megjelenése, ami Shakespeare *Othellója* segítségével lesz kifejezhető Gyulainál, eltereli a novellát attól, hogy valóban és elsősorban esztétikai kérdéseknek teret adó művészelbeszélésnek lehessen tartani. Nem a művészi önmegvalósítás és én-kiteljesítés problematikája adja ugyanis domináns szólamát. A novella azonban nemcsak az irányregényekre és a művészregényekre jellemző szövegformálástól tartózkodik. Még az irányregénynél is erősebb valóságvonatkoztató műfaj, a kulcsregény-féle beszédmód is felidéződik, de végeredményben idegenné is válik számára. Egy ilyen értelmezési tradíció is kialakult ugyanis a novella kapcsán. Már Galamb Sándor azonosította a címszereplőt Gyulai Pál Ferenc nevű bátyjával (1817–1866): „Ez is

17 Hermann BROCH, „Giccs és irányművészet”, in Gillo DORFLES, *A giccs: A rossz ízlés antológiája*, 66–72 (Budapest: Gondolat Kiadó, 1986).

18 Ezt részletesebben *Az irányregény és a családregegy köztes terében* című dolgozatomban mutattam be. TARJÁNYI Eszter, „Az irányregény és a családregegy köztes terében”, *Budapesti Negyed* 15, 3. sz. (2017): 125–132.

19 HARKAI VASS Éva, *A művészregény a 20. századi magyar irodalomban* (Újvidék: Forum Könyvkiadó, 2001), 77–78.

megszökött az anyai háztól s felcsapott vándorszínésznek. A Nemzeti Múzeum Gyulai-hagyatékában megvan az a levél, melyet szökése után körülbelül félévvel írt anyjának Szabadkáról (1842. decz. 7.) s a színészet iránti rajongásával menti elhatározó lépését.”²⁰

A szerző levélbeni beismerése – Szilágyi Sándornak 1851. augusztus 20-án írt levele alapján – valóban meghatározhatja egy ilyenfajta elképzelés jogosultságát:

azt beszélük, hogy Feri meghalt. Én már harmadik éve, hogy nem vettem levelét, nem tudok róla semmit. [...] Meghalt, bizonyosan meghalt vagy veszélyes beteg. Hir nem indul fuvatlan. Én nagyon szerettem őt s fáj, hogy a mult hónapban egy szemrehányó levelet irtam neki hallgatásáért, gunyoltam, hogy a vidéki közönség tapsaitól elszédítve, nem gondol a művészettel [...] Szegény Feriről irtam ama novellát. Nagy része nem költemény, megtörtént vele; őt is a nők ölték meg. Egy eljátszott élet dicsőség nélkül, szenvedés és nyomor közt! Nem ezerek részvéte fogja sirjához kisérni, még a legutolsó zuglap sem említi meg halála hírét: csak én tudom, hogy más körülmények közt jeles színész lehetett volna.²¹

Kissé talányos azonban ez a megállapítás, hiszen konkrétabb háttérret nem látnunk, sőt a szereplők sorsa is másként alakult a valóságban. Gyulai Ferenc halálhíre ugyanis hamis volt, majd csak tizenöt évvel később, ha nem is sztárként, de mindenképpen közismert színészként hunyt el (a *Vasárnapi Ujság* szerint „méltán számították őt a vidék elsőrangú színészei közé”²²), akinek halála után emlékezetét őrző ércszobrot állítottak Kolozsvárott. Bár iszákosnak tartották, nem vált annyira lecsúszott kocsmatöltelékké, mint az elbeszélés Dávidja. Színháztörténetünk őrzi a nevet egyrészt politikai merészsége (1849. április 21-én *A kétfejű sas halála* címen rendezett tablót Kolozsvárott)²³ miatt, másrészt azért, mert 1854 és 1866 között, tehát haláláig ő volt a kolozsvári színház prózai rendezője, akinek elvei Paulay Edére tettek jelentős hatást.²⁴ Anekdotákban élő népszerűségét jelzi halála előtti mondása is: „köszönöm, jól vagyok, egy kicsit meg fogok halni”.²⁵

20 GALAMB Sándor, „Gyulai Pál novellái”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 29–31 (1919–1921): 99–141, 111.

21 Gyulai Pál Szilágyi Sándornak 1851. augusztus 20., in GYULAI, *Levelezése...*, 95.

22 *Vasárnapi Ujság*, 1858. máj. 9., 228. (A *Színházi Napló* című rovatban.)

23 *Magyar színháztörténet 1790–1873*, szerk. KERÉNYI Ferenc (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), 358.

24 Uo., 411.

25 A Firi néven becézett báty életrajának összefoglalása: SOMOGYI Sándor, *Gyulai és kortársai: Fejezetek egy negyedszázad irodalomtörténetéből* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977), 27–33.

Papp Ferenc azonban még továbbbővítette az azonosítást, amikor nemcsak Gyulai Pál bátyját látta meg a főszereplő alakjában, hanem az elbeszélésbeli Kornéliában Prielle Kornéliát (1826–1906) is felfedezte.²⁶ Sőt még erősebb konkrétummal is erősítette a kulcsregény-jelleget, amikor a címszereplő meghatározó Othello-szerepét Gyulai Ferenc kedves szerepeként említette. Talán e kulcsregény-jellegű műfaj hatása alatt Somogyi Sándor még Gidófalvi Jancsó Pált (1761–1845) is belelátja az elbeszélés vén muzsikusának az alakjába,²⁷ akit Gyulai később *Az első magyar komikus* című portréjában is megformált. Angyal Dávid pedig nekrológiájában az életrajz bemutatásakor rendre *A vén színész* történetéhez folyamodik a szerző életének értelmezésekor, és Dávid anyját Gyulai Pál anyjához hasonlítja.²⁸

Azonban még egy másik figura is számításba vehető; ez utóbbi viszont nem annyira a valóságvonatkoztató, kulcsregényszerű attitűdre, hanem az elbeszélés alapkérdésére, szerep és élet összekeverésének a megformálására utal.

1853-ban látogatott hazánkba a fekete bőrű, főként Othello-alakításáról híres színész, Ira Aldridge (1807–1867), visszhangos sikert aratva. Ő volt az első jelentősebb fekete sztár, aki sokat tanult az elbeszélésben is említett színésztől, Edmund Keantól (1787–1833).²⁹ Imre Zoltán Ira Aldridge pesti szerepléseit, átütő sikerét a nemzeti öntudat, a szabadság és a függetlenség jelképének a sikereként értelmezte.³⁰ A fokozott érdeklődést egzotikumának, a fekete bőrűségéhez tapadó korabeli sztereotípiáknak is köszönhette. Gyulai hosszadalmas cikket közölt róla, és életrajzát is ismertette. Az életrajzban található egy kitétel, amely Ira Aldridge-re vonatkozik ugyan, de akár a két évvel korábban megjelent elbeszélés jelígeje is lehetne: „Othello szerepét nem csak a színpadon játszsza, hanem az életben is”, majd a fekete színész fehér felesége és Desdemona között is analógiát sejtet.³¹ Mindez azért érdemes említésre, mert ebben az 1853-ban megjelent bemutatásában szerep és életrajz a két évvel korábban megjelent elbeszéléshez hasonlóan kapcsolódik össze.

26 PAPP Ferenc, *Gyulai Pál*, 2 kötet. (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1935, 1941), 1:316.

27 SOMOGYI, *Gyulai és kortársai...*, 35.

28 ANGAL Dávid, „Gyulai Pál (1825[!]-1909): Első közlemény”, *Budapesti Szemle* 148. kötet (1911): 163.

29 Részletesen tárgyalja azt, hogy milyen színészi fogásokat tanult Keantól: Bernth LINDFORS, *Ira Aldridge: Performing Shakespeare in Europe* (Rochester: University of Rochester Press, 2013), 98. (A kötet Aldridge magyarországi fellépéseire is kitér.)

30 IMRE Zoltán, „Helyettesítés, mediatisáció és színház: Ira Aldridge 1853-as esti vendéggjátéka”, *Irodalomtörténet* 96, 4. sz. (2015): 399–434, 418.

31 GYULAI Pál, „Ira Aldridge”, in Gyulai Pál, *Dramaturgiai dolgozatok*, 2 kötet., 20–28 (Budapest: Franklin-Társulat, 1908), 1:24. (1853. márc. 24.)

A szövegnek ez a lehetséges kulcsregény-jellege mégsem nyomul előtérbe. Korai recepciója valószínűleg azért nagyította fel ezt, mert a narráció én-elbeszéléses formájának hagyománya a szerzői életrajziségon alapuló olvasatra ösztönzött. Ha Gyulai levele nem hívta volna fel erre a figyelmet, valószínűleg nem került volna elő ilyen erős értelmezési orientációként. Míg Jókai *Politikai divatokja* egyértelműen és felismerhetően kijátszotta ezt a lehetőséget, *A vén színész* csak emlékeztet rá, de tartózkodik a konkrétabb megfeleltetésektől. A lehetséges modelleket, Prielle Kornéliát és Gyulai Ferencet ugyanis más sorssal ajándékozta meg, mint ami az életrajzuk szerint jutott neki. Az elbeszélésben a színpadon meggyilkolt Kornélia nevű színésznő és a hosszú életutat és sikeres színésznői karriert befutó Prielle Kornélia (1826–1906) sorsa annyira divergál, hogy inkább Papp Ferenc megjegyzése tűnik talányosnak. A levelezéséből kiderül, hogy Gyulai Pál, miután bátyja után ő is udvarolni próbált neki,³² nem szimpatizált Prielle Kornéliával. Különösen Petőfi kapcsán alakult ki vita közöttük. A talány is ezzel oldható fel. A novellabeli Kornélia alakja és neve valószínűleg nem maga Prielle Kornélia miatt, hanem a Petőfi-utalás miatt fontos. Petőfi Sándor ugyanis 1846-ban neki kérte meg a kezét, még mielőtt Szendrey Júliának tett volna hasonló ajánlatot.³³ Az elbeszélés Kornélia nevű színésznő-figurája így mintha inkább Petőfi-vonatkozása miatt kapna szerepet.

Schöpflin Aladár viszont nem a kulcsregény, hanem a *rajz* műfaja mellett érvelt. Ezt a Mikszáth által meghonosított műfajt tartotta az egész Gyulai novellisztikát lefedő jellemzőnek:

Az olyan ábrázolási módnak, mint a Gyulaié, a típus felel meg s Gyulai novellái valójában tipusrajzok is. A rajz műformájának, mely később, a nyolczvanas években Mikszáthtal uralkodó szerepre jutott irodalmunkban, Gyulai az első nyomatékos képviselője. Minden novellája többé-kevésbé kiszélesedő rajz: egy tipikus alaknak apró vonások tömegéből kibontakozó ábrázolása. A lényeg benne mindig a lélektani rajz meglevenítő biztossága és a kompozíció szigorúan zárt egysége. Ebben – mint különben mindenben – Gyulainál gyakorlat és elmélet összeesik. A kritikában is, főleg Jókaival szemben, mindig a lélektani rajzra és a kompozícióra vetette a fő súlyt.³⁴

32 Erre vonatkozóan: GYULAI, *Levelezése...*, 564.

33 A lánykérés történeti és lélektani háttéréről: KERÉNYI Ferenc, *Petőfi Sándor költészete* (Budapest: Osiris, 2008), 272. Legutóbb: BARTHA Katalin Ágnes, „Hírnév, patriotizmus és színésznőség Magyarországon a tömegkultúra századában: Prielle Kornélia esete”, *Irodalomismeret* 2. sz. (2016): 58–81, 61.

34 SCHÖPFLIN Aladár, „Előszó”, in GYULAI Pál, *Egy régi udvarház utolsó gazdája, Nők a tükör előtt*,

Látható hát, több lehetséges elbeszélői tradíció, műfaj is felmerülhet a Gyulai-szöveg esetében, de egyikbe sem sorolható bele megnyugtatóan a szöveg. Talán éppen a lehetőség felvetése, majd kikerülése adja az egyik fontos meghatározóját. A szöveg ugyanis akár még a drámaiságról, a tragikumról értekező szerzőnek az erről való gondolatait is jelezheti, csak éppen itt elbeszélésformába öntve mindazt, amit évekkel később majd kritikáiban fog kifejezni.³⁵

Az elbeszélés jelentőségét valószínűleg az is emelheti, hogy a lélektani regény hazánkban viszonylag korai előfutáraként is tekinthetünk rá. Schöpplin Aladár megállapítása is arra utal, hogy ez a novella mintha a lélektani elbeszélés hazai prototípusa akart volna lenni. Azaz, mintha a korábbi lélektaniségra irányuló kísérlet lenne, nevezetesen mintha Petőfi *A hóhér kötelének* elbeszélő technikáját kidolgozottabb és végiggondoltabb, azaz motivált és hitelesített összefüggésbe kívánná rendezni...

Annak az elbeszélésmódnak a sajátossága látható tehát itt, amely a hazai kezdemények után megtorpant, mert a Jókai Mór-, a Mikszáth Kálmán-féle regényfajta a lélektaniség ellenében inkább a cselekményorientáció poétikájával határozta meg a hazai hagyományt. Ahogy hajdanában többször visszhangozták, a Jókai–Mikszáth-féle elbeszélésmód nem a lélektanilag hitelesíthető típusok bemutatására, hanem éppen a rendhagyó egyéni képlet, a különc felé fordult.

A Gyulai-elbeszélés viszonylagos recepciótlansága valószínűleg azzal magyarázható, hogy ezt a lélektaniségra irányuló tendenciát, amelyet később a realista regény koncepciója alá vontak, nem vette észre irodalomtörténetírásunk. Talán azért, mert a kritikus Gyulai hatalmi pozíciója eltakarta az érzékeny és az aktuális nyugat-európai elbeszélői eljárásokat meghonosítani kívánó szépírórt. Erre az elbeszélésre talán azért irányult kevésbé a figyelem – még a realizmust egyértelmű esztétikai értékűnek felnevesztő korokban is –, mert a szöveg keveri a különböző jellemzőket. Ahogy azt Imre László is kimutatta, Gyulai az összetettebb lélekábrázolási tendenciát a vadromantikus, örülésbe hajló szereplő monológjával társítja; emiatt a romantikával történő szembefordulás dokumentumaként olvasható az elbeszélés.³⁶

A terjedelmes – a *Losonczy Phönix*-ben harmincnyolc, az 1911-es kiadásban nyolcvanegy oldalt kitevő – elbeszélésnek tartható szöveg tehát több szinten is a határokat feszegeti. A novella vagy elbeszélés és a regény közötti területi

A vén színész, szerk. és bevezetésekkel ellátta MIKÁSZTH Kálmán, Magyar Regényírók Képes Kiadása 32, V–XIV (Budapest: Franklin-Társulat, 1911), XII.

35 Ezt Gyulai „kritikai jellegű” írásaira koncentrálni összefoglalta: KONDOR Tamás, „Gyulai Pál tragikumfelfogása és a tragikum-vita”, *Irodalomtörténet* 85, 4. sz. (2002): 561–586.

36 IMRE, „Egy monológ szövegrétegei...”, 84. és 96.

eltérések nem állapíthatók meg biztosan, a lapszám helyett valószínűleg inkább a poétikai különbségek szolgálhatnak támpontul.

Az ún. kisregény fogalma meg különösen megnehezíti a helyzetet, hiszen ez a hazai irodalomtudományban átmeneti formaként jelent meg. Manapság sem könnyű a megkülönböztetés alapjának egzakt leírása, és a műfajfogalmak történetisége még nehezebbé teszi a megközelítést. Szerencsére Gyulai Pál, akinek talán a szépíróénál meghatározóbb a kritikai munkássága, viszonylag kidolgozottabb kategóriákkal operál, mint kortársai. Az elbeszélésre vonatkozó nézeteit azért is fontos bemutatni, mert felbátorít arra, hogy szépprózája alakítása mögött tudatos, az elbeszélés megformálására különösen ügyelő álláspontra lehessen következtetni.

Gyulai ekkor még nem kritikáiban, hanem egy 1847-es magánlevélben, Szász Károlynak írt levelében fejtette ki az elbeszélés poétikájára vonatkozó elképzeléseit. Gyulai Szász Károly álláspontjával vitázó kontextusban mondja el véleményét. Általában is szereti a vitapozíciót, feltehetően itt is inkább ez, mint valami konkrét vitahelyzet magyarázza kijelentéseit. Megállapításai mégis a hazai elbeszélés műfajtörténetének fontos, a műfajkonstituáló elemeket számba vevő leírásnak is tartható:

A regény egy egész élet jellemét hordozza magán, annak minden bonyolódásai-bohóságai-iznyaival együtt. A regényben egy nagy érdekű személy hoszszu pályája nyulik el, kinek jelleméhez nem közönséges eszméket és eseményeket szőtt a gondviselés. És e személy küzd a sorssal, emberekkel, társas viszonyokkal, s ha eltűnt szemünk előtt akár győzve, akár eltiporva – életéből egy világnézet marad számunkra fenn, mely számtalan lélektani, politikai s társadalmi eszmének veti meg [a]gyát [!] a gyönyör árján lebegő lelkünkben. A novella vagy beszély – ezek egymástól inkább csak alakra különböznek: a novellában több a drámai elem az elbeszéléseben pedig az elbeszélői – csak egy nap vagy óraperc e gazdag élet folyamából, avagy története egy szívnek, melynek küzdelmeit szűk korlátok közé mérte a sors, vagy kaland, vagy éppen anekdota, mely mintegy szilárd csárdadal vagy szomorú romanc néhány pillanat alatt elhangzik. Itt nem nyílnak föl szemünk előtt a társas élet rejtélyei, itt nem terül ki előtte az egész mozgalmas élet [...] Mindezekkel csak azt akarom kifejezni, hogy más tere van a regénynek, más a novellának és éppen itt rejlik az ok, mely a novellák hitelét anynyira rontja: öszszetévesztik a kettőt s adnak nagyszerű jellemet és cselekvényt törpe, szűk alakban... [...] A regény és novella közti viszony sokat hasonlít az epos és ballada köztihez.³⁷

37 Gyulai Pál Szász Károlynak 1847. dec. 1., in GYULAI, *Levelezése...*, 28–29.

A vén színész Gyulai saját kategóriája szerint is a határokat feszegeti. Egyrészt novellának tartható, hiszen a drámai elem már csak a téma miatt is erősen érzékelhető benne, viszont egy egész életutat mesél el, mely tény inkább regénybe illenék.

Az elbeszélésben a cím által is jelzett vén színész egy kocsmában beszéli el életét a kicsapott diáknak, a mogorva sírásónak, a szurtos asztalosnak, a kifestett csaplárlánynak és az elhízott kocsmárosnak. A beszédmód végig egy-nézőpon-tú, a színész első személyű monológjaként láttatja a cselekményt. A megszólított hallgatóság csak az elején, aztán körülbelül a közepén, a szerelmi történet bevezetésénél és az ötödik fejezet elején a szöktetési epizódban,³⁸ majd a szöveg végén, a már alvó társaság megemlékezésében kerül elő. A stílus a fiktív személy jelleméhez és sorsához igazodik, amely felfokozott, gyakran színpadias retorikájú, a vége felé pedig már a megörülésbe hajló tudat nyelveként artikulálódik.

A szöveg nagyobb drámaiságra utal (pl. *Ármány és szerelem*, Imre László a *Lear király* jelentőségét hangsúlyozta), de címként is megnevezve, konkrét jele-netre is utalva két dráma adja az elbeszélés fő referenciális hátterét. Előbb Schil-ler *Haramiákja* tűnik fel. Ennek nézése után keletkezik a még kisfiú Dávidban a színpad utáni vágy, és ennek főszereplőjeként játssza el első szerepét kezdő szí-nészként. Az elbeszélés végén pedig Shakespeare *Othello* című darabja válik cse-lekményvezetéshez illő referenciaszöveggé: idézetek és a történetre való rájátszás formájában is.

Az elbeszélés felépítése kísértetiesen emlékeztet Petőfi Sándor egyetlen regé-nyének, *A hóhér kötelének* a szerkezetére. Mindkét műben az idős én-elbeszélő tekint vissza elmúlt életére. Mindegyikben a túlzásba vitt érzelmek már-már örületre utaló, elsöprő erejű jelenléte dominál. Az elbeszélő nézőpontja kizáró-lagosan uralja a történet szövést. Míg *A hóhér kötelében* a bosszúvágy, addig *A vén színészben* a *féltékenység* a meghatározó érzelem.

Gyulai szerint Petőfi regénye ugyan nem érdemes különösebb figyelemre, és csak épp hogy megemlítette a Petőfiről szóló első, jelentősebb áttekintésében.³⁹ *A vén színész* azonban mintha a Petőfi-regény javított verziója kívánna lenni, amelyben a lélektani képtelenségek motiválást nyernek. Petőfi regénye ugyanis

38 GYULAI, *Egy régi udvarház...*, 273. és 279.

39 Mindössze ennyit írt róla: „1846-ban egy más prózában írt költői művet dolgozott, *Hóhér kötele* című regényt, melyet báró Eötvös szerzett el, ki megígérte neki, hogy legújabb műve jól eladását ajánlatával elő fogja segíteni Hartlebennél. Meglehetős tiszteletdíjt kapott érte, s ez volt belőle minden haszon. A közönség hidegen fogadta, a kritika elítélte, s ma már alig emlékeznek rája.” GYU-LAI Pál, „Petőfi és lírai költészetünk”, in GYULAI Pál, *Válogatott művei*, vál., gond. Kovács Kálmán, 413–469 (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1989), 437.

meglehetősen talányos mű, hiszen megmagyarázhatatlan cselekményvezetése, a bosszúvágó motiválatlansága ilyen mértékben már szinte nevetségessé válik, a két antagonista (Andorlaki Máté és Ternyei Boldizsár) véletlenszerű összetalálkozása pedig mesterkéeltséget kölcsönöz neki. Sőt, a vétek és az igazságszolgáltatás kiegyenlítetlensége is kérdésessé teszi az én-elbeszélő hitelességét. Egymással szinkronba nem hozható modalitások (könnyed ironia, Hiripi Gáspár vicces jellemformálása, ugyanakkor mániakus bosszúvágó, fékezhetetlen és irracionális indulata) keveréke adja e regény beszédmódjának zavarba ejtő jellegét. *A hóhér kötele* újabb recepciója ezért juthat el arra a következtetésre, hogy mindezt parodisztikusnak értelmezze.⁴⁰ Az a lélektani regénytípus, amely hazánkban ekkoriban még ismeretlen fogalom, de az igény iránta már az 1850-es években – különösen az irányregényszerű szövegformálás kritikájaként – egyértelműen megfogalmazódik, Petőfi tollán kissé szeszélyessé válik. A szövegnek az a feltűnő törekvése, hogy a lélek belsejébe pillanthasson, végzetyszerű elemekkel szövődik össze, s emiatt a végzetdrámai elemek hatálytalanítják a lélektaniséget, mivel a két ellentétes törekvés szinte kioltja egymást.

Petőfi regényével szemben Gyulaié – bár ahogy már Schöpflin Aladár is megállapította, tartalmaz ugyan humoros elemeket⁴¹ –, mégsem tekinthető a képtelenségeket a parodisztikusságig kijátszó szövegformának. Már azért sem, mert nem naplószerű, azaz nem az írottágát hangsúlyozó monológként szerveződik, mint a Petőfi-regény, hanem egy kocsmában és a helyszínhez illő társasághoz igazított beszélt szöveggént jelenik meg. A hallgatóság megszólítása szekvenciaszerűen figyelmeztet arra, hogy az olvasott szöveget elmondott szöveggént kellene érzéklni. Az elbeszélésmód előbeszédet imitáló jellege így könnyebben elfogadhatóvá teszi a csapongást, az egyetlen nézőpont túlzott érvényességét és az elmélyítetlen jellemábrázolást, valamint az önreflexiónak, illetve a meghatározó nézőpont ellensúlyozásának – mondhatni a több né-

40 Margócsy István szerint *A hóhér kötele*-ben „egymástól megkülönböztethetetlenül jelentkezik a fenség, a tragikum és a komikum, a tragikus és a parodisztikus nevetés [...] az ironikus alapállás furcsa kettősséget eredményez: a romantika, miközben megteremti lélegzetállítónak ható, nagy, fenséges és tragikus pozícióját, rögtön ki is nevezi magát, s parodisztikusan hat.” MARGÓCSY István, „A hóhér kötele”, in MARGÓCSY István, *Petőfi-kísérletek*, 222–230 (Pozsony: Kalligram, 2011), 229. Szilágyi Márton Horváth Jánossal vitázva hangsúlyozza: „egyáltalán nem biztos, hogy ez a látens parodisztikusság nem része eleve *A hóhér kötele*-nek. Hiszen az ellentétekre kifejlesztett szerkesztés és a szinte hiperbolikus túlzásokra épített jellemalkotás számos ponton akár a stílusparódiaként való olvasást is megengedi, anélkül, hogy ez utóbbi olvasatot kizárólagossá tenné.” SZILÁGYI Márton, „A bosszú műve [Petőfi Sándor: *A hóhér kötele*]”, in SZILÁGYI Márton, *Hagyománytörések: Tanulmányok az 1840-es évek magyar irodalmáról*, 126–156 (Budapest: Ráció, 2016), 153–154.

41 SCHÖPFLIN, „Előszó...”, XIII.

zópontú polifóniának – azt a hiányát, amely Petőfi elbeszélőjére oly nagyon jellemző.

A hasonló szüzsé és beszédhelyzet mellett azonban jelentős eltérés, hogy míg Petőfi regénye a helyszínt illetően jóval elmosódottabb, addig Gyulaié egyértelmű helymegnevezésekkel él (pl. Kassa, Kolozsvár). Míg Petőfi főszereplőjének gyermekkoráról nem tudunk meg semmi érdemlegeset, addig Gyulai esetében egy fejlődési folyamat íve is felsejlik. Míg Petőfinél a társadalmi, vagyoni korlátok mindkét irányban könnyen áttörhetők, addig Gyulai elbeszélésében jóval sorsdeterminálóbb szerepet kapnak. Még fontosabb az, hogy míg Petőfi csak Gvadányi nevét és műveit használja irodalmi vonatkozásként, addig Gyulainál ez szélesebb körű vonatkozási rendszert mutat. Az alkalmi kocsmai beszédként megjelenített narráció pontos szerkezetbe illeszkedik. A narrátori pozíciónak az empirikus szerzőtől eltávolító vonása ugyanis nemcsak a *Losonczy Phönix* átértett beszédmódjával áll ellentétben, hanem a történetet elmesélő címszereplő megformáltságával is jól szembeszítható. A szerepéről leválni nem tudó, a féltékenységtől megbomboló tudat önéletrajzra emlékeztető megjelenítése a színészi tevékenység szerep- és tudatváltó tematikájába ágyazódik. Az örületbe hajló tudat beszéde szerkesztett, keretek közé szorított monológként jelenik meg.

Ezt a megbomboló tudati működést ugyanis a korszak kedvelt színpadi darabjainak a metaperspektívája kíséri. Schiller *Haramiákja* az elbeszélés elején, Shakespeare *Othelloja* pedig a végén olyan értelmezői keretet kínál, amelyben a vén színész monologikus megszólalása a romantikus, teátrális közhelyeket – nem parodisztikus hangoltsággal, mint ahogy az Petőfi regényében felsejlik, de mégis – szinte felmondja és összegzi. A féltékenység motívuma, a széteső személyiség és az indulatok nyelvi megjelenítése így ábrázolásbeli konvencióként, irodalmi példák követéseként artikulálódik. Ez azonban nem parodisztikus jellegű, hanem inkább az irodalom és valóság közötti rést elimináló hatásfunkcióval rendelkezik. Gyulai Pál *A vén színésze* viszont éppen az elvétel pszichikai bemutatásának a nyomába ered.

Van azonban egy nagyon fontos összekötő kapocs Petőfi regénye és Gyulai Pál elbeszélése között, amely nemcsak a két mű közötti összefüggést világíthatja meg, de *A vén színésznek* egy mélyen rejtett irodalmi vonatkozását tárhatja fel. Petőfinél Gvadányi József fő műve, az *Egy falusi nótáriusnak budai utazása* válik a szereplő monomániakusságát ellensúlyozó nyelvi humorforrássá. Hiripi Gáspár idézetekkel teli beszédében Szilágyi Márton szerint „olyan intertextuális kapcsolat mutatkozik meg, amely nem rejti el a felismeréshez szükséges in-

formációkat”.⁴² Míg Petőfi tehát egyértelmű irodalmi utalással él, addig Gyulai Pál elbeszélésében ez jóval rejtettebb, áttételesebb. Gaal József (1817–1866) *A peleskei nótáriusának*, amely mű egyébként az *Egy falusi nótáriusnak budai utazása* színpadra alkalmazott változata, egy – a Gvadányi-féle verses elbeszélésből hiányzó – jelenete sejlik fel, amelyben a nótárius az *Othello* előadása közben felrohan a színpadra. Gaal József először 1838. október 8-án előadott bohózatában a ‘színdarab a színdarabban’ metaleptikus hatáslehetőségét aknázza ki e jelenettel. A bohózat – amely egyébként Hegedűs Géza szerint a „legelső magyar »musical«”⁴³ – egyik legjobban kidolgozott humorforrását szolgáltatja az *Othello* előadásának a jelenete. Amikor Zajtay az első felvonás második jelenetében a színpapot olvassa, a darab eljátszik az idegen nevek kiejtésével:

Az előadás dátumát mondja. Először adatik *akadozva* „Öt-holló – vagy ott-holló vagy O-thelló, a velencei szerecsen.” – De már ez sok, magyar színházban szerecsent játszani, mintha nem volna nekünk elég híres emberünk, mint Zrínyi, Hunyadi, Mátyás király, és több számtalan, aztán ha mégis nemzeti szerecsen volna, de velencei szerecsen magyar színházban, *tovább olvas* „szomorújáték öt felvonásban; angolul írta Sák-zsákospárna vagy Sákesspeare.” No ez is valami szerecsen név, „Schlegel után németből fordította L. M.” – No ez is furcsa, angolul írták, németből fordították, és magyarul játsszák. Már szeretném tudni, miért nem adnak és írnak eredeti magyar darabokat? „Személyek: Othello velencei szerecsen”, már megint: odafenn nagy betűkkel, itt aprókkal. – Csak szeretném tudni, hol veszik Pesten azt a szerecsent – „Desdemona, Cassió”, mind olyan pogány nevek. „Történik Velence és Ciprus szigetében.” – No de ez már valóban iszonyúság, még csak a történet sincs Magyarországon.⁴⁴

Az *Othellónak* több színházi használatra készített fordítása is létezett,⁴⁵ de hogy a Gaal Józsefnél szereplő L. M. monogramú szerző kit rejt, az nem ismeretes. A címszereplő, Zajtay aztán *A peleskei nótárius* első felvonás hetedik jelenetében, amelyben Gázsival az *Othellót* nézik, valóságnak véli a színpadi játékot, és felugrik a színpadra, amikor a mór Desdemona megölésére készül. Mikor figyelmeztet

42 SZILÁGYI, „A bosszú...”, 148.

43 HEGEDŰS Géza, „Gvadányi József”, in HEGEDŰS Géza, *Arcképvázlatok: Száz magyar író*, 43–47 (Budapest: Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó, 1980).

44 GAAL [GAAL] József, *A peleskei nótárius* (Budapest: Pátria Nyomda, 1976).

45 K. Boér Sándor, Kelemen László, Vajda Péter és Szász Károly fordításait említi BARTHA Katalin Ágnes, *Shakespeare Erdélyben: XIX. századi magyar nyelvű recepció* (Budapest: Argumentum Kiadó, 2010), 114, 141, 156.

tetik, hogy ez csak játék, ezt válaszolja: „A mennykő üsse az ilyen játékot, hol egy dühös szerezsen egy ártatlan magyar menyecskét meg akar fojtani!”⁴⁶

A bohózatban is az *Othello* alapján rajzolódik ki a színpadot a valósággal keverő metafizikai dilemma. A címszereplő ugyanúgy összetéveszti a színpadot a valósággal, mint Dávid, a színész. Csakhogy, érdekes módon, míg a nótárius befogadóként, azaz nézőként keveri össze a különböző szinteket, és lép bele kívülállóként az előadásba, addig Gyulai elbeszélésében maga a színész, az előadóművész az, aki nem tudja a színpadot az élettől szétválasztani, aki a szerepét nem szerepként, hanem a valós bosszú lehetőségeként értelmezi. Ugyanúgy beleéli magát a műbe, mint a peleskei nótárius, csakhogy nála ez a beleélés nem annyira komikumot vonz magával, hanem a játék és valóságnak már lételméleti dilemmákat megjelenítő összekeveredését mutatja. Míg a nótárius valóságként értelmezi a színpadon játszottat, addig Dávid a valóságot értelmezi színdarabként. A vígjáték egyik szereplője, Zajtay fellép az *Othello* című drámában a színpadra, kívülről avatkozik Shakespeare drámájába, az elbeszélésben pedig az Othellót játszó színészből derül ki, hogy nem csak szerepet, hanem valóságot is játszik.

*A vén színész*ben a felidézett mű jóval rejtettebb, mint Petőfinél, de mégis inkább esszenciális jelentőségű. Hiripi folyamatosan idézi Gvadányit, akit egyébként maga Petőfi is tisztelt, ahogy ezt *A régi jó Gvadányi* című *hommage*-jellegű stílusimitációja is jelezte. Viszont *A hóhér kötelében* a vendégszövegeknek inkább csak a modalitás összetettségére irányuló funkciójuk van, és csak a mániákus tudatot ellensúlyozó humorforrásként értelmezhetők. *A vén színész*ben, amely megnevezetten nem utal a *Peleskei nótáriusra*, sem annak eredeti és átdolgozó szerzőjére, alapvető jelentőségű az emlékeztetés, s így a szöveg központi kérdéskörét világítja meg. A színpad és a valóság közötti különbség elmosódásának példaként értelmezhető, a színmű viselkedési mintákat kínáló voltára hívja fel a figyelmet. A hajdani bohózatot az *Othello* előadásának kulcsjelenete idézi fel. Amikor Dávid a színpadon Otthellóként megöli a Desdemonát játszó Kornéliát, akkor ugyanúgy összezavarja a különböző szinteket, ahogy a peleskei nótárius. A parlagi nemes játék és a valóság közötti bizonytalansága itt a színészi beleélés által összezavart tudat – akár ismeretelméleti krízist megfogalmazó – ontológiai vetületévé alakul.

Gyulai tehát elbeszélésével két célt ért el. Sikerült kijátszania a cenzúra figyelmét, hiszen a *Losonczi Phónix* című lapba végül is azzal, hogy átdolgozta *A hóhér*

46 Ez a rész megtalálható még a következő címen: „A peleskei nótárius felmegy a színpadra”, in *A borzasztó torony: Képek a magyar vándorszínészet világából*, vál. KERÉNYI Ferenc, 338–341 (Budapest: Magvető, 1979), 341.

kötélet, belecsempészte Petőfi szellemét. Ugyanakkor a lélektani elbeszélésmód egyik sikeres – bizonyos romantikus közhelyeket is felhasználó, de azokat nem Petőfi módjára parodizáló köntösben eltávolító – korai változatát is létrehozta.

Igazán nem akarom túlértelmezni az elbeszélést, de első megjelenésének helye és ideje (*Losonczy Phönix*, 1851), kulturális rájátszó jellege – mint például Othello szerepének átható jelenléte és vele a fekete és a fehér bőr különbségének a felidézése –, illetve Petőfi regényét átdolgozó vonása, valamint a szerepkényszer dilemmájának megjelenítése mintha mind arra intene, hogy e művet a posztkolonializmus értelmében is olvashassuk. Így az irodalmi példák által kinyilatkoztatott kor- és helyzetértelmezés egyik meghatározó alapvetéseként érthessük. Olyan szituáció végiggondolásaként, amelyben a nézőpontot uraló én-elbeszélő válik fekete bőrűvé, aki végül is Othellóval ellentétben – ha megoldásában nem is helyeselhetően, de – jól érzékelt a szituációt.

A Petőfi Sándor és lyrai költészetünk című kismonográfiáról

Gyulai Pál 1854-ben Petőfi Sándorról

Gyulai Pál az elsők között volt, aki Petőfi halála után korábbi cikkei alapján hosszabb tanulmányt állított össze, illetve írt Petőfi Sándorról. A következő témákról szeretnék néhány gondolatot kifejezni.

*Gyulai megjegyzései, fejtegetései Petőfi személyiségéről
– az írás jellemrajzzá áll össze*

A 21. században sokan nem tartják korszerűnek az egy-egy költő, író életével való foglalkozást. Gyulai Pál, költő, író, egyetemi oktató Petőfiről szóló, korábbi folyóiratpublikációiból 1854-re egybeszótt írása, amely a vizsgált formában, azaz a harmadik kiadásában a Petőfi-Könyvtár 5. füzeteként jelent meg,¹ nem egyszerűen a kortársról szól, Gyulai ugyanis – már Petőfi halála után – rokonságba is került vele. Gyulai tehát egyrészt a kedves rokon életével, másrészt a legendássá növekvő költő szembevető tulajdonságaival és azokból összeállítható jellemrajzával foglalkozik. Azt is mondhatjuk, pszichológiai megközelítéssel vizsgálta Petőfit.

A harmadik kiadás előszavát – mint köztudott – az egyik legalaposabb irodalomtörténészünk, Petőfi életének és pályájának egyik legelső összefoglalója,

1 A Gyulai-írás első megjelenése: GYULAI Pál, „Petőfi Sándor és lyrai költészetünk”, *Uj Magyar Muzeum* 4, 1. sz. (1854): 24–43; 2. sz. (1854): 97–124. Második megjelenése: MELTZL Hugó, „Dr. Gyulai Pál mint a Petőfi-irodalom megalapítója”, *Magyar Polgár*, 1876. jan.–ápr. hó. Harmadik megjelenése: GYULAI Pál, *Petőfi Sándor és lyrai költészetünk*, Petőfi-könyvtár 5 (Budapest: Kunossy, Szilágyi és Társa Könyvkiadó Vállalat, 1908). A további idézetek ez utóbbi kiadásból származnak.

Ferenczi Zoltán írta.² A jellemrajz-meghatározást is ebből az előszóból merítettem. A jellemrajz – mint mindig, így Gyulai esetében is – kortársi beszélgetéseken alapul. Valami olyan tehát, mint amit 50 évvel,³ illetve majd azután egy jó évtizeddel később Hatvany Lajos próbált ki az *Így élt Petőfi* című munkájában.⁴

Ferenczi felhívja a figyelmünket arra is, hogy 1854-ben Gyulai Pál a költőnek számos művét még csak kéziratból ismerhette, hiszen azok részben nem jelenhettek meg politikai okokból, részben pedig nem voltak elérhetőek vagy lappangtak.

Erdélyi János költő és irodalomtörténész, aki egész életében a népköltészet beemelését sürgette a magyar irodalomba, azt nem vette észre, de legalábbis nem értékelte megfelelő mértékben, hogy saját kortársa, Petőfi Sándor pontosan ezt tette. Ne feledjük azonban, hogy minden korban szükség van egy bizonyos időbeni rálátásra, azaz néhány évnél, sőt olykor évtizednek is el kell telnie ahhoz, hogy valakit a maga értéke szerint méltányoljanak. Ferenczi Zoltán erre a „vak-ságra” is rámutatott a kötet előszavában. Erdélyi ugyanis az első kritikájában egyáltalán nem értékelte kellőképpen Petőfi teljesítményét. Egy későbbi írásában azonban, már Petőfi halála után megértőbben szólt a korán elhunyt költőről, írása végén azonban azt állapította meg: „De azért ne hasonlítsátok nekem Petőfit Goethe vagy Bérangerhez. E kettő igen nagy művész; Petőfi pedig alakulóban lévő szellem, ki nem bírta magát a szép formákba beönteni; s e hiányt parázs elevensége nem kárpótolja.”⁵ Ferenczi Zoltán azonban a Gyulai-monográfia előszavában úgy látta: „Természetesen éppen ellenkezőleg vagyis némiképp ellenkezőleg, némiképp hasonlólag cselekszünk. Ugyanis mint lyrikust hasonlítjuk Goethe-hez, hiszen ő a Goethe-féle lyrai tan legtökéletesebb megtestesülése. Másrészt nem hasonlítjuk Bérangerhez, mert ennek igenis fölötte áll.”⁶

Visszatérve a jellemrajz-problematikára: Gyulai kiemelte Petőfi „nyugtalan természetét” és „függetlenségi vágyát”, s eszerint fiatal korában a színészvilágban Petőfi jobban magára tudott találni, mint korábban, a líceumi életben. Gyulai szerint: „Néha rossz czimborák közé is keveredett, anélkül, hogy megromolják, mint Shakespeare, kiről életirói hasonlót beszélnek.”⁷ (Lényegében tehát már

2 FERENCZI Zoltán, *Petőfi életrajza*, 3 köt. (Budapest: Kisfaludy-Társaság, 1896).

3 HATVANY Lajos, *Így élt Petőfi*, 5 köt. (Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Főbizottsága, 1955–1957).

4 HATVANY Lajos, *Így élt Petőfi*, 2 köt., szerk. és s. a. r. KISS József és PÁNDI Pál (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1967).

5 ERDÉLYI János, „Petőfi Sándor”, in ERDÉLYI János, *Irodalmi tanulmányok és pályaképek*, sajtó alá rendezte T. ERDÉLYI Ilona, 159–171 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991), 171.

6 FERENCZI Zoltán, „Előszó”, in GYULAI, *Petőfi Sándor...*, 17.

7 GYULAI, *Petőfi Sándor...*, 22.

Gyulainál felmerültek azok az irodalmi alakok, akikkel a száz évvel későbbi szakirodalom egyes képviselői is összevetették az alföldi lírikust: Goethével, Béranger-val és Shakespeare-rel. Később, Illyés Gyula például megjegyezte Petőfi-monográfiájában⁸, sokat köszönhetünk annak, hogy Petőfit erkölcsre visszaverték az elzúllástól, s ez a magyar irodalom nagy ajándéka. Illyés arra is figyelmeztetett, hogy a zseniális adottság anélkül a képesség nélkül, hogy az illető azt ki is fejlessze magában, nem ér semmit. De Petőfi élni tudott a tehetségével.) Gyulai a Shakespeare-hez való hasonlításnál tán téved abban, hogy Petőfi is „fennéig merítette volna a szenvedélyek poharát”.⁹ Gyulai óta ugyanis már sokan (többek közt jómagam is a bordalokról szólván¹⁰) megírták, hogy a Petőfi-legendák egy része hamis: csak mértékkel italozott, vándorszínészként pedig nem a könnyűvérű leányok, asszonyok becserkészése volt számára a legfontosabb élmény, hanem a drámai irodalom minél jobb megismerése.

Nem egyértelmű a felelet arra, van-e olyan irodalmi korszak, amire igazán jellemző lenne, hogy egy ifjú alkotója több művészi műfajban is próbálkozik. Korábban úgy gondoltam, hogy ez a jelenség egyértelműen a romantikára jellemző. A kérdéssel Gyulai is foglalkozott, mikor felhívta a figyelmet arra, hogy Petőfi akkori legjobb barátai közül (Orlay Petrich Soma és Jókai Mór) Petőfi tudott a legnehezebben választani. De végül megtörtént a választás: Petőfi az irodalom mellett kötelezte el magát. Nem lett színész és nem lett grafikus sem, noha az elemi iskolában kiemelkedett a rajzkészsége. (Mint azt sokan tudják, lerajzolta Arany Jánost, a Csonka tornyot,¹¹ majd héthónapos kisfiát is.) Az irodalmon belül pedig elsősorban a lírai műnemet választotta. Ahogy Gyulai megfogalmazta, helyenként esszé-, máshol tanulmányszerűen:

Benne minden íz egy költő volt. Iskolában, őrhelyen, színpadon, úton-útfélen, nyomorban, kényelemben költött. Ez volt gazdagsága szegénységének. Reggel fájdalmait panasolta, este már pajkos dal lebegett ajkain. Viszontagságteljes élete kifogyhatatlanul újabb meg újabb anyagot szolgáltatott költészetének. Aczél kedélye soha sem veszté el ruganyosságát. Mintha csak minden azért történne vele, hogy megénekelje. Mintha minden érzést csak azért érezne át, hogy dalok forrása legyen.

8 ILLYÉS Gyula, *Petőfi Sándor* (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1975).

9 GYULAI, *Petőfi Sándor...*, 22.

10 RATZKY Rita, „Petőfi bordalairól”, in RATZKY Rita, „Halbatlan a lélek”: *Válogatott tanulmányok, cikkek, kritikák a XVIII—XIX. század magyar irodalmáról*, Kútő Bibliotéka 14, 59–67 (Budapest: Napkút Kiadó, 2015).

11 Régebben Ó toronynak hívták. Lásd ARANY János, „Az ó torony”, in ARANY János, *Összes költeményei*, s. a. r. KERESZTURY Dezső, 3 köt. (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1958), 1:169–170.

Ő valóban mindenből verset csinált. Gyakran pusztá szeszélyét is költészetnek vevé. Azonban leggyöngébb verseiben is érdekes, szellemdús, éppen mint Heine.¹²

A „kalandor élet” azonban valójában nem igazán jellemző Petőfire – ezt Gyulai tanár úr szerintem rosszul látja. A kalandorok ugyanis nem szoktak őszinték lenni. Petőfinek azonban az őszinteség alapvető és tagadhatatlan tulajdonsága volt – ezt Gyulai is elismeri:

Az őszinteség csaknem betegsége volt, s minthogy önmagáról is mondott véleményt, az elbizottság és önistenítés gyanujába jött. 'Születésemkor – mond egy helyt, mintegy e vád ellen mentvén magát – a sors az őszinteséget bölcsőmbé tette pólyának, s én elviszem magammal a koporsóba szemfedőnek. A képmutatás könnyű mesteriség, minden bitang ért hozzá; de nyíltan, őszintén, a lélek mélyéből szólni csak a nemesebb szívek tudnak és mernek. Talán magam felőli itéletem helytelen, s ekkor nevéssenek ki; de azért ismét, becsülést érdemlek, hogy, a mit éreztem, kimondtam szabadon, leplezetlenül.¹³

Támogatóival szembeni viselkedéséről is sok furcsaságot tudunk. Vörösmartynak például igen sokat köszönhetett, de Gyulai erről csak később számolt be.¹⁴ Inkább azt igyekezett hangsúlyozni, hogy Petőfi nehezen fogadta el bárkitől a segítséget, míg ő maga sokszor melléje állt annak (például Jókainak), akiről úgy gondolta, a tehetsége miatt megérdemli. Gyulai vette észre azt is, hogy Petőfi számára az önállóság fontosabb volt, mint a protekció: „A költők közül is gyűlölte Horatiust, mert verseket irt Maecenashoz s hasonló okból nem igen becsülte Göethét.”¹⁵

Petőfi számos jellembeli tulajdonságáról írhatnék még, de a továbbiakban inkább még két másik témáról szeretnék röviden beszélni. Gyulai azt írta, hogy

Mély erkölcsi érzései némi cynismussal párosultak. Gyűlölte az álszenteket, gúnyolta a kimázolt erényt, megénekelte az érzéki gyönyört, anélkül, hogy epikureus legyen vagy megtagadja azon morált, mi nem emberek csinálmánya, mit isten irt az emberi szívbe. Szerette lerántani a tekintélyt mit zsarnokságnak hitt, vágyott

12 GYULAI, *Petőfi Sándor...*, 30–31.

13 PETŐFI Sándor, *Vegyes művei: Útirajzok, naplójegyzetek, hírlapi cikkek és egyéb prózai írások*, kiad. V. NYILASSY Vilma és KISS József, Petőfi Sándor összes művei 5 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1956), 71.

14 GYULAI, *Petőfi Sándor...*, 45.

15 Uo., 33.

daczolni a közvéleménnyel, mely annyiszor emeli fel az ámitót, nyeglét s dobálja sárral az érdemet.¹⁶

Véleményem szerint azonban Petőfi erkölcsi nézetei nem cinizmussal párosultak, inkább a fiatal emberekre jellemzően, ha komoly kérdésekről volt szó, kissé elviccelte a dolgot. Az érzékiség dolgában pedig túlzott a monográfus, hisz Petőfi szerelmi erkölcsében volt némi nyárspolgáriság vagy – jobban szólva – a családjától kapott jólneveltség. A közvéleménnyel szembe szállni – igen, ez nagyon is jellemző volt rá. Nem tűrte azokat, akik politikai kérdésekben félre akarták vezetni az olvasókat vagy éppen az állampolgárokat.

Petőfi életének és költészetének összefüggése – Gyulai Pál véleménye szerint

A tanulmányíró Gyulai úgy gondolta, hogy „alig egy mozzanat életében, minek emléket ne állított volna.”¹⁷ Az irodalomtörténet-írás pedig megmutatta, hogy az irodalom mint művészet nagysága abban van, hogy a művész miképpen tudja az élményt vagy annak akárcsak elképzelését szöveggé formálni.

A Gyulai-írás végigkíséri Petőfi egész életművét. És ez a korszakban rendkívül fontos volt, hiszen az első áttekintő tanulmánynak, kismonográfiának tekinthető. Bár hibákat is találni benne, hiszen a szerzőnek nem állt még rendelkezésére könyvtárnyi szakirodalom, mint a későbbi Petőfi-kutatóknak. Gyulai tévedéseit később Ferenczi Zoltán részben javította. Gyulai például még úgy tudta, hogy Petőfi „1847-ben egy új, *Tigris és hiéna* című drámát adott ki, mely hasonlóképp nyom nélkül enyészett el.”¹⁸ Azaz hasonlóan, mint a *Zöld Marczi*, amelynek a kéziratát – minthogy nem fogadták el kiadásra – Petőfi széttepte. A *Tigris és hiéna* című színdarab azonban – Gyulai kijelentése ellenére – szerencsére megmaradt.

Gyulaival ellentétben én magam megvédeném Petőfi elbeszéléseit, és jobb alkotásoknak tartom őket drámáinál.¹⁹ Furcsa, de Gyulai szerint Petőfi azért írt rossz drámákat, mert nem volt jó színésznek sem, az elbeszéléseiről pedig azt állapította meg, hogy: „Ezekben is csak egy pár részlet figyelemre méltó: drámában, regényben, később az utcai szószéken is lyrikus volt.”²⁰

16 Uo., 39.

17 Uo., 45.

18 Uo., 51.

19 Pontosabban a drámája és a drámatörredéke. Lásd PETŐFI Sándor, *Szépprózai és drámai művek*, kiad. VARJAS Béla, Petőfi Sándor Összes művei 4 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1952).

20 GYULAI, *Petőfi Sándor...*, 52.

Petőfi kritikusai és utánczói – a kortárs Gyulai Pál észrevételeiben

Gyulai hosszú terjedelmet szánt Petőfi és kritikusai kapcsolatának.²¹ A téma kétségtelenül nagyon izgalmas. A szakirodalomból tudjuk, hogy Petőfi már életében is számos igaz, igaztalan és a kettőt vegyítő kritikát kapott. Ezeket a műveiről szóló recenziókat nem is fogadta túl nagy megértéssel. Vegyük például azt, amit Gyulai az 1845-ben Császár Ferenc által Petőfi korai költeményeiről megjelentetett kritikáról írt:

Azon mesterkéltn, idegen és enervált költészet, melyet Császár képviselt, a legélesebb ellentétben állott Petőfi eredeti szabad és erőteljes genialitásával. Ő fel nem foghatván Petőfit, aki méltánylást érdemlett volna. A nyereségben nem látta az erős eredetiséget csak bizarrságnak nézte. Szemére veté a hanyag formát és verselést s nem vette észre az új formákat, bámulatos könnyüséget s a legépebb magyar nyelvet, melyen valaha magyar költő énekelt. Nem népdalait emelte ki, mikben Petőfi mindvégig legnagyobb maradt, hanem oly költeményeit, melyek kevésbé kitünők s hordozzák magukon szellemét. Egy pár izetlenség és túlzás elfogulttá tette s a szempont, melyből fölfogta, hibás lévén, szigorú ítélet helyett igazságtalant kellett mondani.²²

A következő, Gyulai által részletesen elemzett, továbbá a jegyzetekben a magatejességében közölt, a saját korában névtelenül megjelent írás Pulszky Ferencé²³ volt. Ez a kritika az első, azaz az 1847-es *Összes művei* kiadásáról szólt. A népdalok elismerése Pulszky írásából sem hiányzik. De az 1845/46-os verseket egyáltalán nem értékelte, sőt „sületlenségeknek” nevezte azokat. Ezek a népdalkorszak utáni versek – mint a romantikus én-költészet vagy az olvasót meghökkenteni szándékozó, meglehetősen szókimondó és a klasszicista líra versei – végképpen szokatlan darabok. Pulszky később a világfájdalmat hirdető műveket is hasonlóan bírálta.

Gyulai felveti azt is, vajon mit szólt Petőfi Arany János, azaz az igazi „vetélytárs” felbukkanásához. Bizonyára érezhetett valami féltékenységet, de minthogy a *Toldi* elolvasása után azonnal felfogta, hogy hozzámérhető vagy éppen őt meghaladó zseniről van szó, azonnal levelet és költeményt írt Aranyinak. Gyulai már

21 Uo., 52–95.

22 Uo., 53.

23 Pulszky Ferenc bírálata név nélkül jelent meg: [PULSZKY Ferenc], [*cím nélkül*], *Magyar Szépirodalmi Szemle* 1, 18–19. sz. (1847): 277–281, 297–301.

1854-ben, amikor az Arany életműnek még csak mintegy a fele született meg, nagyon pontosan fogalmazza meg a köztük lévő különbséget: „Arany epikus, a mesealkotás, plastika és jellemfestésben kitűnő s annyira objektív, minő egy magyar költő sem. Petőfi lyrikus, a közvetlen érzelmi állapotok költője, önmagáé és koráé, és subjectivitása, néha a legváltózatossá, oly erős, mint szenvedélyei az életben.”²⁴ Egyetlen ellenvetésünk lehet csupán Gyulai értékelésével szemben: az akkor már megírt *A helység kalapácsa*, amely Petőfi máig egyik legnépszerűbb munkája.

Korábban is szó volt már róla, hogy sokakat foglalkoztatott, kikhez is hasonlítható Petőfi művészete a világirodalomban. Gyulai Heinével látta hasonlónak, legalábbis abban, hogy költészetükben mindketten nagyon sokat foglalkoztak a saját egyéniségükkel. Heinénél azonban önmagáról szólva nem a humor, hanem a legkésőbbi ironia dominál.

Gyulai számára meglehetősen fontos volt az is, hogy megmutassa a különbséget Petőfi és utánzóik között. Gyulai idejében, pontosabban irodalomtörténeti pályájának kezdetén nem merült még föl a költői szerepfelfogás kérdése, azaz az a költői fogás, hogy az alkotó belebújik egy embertípus, egy élethelyzet alakjába, és úgy jeleníti meg azt. A kérdésről Gyulai azt írta: „A költői tanulmány: az élet, önmaga a költő s a világirodalom nagy szellemei.”²⁵ E metaforikus megfogalmazás utolsó pontjában Gyulai szerint Petőfi költészete nem nyugszik erős bölcsészeti alapokon. Én vitatkoznék ezzel a kijelentéssel. Petőfi ugyanis nagyon szerette a kortárs világirodalmat, de talán még annál is jobban a görög és a latin költészetet és annak művész és tudós elemzőit.

„*Pál mester*”²⁶ egyike legszebb költeményeinek – írta Gyulai.²⁷ Ennek bizonyításában nagyobb szerepet játszik Gyulai, a költő, mint Gyulai, az irodalomtörténész. A költő Gyulainak nagyon fontos a tárgy, jelen esetben a kalap retorikai szerepe. Mindazonáltal Gyulai az igazi népköltőkről és az őket utánzókkal szemben azt írta: „A népköltő egészen népe világában él, érzéseit hordozza keblében, de egyszersmind annyival nagyobb és nemesebb, mennyiben költő.”²⁸

A 20–21. században már többen gondolkoztak arról, szabad-e Petőfi ezen költeményeit népdaloknak nevezni, hiszen a népdal valójában egy közösség ál-

24 GYULAI, *Petőfi Sándor...*, 67.

25 GYULAI, *Petőfi Sándor...*, 76.

26 PETŐFI Sándor, *Összes költeményei, 1844. szeptember – 1845. július*, szerk. KERÉNYI Ferenc, kiad. KISS József, jegyz. KERÉNYI Ferenc, MARTINKÓ András, RATZKY Rita és SZABÓ G. Zoltán, Petőfi Sándor Összes Művei 3 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1997), 99.

27 GYULAI, *Petőfi Sándor...*, 80.

28 GYULAI, *Petőfi Sándor...*, 83.

tal létrehozott mű. Így Gyulai tehát Petőfi népies műdalairól vagy mű-népdalairól beszélt itt. Gyulai az élet és a költészet különbségét hangsúlyozta itt is: „Ő népdalokat írván, elvetette a szokásos jambus- és trocheus-lábakat s bár énekelni nem tudott, mégis sokszor bámulatosan eltalálta népdalaink zenemértékét.”²⁹ Gyulai a népiesség – mint irodalmi irány – érdemének tartja, hogy ez a stílusirány közelebb hozta az olvasókat az irodalomhoz, az irodalmat az élethez. (Tegyük azonban hozzá, hogy az a nép, amelyik folyamatosan teremtette a népdalt, nem biztos, hogy tudott egyáltalán olvasni. Így tehát irodalmon még nemcsak a nyomtatott szöveget kell értenünk, hanem Petőfi esetében például a folklorizálódott verseit is.)

Figyelemre méltó, hogy Gyulai a népköltészettől megkülönböztetett műfajként tartja számon a tájköltészetet, de ez utóbbit némiképpen degradálja. Mint-hogy úgy véli, hogy ez nem egyéb, mint tájszavak egymásra halmozása. Végző megállapítása az: „Petőfit halljuk ezer változatban. [...] A magyar lyrában nincs visszaesés, csak pangás van.”³⁰

29 Uo., 86.

30 Uo., 95.

A magyar Rip Van Winkle

Anakronizmus és nemzeti identitás metaforikus megjelenése Gyulai Pál regényében

Tarjányi Eszter emlékére

Gyulai Pál *Egy régi udvarház utolsó gazdája* című kisregényével 1857-ben találkozott először a magyar olvasóközönség szűk köre.¹ Az 1848–1849-et követő korszakeszmény hiteles megrajzolása és a forradalom hatására megváltozott nemzeti sorskérdés mellett hangsúlyos szerepet kap a regény főhősében összpontosuló anakronizmus és kiábrándultság, melyek meghatározó érzelmekként erőteljesen jellemezték a 19. század második felének magyar közhangulatát. Tanulmányomban Gyulai főhősét az anakronizmus és a nemzeti identitás metaforikus megtestesítőjeként vizsgálom a regényben említett amerikai Rip Van Winkle karakterére való rájátszás és intertextuális utalás vonatkozásában. A magyar és az amerikai főhős összekapcsolódása egyfelől világirodalmi távlatokat nyit meg az 1857-es Gyulai-mű sorain keresztül, másrészt intertextuális szempontú elemzést tesz lehetővé. Ez a két aspektus nemcsak a Gyulai-főhős metaforikus

1 Az 1857-es változat az Urháy György szerkesztette *Magyar Posta* című, akkor induló folyóiratban jelent meg, folytatásokban. A mű keletkezéséről Gyulai ezt írja a harmadik kiadás előszavában: „Hozzá fogtam, minden szakaszt kétszer írtam meg: egyszer egészen kedvem szerint, egyszer pedig némi kihagyással, enyhítéssel, egyet-mást inkább sejtetve, mint kimondva, hogy a censor meg ne botránkozzék benne. Emezt eltettem jobb időkre [...] 1867-ben elővettem kéziratomat, a beszély eredeti kidolgozását, s itt-ott javítva rajta valamit, kiadtam összegyűjtött beszélyeim között.) Ez alakban veszi az olvasó.” A mű első kiadása: GYULAI Pál, *Vázlatok és képek*, 2 köt. (Pest: Pfeifer Ferdinánd, 1867). A harmadik kiadás, és így az előszó is, 1883-ban jelent meg. Az előszót a kötet 1913-as változatlan utánnyomásából idézem: GYULAI Pál, *Vázlatok és képek* (Budapest: Franklin Társulat, 1913), 283–284. Azaz a nagyközönség 1867-ben találkozhatott először az általunk ma ismert, és számtalan kiadást megért szövegváltozattal. EISEMANN György, „Népiesség és klasszicitás”, in *A magyar irodalom története II*, főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, 407–417 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2007), 414.

megközelítésének, összetettebb és árnyaltabb interpretálásának ad teret, hanem a regény kontextusának jelentőségét egyben irodalomtörténeti síkra is emeli.

Udvarház-értelmezések

A Gyulai-kisregény irodalomtörténeti megközelítései az 1970-es évektől kezdve túlnyomó többségben történelmi és társadalmi vonatkozásúak, és csak nemrégiben, a 2000-es évektől kezdődően terelődött a hangsúly a Radnóthy Elek-karakter szemszögéből megkísérelt regényértelmezésekre.² Az *Udvarház* elemzésébe bocsátkozó, újkeletű szakirodalomokban tehát egyfajta regényértelmezési eltolódás figyelhető meg a korábbi irodalomtörténeti vélekedésekhez képest. A korábbi szakirodalomokban a nemzeti sors, az egyén és a közösség viszonyát hangsúlyozó kérdéskörök domináltak. Kovács Kálmán például – többek között – a kisregényt „az 1850-es évek társadalmi és lélektani realizmusa” kiemelkedő darabjának tartotta,³ míg Dávidházi Péter elsősorban a történelem és az egyéni sors viszonyát vizsgálta a Gyulai-regényben.⁴ Az utóbbi értelmezés szerint a mű cselekménye és karakterteremtő-mechanizmusa szoros összefüggésben áll az elidegenedés 19. században zajló folyamatával. Az anakronizmus tapasztalata olyan mértékben központi problémává nővi ki magát az *Udvarházban*, hogy a megrajzolt történelmi események és az abból fakadó „létidegenség metafizikai élmény[e]”⁵ között szoros összefüggés fedezhető fel.⁶

A hetvenes évek műelemzési felfogásával ellentétben a 2000-es évek irodalomtörténeti megközelítései a hangsúlyt többé már nem a történelemre és a történelembe ágyazott sorsra teszik, hanem előtérbe helyezik a regényhős jellemé-

2 Többek között itt említhető: EISEMANN, „Népiesség...”; RÓZSAFALVI Zsuzsanna, „Pusztuló udvarházak – születő különök (Gyulai Pál: *Egy régi udvarház utolsó gazdája*; Mikszáth Kálmán: *Beszterce ostroma és Új Zrínyiász*)”, *Kalligram* 10, 5–6. sz. (2001): 69–89, hozzáférés: 2017. 12. 28, <http://www.kalligramoz.eu/Kalligram/Archivum/2001/X.-cvf.-2001.-majus-junius-Kukorelly-Endre-50-eves/Pusztulo-udvarhazak-szuleto-kueloencok>; TARJÁNYI Eszter, „A fikcionalizáltság, a történetiség és a térábrázolás narratíváinak találkozása Krúdy boncasztalán”, *Irodalomismeret* 2. sz. (2013): 18–29. A tanulmányokra a későbbiekben részletesebben kitérek.

3 KOVÁCS Kálmán, *Gyulai Pál szépprózája* (Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1976), 67.

4 „[Gyulai] történelemszemléletében az egyéni lét a nemzeti létnek van alárendelve [...]” – DÁVIDHÁZI Péter, „Régi udvarház: történelem és elidegenedés”, *Irodalomtörténet* 54, 4. sz. (1972): 888–903, 889.

5 DÁVIDHÁZI, „Régi...”, 892.

6 És bár Dávidházi értelmezése elsősorban történelemközpontú – ahogy majd látjuk, ellentétben az újkeletű szakirodalomokkal –, az elidegenedés fogalmának értelmezésében megközelítése mindmáig helytálló, így jelen tanulmányomban az elidegenedés fogalmát a Dávidházi-féle interpretációban használom.

nek értelmezését és magyarázatát. A történelmi események, az 1848–1849-et követő nemzeti tragédia kikerül az értelmezés (és az érdeklődés?) középpontjából, és mindössze a regényhős személyét befolyásoló jelenséggé válik. Rózsafalvi Zsuzsanna találó soraival élve: „Gyulai regényében a történelem, pontosabban annak változása az egyén létét dekonstruáló tényezőként jelenik meg.”⁷ Azaz, ebben az újabb megközelítésben a Gyulai-főhős többé már nem a történelmi eseményekhez kapcsolt, mellérendelt alanyként kerül elő, hanem mint irányító és fölérendelt entitás, akinek szemszögéből a legmeghatározóbban lát és láttat az elbeszélő. Eisemann György 2007-es elemzésében tovább fűzi mindezen szempontokat, amikor hangsúlyozza:

Radnóthy Elek tehát a 19. századi epika azon alakjaihoz tartozik, akik a korszakban felgyorsult történelmi változásokat nem a folytonosság, hanem a megszakítottság, az átfordíthatatlanság tapasztalata szerint élik át. Az új helyzet értelmezhetetlen marad a számukra, s ők *anakronisztikus idegenként*⁸ – elterjedt elnevezéssel: különcként – pusztulnak el egy kiismerhetetlen hatalom szorításában.⁹

Így Radnóthy elidegenedett karaktere, Tarjányi Eszter szavaival élve, már nemcsak a „történelemből kiesettség érzet”-ének¹⁰ témáját ragadja meg, hanem az individuum által megteremtett sajátos kronotoposzban¹¹ megélt egyéni létállapot értelmezéséhez ad támpontokat.

Az *Udvarház* értelmezéstörténetében a Radnóthy Elek karaktere körül kibontakozó interpretációk lehetővé teszik, hogy az elemzések túlmutassanak az 1850-es éveket jellemző magyar nemzeti sors ábrázolásán, és fölhívják a figyelmet a regény világirodalmi vonatkozásaira is. Hiszen a Gyulai-regény kontextusa explicit módon őrzi az intertextuális utalást Washington Irving *Rip Van Winkle* című novellájára:

Hasonlított Ripp Van Winkléhez, egy észak-amerikai népmonda hőséhez, aki húsz évig aludt a Kaatskill-hegy barlangjában, s hazatérve nem ismert falujára, nem talált házához, a kocsmához sem, amely egészen szállodává alakult, s címere többé nem III. György király volt, hanem Washington tábornok; víg cimborái felől is hiába

7 RÓZSAFALVI, „Pusztuló...”, 78–79.

8 Kiemelés tőlem. M. Zs.

9 EISEMANN, „Népiesség...”, 416.

10 TARJÁNYI, „A fikcionalizáltság...”, 23.

11 Mihail Mihajlovics BAHTYIN, „A tér és az idő a regényben”, in Mihail Mihajlovics BAHTYIN, *A szó esztétikája*, 257–302 (Budapest: Gondolat Kiadó, 1976).

kérdősködött, az iskolamester a kongresszusba utazott mint képviselő, a másik valamelyik csatában esett el, a harmadiknak már a sírköve is elpusztult a temetőben, s így tovább, úgyhogy szegény kétségbeesve kiáltott fel: „Hát senki sem ismeri itt Ripp Van Winklét!...” Radnóthy nem aludott, csak betegen feküdt, azt is csak másfél évig, kétségbeesve sem kiáltott fel, de százszorta szerencsétlenebb volt Ripp Van Winklénél.¹²

Az *Udvarház* második fejezetének sorai vitathatatlanul párhuzamot vonnak Rip Van Winkle és Radnóthy Elek személye között. Ez a direkt módon is alátámasztott kontextuális kapcsolat a regény folyamán indirekt módon is kibontakozik. A Winkle-karakter már az amerikai szövegkörnyezetben is az elidegenedés metaforikus megtestesítője, Gyulai kisregényének rájátszása pedig további sajátos, magyar szemszögből megközelített, az elbukott nemzet sorsával azonosított, anakronisztikus figurává emeli Irving eponimikus főszereplőjét. A Gyulai-regény amerikai utalása és párhuzama tehát a szabadságharcot követő nemzeti identitás újrafogalmazási modelljeként is értelmezhető. Mindennek köszönhetően nem meglepő, hogy Rip Van Winkle neve elterjedhetett a 19. századi magyar köztudatban.

Az Irving-novella magyarországi recepciótörténete

Mielőtt rátérnék a *Rip Van Winkle* kapcsán előkerülő intertextus kifejtésére, felmerül a kérdés, vajon mi módon kerülhetett be Washington Irving novellájának főhőse az 1857-ben megjelent Gyulai-kisregénybe? A válaszáért elsősorban az amerikai író magyarországi recepciótörténetéhez kell fordulni, a felvetett szempontok pedig irodalomtörténeti síkon adnak további értelmezési lehetőségeket az *Udvarház*hoz.

Washington Irving *Rip Van Winkle* című novellája az 1819–1820-as években megjelent *Vázlatkönyv* (eredeti címén: *The Sketch Book of Geoffrey Crayon, Gent*) című novellagyűjteményének mindmáig egyik leghíresebb darabja.¹³ Irving novelláskötetének történetei elsőként egymást követően, sorozatként jelentek meg

12 GYULAI, *Vázlatok...*, 15–16.

13 James D. HART and Phillip W. LEININGER, *The Oxford Companion to American Literature* (New York-Oxford: Oxford University Press, 1995), 611; Haskell SPRINGER, „Introduction to »Rip Van Winkle« & »The Legend of Sleepy Hollow«”, in *A Century of Commentary on the Works of Washington Irving: 1860–1974*, ed. Andrew B. MEYERS, 480–486 (Tarrytown–New York: Sleepy Hollow Restorations, 1976), 481.

az Egyesült Államokban, majd 1820-ban már gyűjteményként, könyv formájában publikálták Angliában.¹⁴ Szintén Angliában további kiadások jelentek meg 1821-ben és 1822-ben, és eközben két másik kiadás Párizsban is.

A szöveggondozás körüli komplikációk 1848-ban értek ténylegesen véget, amikor G. P. Putnam kiadta Irving összes munkájának a szerző által javított kötetait.¹⁵ Az 1840-es években Irving több munkája is a Tauchnitz Kiadó kezébe került. A kiadót 1841-ben Leipzigben alapította a német Christian Bernard Tauchnitz, és nem egy angol és amerikai művet adott ki Európa-szerte. Feltehetően ettől a német kiadótól érkeztek az első Irving-alkotások Magyarországra is. A *Rip Van Winkle* novella magyarországi ismertsége tehát egy körülbelül 40 éves intervallumon belül zajlott: Irving *Vázlatkönyvének* 1819-es megjelenésétől számítva Gyulai regényének 1857-es kiadásáig.¹⁶

Nagy Miklós feltételezése szerint a *Rip Van Winkle* hírneve már az 1840-es években elkezdett beszivárogni a magyar köztudatba, és az 1845-ös évvel bezárólag Irving *Vázlatkönyve* biztosnak mondhatóan el is érkezett Magyarországra.¹⁷ Mindezen állításokat alátámasztják az Arany- és a Petőfi-hagyatékban fellelt Irving-művek. Fest Sándor a magyar-angol történeti és irodalmi kapcsolatokat vizsgáló művében utalást tesz Arany János könyvtári hagyatékára és egy 1845 augusztusából fennmaradt levélre, amelyben Arany megemlíti Washington Irving munkáit is.¹⁸ Mindebből Tolnai Vilmos emelte ki, hogy az Arany-levelezésben említett példányok a Tauchnitz Kiadóban jelentek meg 1842–1843 között.¹⁹ De pontos végeredményre Arany levelén túl Horváth János jutott, bizonyítva, hogy Arany János valóban birtokosa volt Irving néhány művének, többek között a *Vázlatkönyvnek* is.²⁰

14 HART and LEININGER, *The Oxford...*, 611; SPRINGER, „Introduction...”, 481.

15 SPRINGER, „Introduction...”, 481.

16 A bekezdésben felhasznált forrás a Tauchnitz kiadóról: „Todd-Bowden Collection of Tauchnitz Edition”, in *British Library: Help for Researchers* (The British Library Board), hozzáférés: 2017. 12. 19, <http://www.bl.uk/reshelp/findhelprestype/prbooks/tauchnitz/index.html>.

17 NAGY Miklós, „Don Quijote, Rip van Winkle és Mikszáth Kálmán hősei”, *Forrás* 29, 3. sz. (1997): 71–81, 79.

18 Arany ezt írja Szilágyi Istvánnak 1845. augusztus 1-jén: „könyvtáram néhány angol könyvvel szaporodott, mely nyelvet most már szinte oly szabadon olvasok, mint németet. [...] Bulwertől 7. W. Irvingtól 1. Boz Dickenstől 2 kötetet.” Arany János Szilágyi Istvánnak, Szalonta, 1845. aug. 1. in ARANY János, *Levelezése, 1828–1851*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, Arany János összes művei 15 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975), 15; FEST Sándor, *Skóciai Szent Margittól A walesi bárdokig: Magyar-angol történeti és irodalmi kapcsolatok / Anglo-Hungarian Historical and Literary Contacts*, szerk. CZIGÁNY Lóránt és KOROMPAY H. János (Budapest: Universitas Kiadó, 2000), 484.

19 FEST, *Skóciai...*, 484.

20 HORVÁTH János, „Az új ízlés egyéni változatai. Arany”, in HORVÁTH János, *Tanulmányok*, 358–410 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1956), 371.

További Irving-kötet lelőhelyét fedte fel Kerényi Ferenc, miszerint Petőfi Sándor is birtokában volt egy 1843-ban, Leipzigben megjelent *Vázlatkönyv* novellagyűjteménynek, bár ez a kiadás valamivel később érkezett Petőfi könyvtárába.²¹ Érdekes és további kutatást megérő adalék szerint Kossuth Lajos is szívesen olvastott Washington Irving műveiből a börtönévei alatt. És mivel ez az időszak 1837 és 1840 közé tehető, lehetséges, hogy maga a *Vázlatkönyv* is már a 30-as évek végén eljutott hazánkba (?). Mivel azonban a források nem tisztázzák a Kossuth birtokában lévő könyvek címét, a feltételezés a pontos adatok feltárásáig pusztán teória marad, bár a *Vázlatkönyv* nemzetközi sikerét tekintve valószínűsíthető, hogy a magyar olvasó is akár németül, akár angolul (mint Kossuth és Arany) azzal ismerkedett meg elsőként.²²

Mindenesetre, megállapítható, hogy a *Vázlatkönyv* és *Rip Van Winkle* Magyarországára érkezése akár semmitmondó is maradhatott volna az 1840–50-es éveket jellemző korszakeszmény hiányában.²³ A forradalom következtében a 19. századi Magyarország mind történelmileg, mind kulturális és társadalmi szempontokból táptalajt nyújtott a Rip Van Winkle-típusú karakterek befogadására és megalkotására. Ez egyfelől magában hordozott egy mélyről fakadó, önmagát sirató nemzeti sorsot, de mindeközben rá is kényszerítette az irodalmi közgondolkodást egy paradigmaváltásra, ezáltal a világirodalom felé hajló kulturális nyitásra és szellemi fejlődésre.²⁴ Rip Van Winkle beilleszkedése a 19. századi magyar korszakeszménybe szoros kapcsolatban áll a műfordítás fejlődésével (amelyet az 1850–1860-as években elsősorban a Magyar Tudományos Akadémia, később pedig a Kisfaludy Társaság támogatott),²⁵ továbbá a szabadságharcot

21 KERÉNYI Ferenc, „»Ibolyák« Petőfitől”, *Forrás* 32, 11. sz. (2000): 60–67, 67.

22 ORSZÁGH László, „Irving, Washington”, in *Világirodalmi lexikon*, szerk. KIRÁLY István, 19 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977), 5:388; „Washington Irving”, in *Múlt-kor: Történelmi Portál*, hozzáférés: 2017. 12. 19, <https://mult-kor.hu/cikk.php?id=27285>.

23 Nem kizárható azonban Arany adata alapján, hogy például Rák Bende alakjának árnyalásába, akár később a *A nagyidai cigányok* álom-kompozíciójába, nem játszott bele az Irving-mű ismerete.

24 A már idézett előszóban így ír a korszakról Gyulai, aki a „forradalom lezajlása után másfél évvel” tér vissza Erdélybe: „A legyőzött magyar nemzet sebei sehoh sem voltak véresebbek, mint itt. Épületek romjai, feldúlt köz- és magánviszonyok, megtört szívek és csüggedező lelkek között bolyongtam. Sokan, a kik régebb a közéletben élénk részt vettek, többé-kevésbé a fásultság, tértlenség és álmodozás karjaiba vetették magokat, s még gazdaságukat is elhanyagolták. Inkább a múltban vagy jövőben éltek, mint a jelenben [...] E benyomások között fogamzott meg eszmémben e beszély alapeszméje, főszemélye és cselekvénye. Maga a tárgy nem lévén se tisztán tragikái, se tisztán komikai, hangulatom is némi búskomoly humorba olvadt.” GYULAI, *Vázlatok...*, 282. Megjegyzendő, hogy a kor tragikumának „búskomoly”, a humoros perspektívát is érzékelő felfogása teremthette meg az intertextuális kapcsolat lehetőségét Irvingével Gyulai narratívájában.

25 HORVÁTH Károly, „A műfordítás-irodalom”, in *A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig*,

követő nemzeti válsággal, változással, amely számára az irodalom a nemzeti sorskérdés ábrázolásának terepévé válhatott.

Az Irving-művek műfordítása kapcsán talált adatok túlmutatnak az 1850–60-as évek műfordítási fellendülésén. Bár ezidőben már jó ideje fordítottak angol nyelvről, többek között Arany László és Bérczy Károly is, az Irving-novella általam talált, feltételezhetően első magyar fordítása Ács Zsigmond nevéhez fűződik, amelyet 1885-ben publikált a *Budapesti Szemle*. Feltehetőleg ez volt az a fordítás, amely Irving nevét tévesen jegyezte fel Irwing-ként.²⁶ (Azóta mindkét leírási változat megtalálható a magyar forrásanyagban). A *Rip Van Winkle* következő lehetséges fordítása már 1919-ből való, Bartha László tette közzé a *Népszava* folyóiratban.²⁷ A jelenlegi legfrissebb fordításnak pedig Lutter Tibor 1959-es műfordítását tartjuk,²⁸ és eddigi kutatásaim alapján nem készült azóta a novellának újabb magyar változata.

Irving hősének hírét tovább erősítette a színházi hagyomány és a *Rip Van Winkle* operett, amely az 1880-as években Magyarországon is népszerűvé vált.²⁹ A *Rip Van Winkle*-történet amerikai színházi feldolgozása, az 1850-es éveket megelőzően, a népszerű húsz éves álom utáni eseményeket vitte színpadra, és a teljes történet csak a későbbiekben került a hallgatóság elé, Charles Burke rendezésében.³⁰ Burke halálát követően Joseph Jefferson lépett a színházi rendezések élére, aki Mr. Dion Boucicault-tal együttműködve az összes eddigi színházi *Rip Van Winkle*-feldolgozást egybefűzve alkotta meg a leghíresebb dramatizált előadást *Rip Van Winkle; or the Sleep of Twenty Years* (Rip Van Winkle: avagy az átaludott húsz év – ford. M. Zs.) címmel, melyet 1865 szeptemberében vittek először színpadra a londoni Adelphi Theatre-ben.³¹

főszerk., szerk. SÖTÉR István, A magyar irodalom története 4 (Budapest: Akadémiai, 1965), 558–565, 558.

26 Ács Zsigmond, „Rip van Winkle: beszély”, *Budapesti Szemle* 13, 108. sz. (1885): 413–428.

27 KIRÁLY György, „Washington Irving: Rip van Winkle”, *Nyugat* 16–17. sz. (1919), hozzáférés: 2017. 12. 28, <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00271/08039.htm>.

28 Washington Irving műveiről készült fordítások további kiadásai 1919-től kedve megtalálhatók: ZSOLDOS Endre, *Science Fiction elbeszélések magyarul: Angolból fordított elbeszélések bibliográfiája*, hozzáférés: 2017. 12. 09, <http://galaktika.hu/bibliography/>

29 *Magyar színháztörténet 1873–1920*, szerk. GAJDÓ Tamás, Magyar színháztörténet 2 (Budapest: Magyar Könyvklub–Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, 2001), 10; NEMESKÜRTY István, *A magyar irodalom története 1000–1945*, 2 kötet. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1993), 2:664.

30 Stephen JOHNSON, „Joseph Jefferson’s »Rip Van Winkle«”, *The Drama Review: TDR* 26, 1. sz. (1982): 3–20, 4, hozzáférés: 2017. 12. 19, <http://www.jstor.org/stable/1145442>.

31 Joseph DONOHUE and James ELLIS, *The London Stage 1800–1900*, ed. Alfrida LEE, hozzáférés: 2017. 12. 19, <https://www.umass.edu/AdelphiTheatreCalendar/m65d.htm#FIG41>.

A színdarab olyan népszerűvé vált, hogy 1882-ben³² Roger Planquette, „a gogoli szatíra, a francia operett új nemzedék[ének]”³³ tagjaként megalkotta a színdarab operettverzióját is.³⁴ Mivel akkoriban a magyar színházi hagyomány különösképp érdekelt volt a külföldi előadások kapcsán, nem meglepő, hogy az 1880-as évekre a *Rip Van Winkle* is helyet kapott a magyar repertoárban. Többek között itt említhető az 1883-as operettelőadás a Népszínházban, Vidor Pál főszereplésében.³⁵ 1907-től a Városi Színház már „klasszikusként vette elő Planquette nagyoperettjét”;³⁶ 1915-től pedig már Palásthy Sándor, „a különböző neven felbukkanó amerikai színtársulatok rendezője és vezető színésze,” Magyar Nemzeti Színház néven szervezett társulata sikeres turnéinak műsorában szerepelt a *Rip Van Winkle* is.³⁷ Sőt, 1924-től a Látványos Mesejáték Színháznál, dr. Vargha Emilné vezetésével nemcsak a meseirodalom nagyjából készültek előadások, hanem „felnőtteknek szóló zenei művekkel is próbálkoztak”, mint például Planquette *Rip Van Winkle* című operettjével.³⁸ A Fővárosi Operettszínházban 1949. április 22-én került színre az utóbb említett operett is, a Fényes Szabolcs igazgató válogatásában összeállított repertoárból.³⁹ A határon túli színjátszás történetéből sem maradt ki az álomszuszék hős színpadra vitele, az 1940-es évek elején a kassai színház műsorai között szerepelt a *Rip Van Winkle* is.⁴⁰ Az Irving-mű színházi feldolgozásának népszerűségéről tanúskodik, hogy Király György 1919-ben, a Bartha-féle fordítás kapcsán, *Rip Van Winkle*-ről elsősorban mint operetről, és nem mint irodalmi alkotásról nyilatkozik.⁴¹ A *Rip Van Winkle* magyar hírnevét tehát nagyban segítették a színházi produkciónak mind a 19., mind a 20. század folyamán,

32 Bizonytalan az operett megszületésének a dátuma. Az *Encyclopaedia Britannica* alapján 1882-es datálású, míg Nemeskürty irodalomtörténete alapján 1885-ös. Feltehetően az enciklopédiának van igaza, hiszen csak ez esetben kerülhetett 1883-ban a Népszínház műsorára a *Rip Van Winkle* operett. NEMESKÜRTY, *A magyar...*, 94; „Robert Planquette”, in *Encyclopaedia Britannica*, hozzáférés: 2017. 12. 19, <https://www.britannica.com/biography/Robert-Planquette#ref946880>.

33 *Magyar színháztörténet 1873–1920...*, 10.

34 NEMESKÜRTY, *A magyar...*, 664.

35 *Magyar színháztörténet 1873–1920...*, 109, 137. Megjegyzendő, hogy az operett olyan népszerű volt, hogy például Juth Zsigmond 1887-es *Tedium vite* című novellájába funkcionálisan, a szellemi közeg jellemzőjeként hivatkozásként iktatja be.

36 *Magyar színháztörténet 1873–1920...*, 879.

37 *Magyar színháztörténet 1873–1920...*, 331.

38 *Magyar színháztörténet 1920–1949*, szerk. GAJDÓ Tamás, *Magyar színháztörténet 3* (Budapest: Magyar Könyvklub, 2002), 674.

39 *Magyar színháztörténet 1920–1949...*, 565.

40 *Magyar színháztörténet 1920–1949...*, 818.

41 KIRÁLY, „Washington...”

amelynek köszönhetően neve és karaktere valóban bekerülhetett és ismertté válhatott a magyar köztudatban.⁴²

Viszont ezek a műfordítási és színházi adatok többnyire túlmutatnak az *Udvarház* 1857-es megjelenésén. Hogy vajon Gyulai Pál az 1857-es évet megelőzően hol és milyen körülmények között találkozhatott a kisregényét nagymértékben befolyásoló *Rip Van Winkle*-történettel, azt pontosan nem ismerjük. A Gyulai-életműből kiemelendő, hogy az *Udvarház* megjelenése előtt, 1855–1856 között az író külföldön tartózkodott (Berlin, Párizs, München), így világirodalmi látóköre minden bizonnyal szélesedett.⁴³ Elképzelhető, (bár nem bizonyítható), hogy már korábban megismerte a művet. Sokat tartózkodott például Aranyánál Nagykorörsön, akiről 1845-ös levele alapján tudjuk, hogy olvasta a novellát. Irodalmi beszélgetéseik közben szóba is kerülhetett. Korabeli levelezésekből, naplóból, emlékiratokból, memoárokból tudjuk, hogy a társasági diskurzus részét képezte az olvasott művekről való beszámoló, beszélgetés. Egy 1860-ból származó leveléből pedig kiderült, hogy Csengery Antal és Gyulai Pál között vita folyt Irving *George Washington élete* (*The Life of George Washington*) című alkotásának fordítása kapcsán.⁴⁴ 1860 márciusában pedig Gyulai már közli: Nagy Péter elkezdte az Irving-mű fordítását. (Érdekes adalék, hogy Somogyi Sándor szerint a *George Washington élete* című alkotás fordítása már az 1857-es *Buda-pesti Szemlében* előkerült.)⁴⁵ Mindez jól mutatja, hogy Irving nevét és műveit Gyulai Pál is ismerte.

A Gyulai-regény világirodalmi vonatkozásai: Rip van Winkle és Don Quijote

Az anakronisztikus Irving-főhős, Rip Van Winkle irányába mutatott élénk érdeklődést nagyban befolyásolta az 1850-es évekre jellemző, az elidegenedés fogalma körül kibontakozó korszellem, amely ha nem lett volna, sem a Gyulai-, sem az Irving-karakter nem talált volna ilyen markáns helyet a magyar irodalmi köztudatban. Az elidegenedés problematikája és irodalomba ágyazottsága, bár a

42 ORSZÁGH, „Irving...”, 388; ORSZÁGH László és VIRÁGOS Zsolt, *Az amerikai irodalom története* (Budapest: Eötvös József Könyvkiadó, 1997), 42.

43 HORVÁTH János, *Gyulai Pál: egyetemi előadás (1927–1928)* (Budapest: Argumentum Kiadó, 1997), 58–59.

44 „Nagy Péter talán szíves lenne a Szemlében, most, midőn Washington Irving meghalt, alkalmisság utolsó művét, Washington életét ismertetni.” Csengery Antal Gyulai Pálhoz, Pest, 1860. jan. 12. in GYULAI Pál, *Levelezése 1843-tól 1867-ig*, kiad., jegyz. SOMOGYI Sándor (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961), 397.

45 GYULAI, *Levelezése...*, 652.

19. század folyamán válik meghatározóvá, nem a kor sajátos találmánya, hanem „a 18. század második felében sarjadó, a 19. században kibomló, majd a 20. században elburjánzó jelenség”.⁴⁶

Marvin L. Colker tanulmányában részletesen vizsgálja a Rip Van Winkle-karakter eredetét,⁴⁷ és egészen az antikvitás hagyományáig visszaeredeztetni az Irving-főhős különleges történetét. Már Arisztotelész *Physics* című művében is akad halvány utalás az alvás–időutazás szimbólumára, továbbá a krétai költő és próféta, Epimenides története – miszerint évtizedeket aludt át egy barlangban – is az antik példák közé sorolható. Colker rámutat, hogy egy Rip Van Winkle-höz hasonló történet olvasható a Koránban is, előkerült egy görög eredetű alkotás a 10. századból és a legkorábbi latin forrás pedig a 6. századból. Kiemelendő a középkori hét alvó legendája is, akik a történet szerint több uralkodó uralmának az idejét is átaludták; továbbá már egy 1250-es évekből fennmaradt dublini kéziratban is felbukkan egy hasonló leírás Szent Péter és Pál halála kapcsán.⁴⁸ Keleten a kínai kultúra egyik legendájában is előkerül hasonló feljegyzés, de a *Rip Van Winkle* alaptörténete az ír, gaél és a teuton hagyományban is fellelhető.⁴⁹

A sok külföldi forrás mellett Kríza Ildikó rámutatott, hogy a magyar történelem kapcsán, Mátyás királyról is fennmaradt egy hasonló tradíció a szlovén hagyományban.⁵⁰ Egy 1809-ben született vers szerint Mátyás a hírhedt fekete seregével szunnyad egy barlang mélyén, szakálla hétszer körbe csavarodott az asztala körül, és mikor felébred, majd igazságot és békét hoz népének. Így tehát nem túlzás azt állítani, hogy szinte minden történeti korszakban fölbukkanó problémaként jelenik meg a társadalomban helyét nem lelő, az idő jelenéből valamiképp kiesett identitás kitaszítoottsága. Ámbár, az ezzel való szembenézéshez nemcsak a történelmi események következtében a 19. században kibontakozó társadalom- és egyén-szemlélet változására volt szükség, hanem arra is, hogy „az

46 DÁVIDHÁZI, „Régi...”, 888.

47 MARVIN L. COLKER, „A Medieval Rip Van Winkle Story”, *The Journal of American Folklore* 76, 300. sz. (1963): 131–133, 131, hozzáférés: 2017. 12. 19, http://www.jstor.org/stable/538612?seq=1#page_scan_tab_contents.

48 Az alvás és időutazás szimbólumtörténetéről: uo., 131–132.

49 W. W. N., „The Chinese Legend of Rip Van Winkle”, *The Journal of American Folklore* 2, 4. sz. (1889): 70–71, 71, hozzáférés: 2017. 12. 19, http://www.jstor.org/stable/533715?seq=1#page_scan_tab_contents; PHILIP YOUNG, „Fallen from Time: The Mythic Rip Van Winkle”, *The Kenyon Review* 22, 4. sz.(1960): 547–573, 554, hozzáférés: 2017. 12. 19, https://www.jstor.org/stable/4334064?seq=1#page_scan_tab_contents.

50 COLKER, „A Medieval...”, 131–133; KRÍZA Ildikó, *A Mátyás-hagyomány évszázadai*, (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2007), 186–187.

ember egyre jobban érzékel[je] a különböző korok sajátos jellegét, különösen azét, amelyben él”.⁵¹

Az 1848–1849-et követő radikális változás nemcsak történelmi és társadalmi szinten határozta meg a magyar közgondolkodást, hanem a magyar irodalmi szemléletben is változást idézett elő. A forradalom előtt a konzervatívabb francia irodalom, míg a forradalom után a liberálisabbnak nevezhető angol és amerikai irodalom mentalitása került a figyelem középpontjába.⁵² Ezen szemléletmódváltás következtében az angol irodalomban gyökerező úgy nevezett „stock-character” és „stock-situation” került előtérbe, amelyek elsősorban a realista beállítottságú prózában kaptak szerepet. Ezek a „stock-character”-nek beállított figurák a legtöbb esetben tipikus személyek, tipikus helyzetekben, mint például a papucsférj, a kívülálló, az elidegenedett, éppen úgy, mint Rip Van Winkle is, vagy az angol irodalomban elsőként Lord Byron *Don Juan*-jában megalkotott, és a későbbiekben jellegzetesen elterjedt, többek között az orosz irodalomban oly jellegzetessé váló (pl. Puskin *Anyegin*) felesleges ember karaktere.⁵³

A 19. század folyamán kialakuló irodalmi közgondolkodás fokozatosan vált nyitottá a világirodalmi távlatokra, amelynek köszönhetően a *Rip Van Winkle* ismertsége fokozatosan terjedt el a magyar irodalmi köztudatban. Gyulai Pál volt feltehetően az első, aki túllépett a magyar olvasottság kulturális határain, és teret engedve a kor irodalmi és kulturális fejlődésének, szépirodalmi kontextusba emelte a *Rip Van Winkle*-t. Az *Udvarházban* felbukkanó intertextuális utalás alátámasztja a 19. század folyamán kivirágzó, az európai és világirodalom irányába hajló fokozatos fejlődési igényt és irodalmi törekvést, miközben egyben tükröt is tart az 1848–1849-es forradalom és szabadságharcot követő irodalmi változások felé. Az „egyszerű”, „nyájas”, „jólelkű”, de egyben „papucs férj”-ként is megjelenített Rip Van Winkle fiktív személye tehát egy társadalmi és irodalmi gondolkodást meghatározó nyitottságról árulkodik,⁵⁴ amely szemlélet Radnóthy Elek jellemrajzát is megalapozta.

Nagy Miklós, Rózsafalvi Zsuzsanna és Tarjányi Eszter is alátámasztotta, hogy a 19. század második felére oly népszerűvé vált anakronizmus Cervantes

51 DÁVIDHÁZI, „Régi...”, 888.

52 KOVÁCS Kálmán, „A magyar liberalizmus második hulláma és az angol-amerikai esszéisták”, in *Eszmék és irodalom*, szerk. KÓNYA Judit, 30–52 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1976), 30.

53 KOVÁCS Kálmán, „Az Udvarház felé...: Két fejezet Gyulai szépprózájából”, in KÓNYA szerk. *Eszmék és irodalom*, 96–133, 110–111.

54 Tanulmányomban a jelenleg ismert legújabb, Lutter Tibor féle magyar fordításból idézem az Irving-novellát. – Washington IRVING, „Rip Van Winkle”, in Washington IRVING, *Vázlatkönyv*, ford. LUTTER Tibor, 9–31 (Budapest: Magyar Helikon Könyvkiadó, 1959).

Don Quijote című regénye és Irving *Rip Van Winkle* novellájából is gyökerezik.⁵⁵ A két karaktert jól ismerő olvasónak ugyanakkor feltűnik némi különbség Don Quijote és Rip Van Winkle személye között: míg Rip beletörődik és elfogadja a kitaszítottság állapotát, addig Cervantes főhőse minden erejével a saját céljaiért küzd. Mindennek ellenére, talán nem túlzás azt állítani, hogy Cervantes karakteréhez láncszerűen kapcsolódik Irving főhőse, több okból is. Egyfelől, irodalomtörténetileg bizonyítható, hogy Rip Van Winkle megalkotásában lényeges szerepet kapott Cervantes 17. században megrajzolt hőse, az anakronizmus megszemélyesített alakja. Az 1790 és 1815 közötti időszakban Cervantes híre az Egyesült Államokba is elérkezett, és Irvingre is jelentős hatást gyakorolt.⁵⁶ Másfelől, Sarah F. Wood mutatott rá a Cervantes- és Irving-karakterek közötti párhuzam lényegére: Don Quijote elidegenedett alakja egyszerre komikus és szatirikus hősként jelent meg Irving számára,⁵⁷ amelynek parodisztikus elemei Rip Van Winkle jellemvonásaiba is beépültek.

Gyulai Pál Radnóthy Elekje, az *Udvarház* reményvesztett főhőse, tehát valóban Don Quijote és Rip Van Winkle hatására teremtődött meg. A fentebb elemzett szempontok irányítottan tágitják ki a Gyulai-kisregény értelmezési lehetőségeit. Egyrészt, az *Udvarház* az 1850-es években bekövetkező paradigmaváltás lényegi problematikáját ragadja meg, másrészt pedig a *Don Quijote*- és a *Rip Van Winkle*-hagyományon keresztül a társadalomból kitaszított, az idegenség és időtlenség állapotában tévelygő individuum metaforikus megszemélyesítőjévé emeli Radnóthy Elek alakját. Gyulai Pál kisregényének irodalomtörténeti jelentősége elsősorban ebben a világirodalmi hagyományhoz csatlakozó aktusban, átértelmező, karakterteremtő-mechanizmusban mutatkozik meg.

Távlatok és kitekintés

Összefoglalva megállapítható, hogy Irving 1819-ben megjelent *Vázlatkönyvének* népszerű alkotásaként a *Rip Van Winkle* novella néhány évtized alatt elérte a magyar olvasóközönséget is. Népszerűsége hozzájárult ahhoz, hogy az egyre fokozottabb világirodalmi érdeklődés és műfordítói tevékenység fellendülése

55 TARJÁNYI, „A fikcionalizáltság...”, 24; NAGY, „Don Quijote...”, 71; RÓZSAFALVI, „Pusztuló...”, 69.

56 M. F. Heisert idézi: Sarah F. WOOD, *The Quixotic Fictions of the USA 1792–1815* (New York: Oxford University Press, 2005), 234, hozzáférés: 2017. 12. 19, https://books.google.hu/books?id=9vQRhdcQC&printsec=frontcover&source=gbs_book_other_versions_r&redir_esc=y#v=onepage&q&cf=false.

57 Uo., 234.

a magyar művészek paradigmaváltás irányába hajló irodalmi gondolkodását is erősítse. Gyulai Pál *Udvarháza* tehát egy olyan mérföldkő, amellyel a kisregény nemcsak a magyar irodalmi hagyományba emelte be az amerikai főhőst, hanem a kontextuson belül saját karakterteremtő-mechanizmusát is alárendelte az Irving-novella sajátos irányultságú értelmezésének.

Gyulai kisregényének köszönhetően Rip Van Winkle karaktere sem értelmezhető többé csak önmagában. A figyelmes magyar olvasó számára a világirodalmi távlatokat figyelembe véve a három anakronisztikus főhős – Don Quijote, Rip Van Winkle és Randóthy Elek – egymást tükrözve, további értelmezésnek teret adva hatnak egymásra. Úgy tűnik, hogy az elidegenedés mint jelenség nemcsak egy adott korprobléma, hanem az emberiséget jellemző állandó küzdelmi terület és eshetőség, az individuumot hol kisebb, hol nagyobb mértékben meghatározó – mondhatni – antropológiai jellemvonás.

A *Rip Van Winkle* 1857-es magyar szépirodalmi kontextusba kerülése után, a 19. század második felében már-már sablonos témává válik irodalmunkban a nemzeti identitás elvesztéséből fakadó anakronizmus ábrázolása és megszemélyesítése – sőt, az ilyen témájú munkák visszavetítve is meghatározhatják előbb keletkezett művek olvasatát. Ignotus Hugó egész „mű-családot” kreál az *Udvarház* alapján: ide sorolja Arany *Toldi estjét* (1854), a századvégről – a már említett Justh-novellán túl – Petelei István *A vén nemesét*. Gyulai maga hivatkozik idézett előszavában Keményre, így Arany *Toldijától* Peteleiig és Gozsdu Elekig (*Nemes rozsda*), Justh *Fuimusán* át Gárdonyi Géza *Az öreg tekinteteség* (1905) bővül az intertextus köre. Megszokott életükből kiszakadt, magukat elvesztettnek érző hősök közé sorolható továbbá – a teljesség igénye nélkül – Arany László Hűbele Balázsa (*A délibábok hőse*, 1872), avagy Mikszáth Kálmán időben eltevelyedett szereplői a *Beszterce ostromában* (1896) vagy az *Új-Zrínyiás*ban (1898). A századfordulón Krúdy regénye, *A podolini kísértet* (1900) személyek helyett már egy egész várost emel anakronisztikussá egy igen sajátos kronotoposszal.⁵⁸ A tévelygő hősök problematikájára az irodalomban majd a 20. századi ember önkeresési és önmegértési kísérletei, a létezés újradefiniálási próbálkozásai adnak majd választ.

Végeredményben Gyulai Pál kisregényének főhőse, Radnóthy Elek személyében egy sajátosan patrióta, a forradalmat elszenvető és a Bach-rendszerben idegenné váló, a magyar nemzeti sorsot metaforikusan szemléltető karakter áll a 19. századi magyar olvasóközönség elé. Míg Rip Van Winkle beletörődve el-

58 Ignotus hivatkozott műve: TAR Lőrinc [IGNOTUS Hugó], „Petelei István: Jetti”, *A Hét*, 47. sz. (1893): 334; DÁVIDHÁZI, „Régi...”, 888–889; RÓZSAFALVI, „Pusztuló...”, 70.

idegenedett életmódjába, visszatér a társadalomba, és megőrzi sajátos identitását az új társadalmi viszonyok közepette is, addig Radnóthy Elek személyében kizárólag a kétségbeesett, kítaszított, önmagát és sorsát sirató karaktert látunk. Az *Udvarház* intertextuális utalásának köszönhetően Gyulai az eredeti Irving-főhőshöz képest egy sajátosan magyar nemzeti karaktert hoz létre, metaforikusan megteremtve vele az 1850-es éveket jellemző, a nemzeti öntudat elbizonytalanodását hűségesen tükröző Radnóthy Elek-jellemet, a „magyar Rip Van Winkle”-t.

Személynévmutató

- Ábrányi Emil 120
Ábrányi Kornél, id. 163
Ábrányi Kornél, ifj. 134
Ács Zsigmond 191
Ady Endre 7, 19, 107, 109, 111–120, 123–126, 130, 131
Ágai Adolf 47
AjKay Alinka 7–12, 21, 36, 67–99
Áldor Imre 46
Aldridge, Ira 167
Ambrus Zoltán 112, 165
Angyal Dávid 8, 69, 167
Antal Sándor 112, 115, 116
Arany János 9, 15, 17, 19, 31–35, 44, 53, 54, 70, 72–74, 76, 96, 99, 103, 105–107, 109, 124, 125, 130, 133–144, 154, 155, 157, 161, 163, 179, 182, 183, 189, 190, 193, 197
Arany Juliska 163
Arany László 135, 137, 191, 197
Arany Lászlóné, Szalay Gizella 137
Argenti Döme 152, 153
Arisztotelész 157, 194
Asbóth János 165
Assmann, Aleida 135
Assmann, Jan 135
Babits Mihály 111, 112, 117, 125, 126
Bach, Alexander von 16, 162, 164, 197
Bahtyin, Mihail Mihajlovics 187
Bajza József 36
Balassi Bálint (Balassa) 116
Balázs Béla 111, 112
Balázs Eszter 111
Balla Károly 120
Bán András 48, 49
Bányai Elemér 113, 114, 116, 119–123, 125
Bárany Gerő 120
Barát Erzsébet 149
Bárácz Sándor 107
Barta János 15
Bartha Katalin Ágnes 168, 174
Bartha László 191, 192
Bartók Lajos 47, 138, 142, 143
Bede Jób 120
Beimel József 153

- Benedek Elek 8
 Beöthy Zsolt 109, 112, 117, 120, 121, 127
 Béranger, Pierre-Jean de 36, 162, 178, 179
 Bérczy Károly 146, 147, 191
 Berki Miklós 123, 125
 Berzeviczy Albert 17, 117
 Berzsenyi Dániel 74, 76, 83, 124
 Bihari Mór 157
 Bihari Sándor 31
 Bisztray Gyula 18, 32, 131, 135, 141, 147
 Boér Sándor, Kövesdi (K. Boér) 174
 Boka László 111
 Boucicault, Dion 191
 Bourdieu, Pierre 39, 40
 Brassai Sámuel 45, 51–53, 55
 Bresztovszky (Bresztóczy) Ernő 120, 121
 Broch, Hermann 165
 Brüll Adél, Diósi Ödönné 118
 Bucsánszky Alajos 151
 Buda Attila 118
 Buda Béla 42
 Bulwer-Lytton, Edward 189
 Bulyovszky Gyula 21
 Bulyovszkyné Szilágyi Lilla 36, 37
 Burke, Charles 191
 Byron, George 195

 Cervantes, Miguel de 195, 196
 Chartier, Roger 156
 Colker, Marvin L. 194
 Czakó Zsigmond 37
 Czigány Lóránt 189

 Csabai Márta 149, 155
 Császár Ernő 71
 Császár Ferenc 47, 182
 Császtvay Tünde 7–12, 21–66, 69
 Csáth Géza 111

 Csató Pál, csatószei 36
 Csehov, Anton Pavlovics 19
 Csengery Antal 37, 44, 145, 193
 Csepeli György 42
 Csernátony Lajos 21, 24, 57, 59, 60, 63, 65
 Csokonai Vitéz Mihály 116

 Dante Alighieri 19
 Dávidházi Péter 18, 42, 186, 194, 195, 197
 Deák Ferenc 15, 25, 55, 56, 64, 108, 135
 Degré Alajos 150
 Demcsák Katalin 145
 Deutsch Ignác 127
 Deutsch Mór 127
 Deutsch Zsigmond 112, 127
 Dickens, Charles 189
 Diósi Ödön 118
 Diósi Ödönné Brüll Adél 118
 Donohue, Joseph 191
 Dorfles, Gillo 165
 Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics 19
 Dömötör István 120
 Dutka Ákos 112, 120

 Egressy Gábor 36, 145
 Eisemann György 9, 10, 185–187
 Elek Artúr 112, 127
 Elek Oszkár 77
 Elias, Norbert 149
 Ellis, James 191
 Emich Gusztáv 47, 48, 73
 Emőd Tamás 112, 116
 Eötvös József, báró 44, 103–105, 108, 171
 Eötvös Károly 121
 Erdei Pálma 149
 Erdélyi Ilona, T. 178
 Erdélyi János 45, 147, 178

- Erős Ferenc 149
Eszterházy Kálmán 63
- Falk Miksa 120
Farkas Pál 115
Featherstone, Mike 149
Féja Géza 7, 8
Fényes Szabolcs 192
Fenyő István 164
Fenyő Miksa 112, 117, 118, 127
Ferenczi Zoltán 178, 181
Fest Sándor 189
Feszty Árpád 30
Feszty Árpádné, Jókai Róza 30
Foucault, Michel 149
Földényi F. László 157
Földesi Ferenc 76
Friedreich István 112
Füst Milán 111
- Gaál (Gaal) József 174
Gajdó Tamás 191, 192
Galamb Sándor 165, 166
Galénosz 153
Garami Ernő 121
Gárdonyi Géza 197
Garvay Andor 121
Gellért Oszkár 118
Glatz Oszkár 107
Goethe, Johann Wolfgang von 19, 178–180
Gopcsa László 120
Gozsdu Elek 197
Görcsöni Dénes → Friedreich István
Greguss Ágost 24, 25, 50, 53, 164
Gvadányi József 173–175
- Gyomlay László 69, 71
György, III., brit király 187
- Gyulai Aranka 107
Gyulai Ferenc 63, 166–168
Gyulai Margit 72, 75
Gyulai Pálné, Szendrey Mária 75
- Hadas Miklós 155
Hajdu Péter 75
Harkai Vas Éva 165
Hart, James David 188, 189
Hartleben Konrád Adolf 171
Hatvany Lajos, báró 8, 9, 69, 111, 112, 116–118, 120, 124, 127, 128, 162, 178
Hatvany Lajosné 112, 117
Hegedűs Géza 174
Hegedűs Sámuel 77
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 16
Hegy Katalin 116
Heine, Heinrich 44, 180, 183
Heiser, Merrill F. 196
Heltai Jenő 47
Hepworth, Mike 149
Herczeg Ferenc 115, 121, 127
Hermann István 50
Hippokratész 153
Hirsch Nelli, Radóné 68
Horatius, Quintus, Flaccus 73–75, 86, 180
Horkayné → Herczeg Ferenc
Horvát Árpád 31
Horvát István 31
Horváth János 9, 19, 103–109, 172, 189, 193
Horváth Károly 76, 190
Horváth Mihály 151
Hunyadi János 174
Hunyadi Mátyás, I., magyar király 174

- Iduna → Szász Károlyné, Szász Polyxena
 Ignotus (Veigelsberg) Hugó 112, 113, 119, 120, 127, 128, 197
 Illyés Gyula 117, 179
 Imre László 15–19, 162, 163, 169, 171
 Imre Zoltán 167
 Irnesi Homonnay Imre 141
 Irving, Washington 187–198
 Iser, Wolfgang 164
 István, I., Szent, magyar király 108

 Jancsó Pál, Gidófalvi 167
 Jefferson, Joseph 191
 Johnson, Stephen 191
 Jókai (Jókay) Mór 19, 24, 29, 30, 37, 38, 43, 45, 48, 50–53, 55–57, 65, 138, 140, 161, 163–165, 168, 169, 179, 180
 Jósika Miklós 148, 165
 Juhász Gyula 112
 Jung, Carl Gustav 28
 Justh Zsigmond 165, 192, 197

 Kaffka Margit 123
 Kakas Márton → Jókai Mór
 Kardos László 109
 Kardos Pál 139
 Kármán József 9
 Katona József 45, 50, 105, 107, 124, 130
 Kazacsai Gerőné 129
 Kazinczy Ferenc 10, 43
 Kean, Edmund 167
 Kelemen László 174
 Kellner Jenő, ifj. 48
 Kemény Simon 117, 118
 Kemény Zsigmond, báró 18, 19, 29, 38, 44, 48, 53, 56, 103, 105, 107, 108, 124, 130, 150, 197
 Kerényi Ferenc 76, 166, 168, 175, 183, 190
 Keresztury Dezső 179
 Kereszty István 120
 Kertbeny Károly 44
 Király György 191, 192
 Király István 114, 115, 190
 Kisfaludy Károly 37, 41, 108
 Kiss Attila Atilla 164
 Kiss József (1843–1921) 120
 Kiss József (1923–1992) 178, 180, 183
 Koczogh András 104
 Kollányi Boldizsár 112, 117–119
 Koltay András 42
 Komlós Aladár 18, 109, 131, 147
 Kondor Tamás 50, 169
 Kónya Judit 195
 Korompay H. János 103–110, 135–137, 155, 189
 Korompay Klára 107
 Kósa László 104
 Kossuth Lajos 15, 18, 63, 190
 Kossuth Lajos, ifj. 64
 Kosztolánczy Tibor 76, 111–132
 Kosztolányi Dezső 76, 111, 123
 Kovács Kálmán 16, 17, 163, 165, 171, 186, 195
 Kovács Kálmán, ifj. 16
 Kovács Katalin 155
 Kovács Sándor 164
 Kovács Sebestyén Endre 154
 Kovalovszky Miklós 118
 Kozma Andor 69, 76, 126
 Kozma Vazul 153
 Kozocsa Sándor 67
 Kölcsey Ferenc 43, 163
 Kővári László 64
 Krecsányi Sarolta 51
 Kríza Ildikó 194
 Krúdy Gyula 186, 197

- Kukorelly Endre 186
Kuncz Aladár 127, 128
Kunossy Frigyes 157, 177
- Laczkó Géza 111, 127
Lafferton Emese 155, 156
Lampérth Géza 138
Lányi Károly 151
Laqueur, Thomas 149
Léda → Diósi Ödönné, Brüll Adél
Lee, Alfrida 191
Lehr Albert 105, 106, 108
Leininger, Phillip W. 188
Lenin, Vlagyimir Iljics 15
Lesznai Anna 111
Lévay (Lévai) József 122, 123, 125, 131–143, 154, 162
Lindfors, Bernth 167
Lipcsey Ádám 47
Lisznai Kálmán 70
Littau, Karin 156, 157
Losonczy László 31
Lőrincz Ernő 127
Lőrinczi Ferenc 48
Lutter Tibor 191, 195
- Madách Imre 17
Maecenas, Caius Cilnius 74, 180
Mann, Thomas 19
Margit, Szent, Skóciai 189
Margócsy István 172
Martinkó András 183
Marton István 121
Mauss, Marcel 149
Medgyessy Zsófia Klára 185–198
Meltzl Hugó 177
Merényi Oszkár 76
Mészáros Károly 47, 60
- Meyers, Andrew B. 188
Mikes Lajos 120
Miklós Jutka 116
Mikszáth Kálmán 29, 30, 67, 69, 70, 85, 91, 99, 113, 120, 123, 168, 169, 186, 189, 197
Milbacher Róbert 19, 135, 136, 154
Millner, Michael 157
Mitrovics Gyula 24
Molnár Béla 154
Móricz Zsigmond 111
- Nádai Pál 120
Nádasdy Lipót, gróf 147
Nádasdy Tamás, gróf 147
Nagy Ignác 55
Nagy Imre 48
Nagy Miklós 189, 195, 196
Nagy Péter 193
Négyesi László 17
Nemeskürty István 191, 192
Németh G. Béla 15, 164
Németh László 15
Nietzsche, Friedrich 16
- Nyilassy Vilma, V. 180
- Odorics Ferenc 164
Oláh Gábor 120, 123
Orlay Petrich Soma 179
Országgh László 190, 193
Osvát Ernő 111, 112, 115, 117, 121, 127
- Pákh Albert 48, 51, 147
Pál, Szent, apostol 194
Palásthy Sándor 192
Pálffy Albert 138
Pálffy Móric 21
Pándi Pál 178

- Papp Ferenc 71, 134, 137, 142, 143, 167, 168
 Paulay Ede 166
 Perrot, Georges 104
 Petelei István 197
 Péter, Szent, apostol 194
 Petőfi Sándor 9, 15, 19, 34–36, 44–46, 72, 76–78, 81, 85, 86, 87, 88, 91, 94, 95, 103, 109, 116, 124, 125, 127, 130, 136–141, 144, 161, 163, 168–176, 177–184, 189, 190
 Pfeifer Ferdinánd 185
 Planquette, Roger 192
 Porkoláb Tibor 122, 125, 133–144
 Porter, Roy 149, 153
 Porzsolt Kálmán 121
 Pósa Lajos 140
 Povedák István 42
 Prielle Kornélia 167, 168
 Pulszky Ferenc 182
 Puskin, Alekszandr Szergejevics 195
 Putnam, George Palmer 189
- Rácz Ádám 135
 Rakodczay Pál 145
 Rákosi Jenő 113, 115, 117, 120, 121
 Rákosi Viktor 47
 Ráth Mór 21, 67, 135
 Ratzky Rita 177–184
 Ravasz László 17, 116
 Reinitz Béla 116
 Révész Béla 121
 Reviczky Szevér 56
 Reviczky Gyula 8, 70, 73
 Riedl Frigyes 69, 104, 121
 Ristori, Adelaide 145, 147
 Rohonyi Zoltán 135
 Rousseau, Jean-Jacques 15
- Rózsafalvi Zsuzsanna 186, 187, 195–197
 Rubinyi Mózes 88
- Sáfrán Györgyi 32, 141, 154, 161, 189
 Sajó Sándor 17
 Salgó Ernő 121
 Sámi László 63, 64
 Sándor Bea 149
 Sárkány Ferenc 31
 Schiller, Friedrich 171, 173
 Schlegel, Friedrich von 174
 Schöpflin Aladár 117, 120, 126–128, 168, 169, 172
 Scull, Andrew 155, 156
 Shakespeare, William 19, 53–55, 161, 163, 165, 167, 171, 173–175, 178, 179
 Simon Elek 64
 Somogyi Sándor 38, 44, 57, 145, 146, 162, 166, 167 193
 Sontag, Susan 147
 Sőtér István 15, 164, 191
 Spányik Gliczér 151
 Springer, Haskell 188, 189
- Szabó B. István 118
 Szabó Dezső 15
 Szabó G. Zoltán 183
 Szabó Károly 120
 Szabó Levente, T. 104, 139
 Szabó Richárd 48
 Szabó Valéria 149
 Szabolcska Mihály 118, 120, 126
 Szajbély Mihály 41, 69
 Szász Károly 31, 133–144, 146, 154, 155, 161, 162, 170, 174
 Szász Károly, legif. 126
 Szász Károlyné, szemerjai, Szász Polyxena (Iduna) 36

- Széchenyi István 16, 73, 47, 103, 105
Szegedy-Maszák Hugó 120
Szegedy-Maszák Mihály 10, 41, 185
Szegfi Mór 38, 43
Széll Kálmán 137
Szemere Miklós 32
Szénási Zoltán 111, 118
Szendrey Júlia 75, 138, 157, 168
Szentkirályi Mór 65
Szerdahelyi Sándor 113, 114, 120, 121
Szigeti József 147
Szigligeti Ede 37, 141, 148
Szilágyi Béla 31
Szilágyi Ferenc 33, 47
Szilágyi István 189
Szilágyi Márton 172–174
Szilágyi Sándor 31, 146, 147, 166
Szilágyi Virgil 44
Szini Gyula 121
Szinyei Ferenc 162, 163
Szinyei József, id. 121
- Takáts József 42
Tamás Ábel 75
Tar Lőrinc → Ignotus Hugó
Tarjányi Eszter 11, 161–176, 185–187, 195, 196
Tauchnitz, Christian Bernard 189
Teleki Domokos, gróf 56
Tersánczky József 151
Thewrewk Emil 143
Toldy Ferenc 44, 104, 109
Tolnai Lajos 15
Tolnai Vilmos 189
Tolsztoj, Lev Nyikolajevics 19
Tompá Mihály 32–34, 141, 154, 161
Torgerson, Beth 153
Tóth Béla 114
- Tóth Kálmán 35, 36, 47–49, 55, 131
Tóth László 149
Tóth Mihály 161
Török János 35, 48
Török Zsuzsa 42, 145–158
Turda, Marius 155
Turner, Bryan S. 149
Turóczi-Trostler József 77
- Urházy György 185
- Vadnai Károly 47, 55
Vahot Imre 161
Vajda János 15, 109, 112
Vajda Péter 174
Varga Pál, S. 18
Vargha Emilné 192
Vargha Gyula 112, 126
Varjas Béla 181
Vas Gereben 163, 164
Veres András 10, 41
Vergilius, Publius, Maro 141
Vértesi Arnold 48
Vezér Erzsébet 112, 114
Vidor Pál 192
Virágos Zsolt 193
Vitályos László 116
Voinovich Géza 17, 71, 76
Vörösmarty Mihály 37, 43– 45, 51, 53, 54, 70, 72, 76, 81, 89, 90, 92, 103, 105, 124, 125, 180
- Washington, George 187, 193
Weber, Max 40
Weil, Adolf 150
Wessely Anna 39
Wittkower, Margot 157
Wittkower, Rudolf 157

Wlassics Gyula 136

Wood, Sarah F. 196

Young, Philip 194

Zilahy Károly 56

Zöld Ferenc 63

Zrínyi Miklós 108, 165, 174

Zuboly → Bányai Elemér

Zuh Imre 137

Zsilinszky Mihály 138

Zsoldos Endre 191

A kötet szerzői

AJKAY ALINKA

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar,
Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, egyetemi docens

CSÁSZTVAY TÜNDE

Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont,
Irodalomtudományi Intézet, tudományos főmunkatárs, osztályvezető

IMRE LÁSZLÓ

A Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja; Debreceni Egyetem
Bölcsészettudományi Kar, Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet,
professor emeritus

KOROMPAY H. JÁNOS

Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont,
Irodalomtudományi Intézet, professor emeritus, tudományos tanácsadó

KOSZTOLÁNCZY TIBOR

Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar,
Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, habilitált egyetemi adjunktus

MEDGYESSY ZSÓFIA KLÁRA

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, egyetemi hallgató

PORKOLÁB TIBOR

Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Magyar Nyelv- és
Irodalomtudományi Intézet, egyetemi docens

RATZKY RITA

Petőfi Irodalmi Múzeum, főtanácsadó, irodalomtörténész

TARJÁNYI ESZTER

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar,
Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, egyetemi docens

TÖRÖK ZSUZSA

Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont,
Irodalomtudományi Intézet, tudományos munkatárs

A Reciti konferenciakötetek (Rekonf) az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének könyvsorozata. Az Intézet által szervezett konferenciák, tudományos tanácskozások anyagát jelenteti meg szerkesztett tanulmánykötetek formájában. Legfőbb célja, hogy a szövegértelmezés módszertanának különböző korszakokat érintő változatait szemléltesse.

„S vajon most, egy jobb korban, a nemzeti önérzet és hazafi munkásság napjaiban, levetkeztünk-e mindent, amit a múltban szégyenlenünk kell? Lelkesülünk-e úgy, mint jövőnk kívánja? Vajjon megtalálta-e már nemzetiségünk egyik biztos alapját irodalmunkban? Vajjon dolgozunk-e a nemzeti műveltség nagy munkáján annyi komolysággal, erőfeszítéssel, kitartással, áldozattal, amennyi csaknem életföltételünk?”

(Gyulai Pál, *Kazinczy Ferenc*)